

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 88

SÜDAMEGA SÕNARAAMATUS

PÜHENDUSTEOS
MARGIT LANGEMETSALE
65. SÜNNIPÄEVAKS

TALLINN 2026

Raamatu väljaandmist on toetanud
Eesti Keele Instituut ja Emakeele Selts

Koostajad ja toimetajad: Lydia Risberg, Kristina Koppel, Maria Tuulik
Keeletoimetaja: Maria-Maren Linkgreim
Kujundaja ja küljendaja: Sirje Ratso
Palgelehe foto: Kristina Koppel
Tagakaane foto: EKI / Kiur Kaasik

Trükikoda Pakett

Autoriõigus: autorid ja Emakeele Selts, 2026

ISBN 978-9916-9822-8-0

Sisukord

Eessõna 7

Tabula gratulatoria 11

MIDA MARGITIT?

Tiia Valdre. Margit ja sõnad 17

Kristina Koppel, Jelena Kallas. Leksikograafi logiraamat.
Margitiga konverentsidel 20

Lydia Risberg. *Lexical royalty* 46

Maria Tuulik. Daam lillas 56

Renate Pajusalu. Reis ja Margit 59

Esta Prangel. Ühest päevast Marimaal 62

Fred Puss. Langemets, Mumma ja Keel 66

Kairi Janson, Mari Vaus. Meistriteos *Margarita* 83

LEKSIKOGRAAFIA LUTHERIST LANGEMETSANI

Arvi Tavast. Kolmekümne aastaga pabersõnastikust keelemudelini 91

Ene Vainik, Geda Paulsen. Sõnaraamatu ja sõnastiku
semantiline anatoomia keelekriisi diskursuses 100

Tiina Leemets. Sünonüümidega kimpus ehk kimbatusi
sünonüümitöös 127

Kristiina Ross. Lihtrahvas keelelise autoriteedina.
Martin Luther ja eesti keelekorraldus 132

Jüri Viikberg. Eripärane usu- ja kirjamees Hans Tiismann 139

SÕNADEL SABAS

<i>Udo Uiho</i> . Rong see sõitis tsuh-tsuu-tsuu	153
<i>Anu Pedaja-Ansen, Annika Viht</i> . Nihked sõna <i>tore</i> tähenduses	158
<i>Asta Õim</i> . Loomkujundist ja Vene karust	163
<i>Petar Kehayov, Maarja-Liisa Pilvik, Helle Metslang</i> . Tõlkija grammatikaeelistused. Ühest sekundaartarindist 1950-ndate ilukirjanduses	172
<i>Silvi Tenjes</i> . Hääldukest tingitud mõistete muutumine	185
<i>Rogier Blokland</i> . <i>kõige ebam müügimees</i> . A case of clipping in colloquial Estonian (and Finnish)	194
<i>Tiina Laansalu, Peeter Päll</i> . Millal saab nimest sõna?	208

Eessõna

Margit Langemets on sõnaraamatute koostaja ja toimetaja, Eesti Keele Instituudi (EKI) juhtivleksikograaf, keeleteadlane, semantika- ja polüseemia-uurija, korpuslingvist, aga ka motiveeriv, tiivustav ja kiiresti reageeriv juhendaja, hooliv kolleeg ja sõber ning tore reisikaaslane.

See artiklilogumik on pühendatud Margitile tema 65. sünnipäevaks. Kogumikust leiab kaastöid Margiti kolleegidelt ja sõpradelt, kes on kirjutanud nii tema uurimisteedel kui ka muid uurimusi, samuti reisikirjeldusi ning Margiti ja tema nime ümber keerlevaid lugusid. Kokku on kogumikus 27 autorilt 20 artiklit.

Margit on eesti leksikograafia pärl. Temast võib mõelda ka kui sõnaraamatu-uuendajast, on ta ju 1980-ndatest saadik, mil ta sõnaraamatute juures tööle hakkas, leksikograafia arengutega kaasas käinud, õigupoolest neid arenguid suuresti ise eest vedanud. Margit hakkas välismaistel leksikograafia-konverentsidel käima kohe, kui see võimalus avanes, ja ta käib neil seniajani – alati lahtiste silmade ja kõrvadega, noppides ettekannetest ja vestlustest uusi ideid.

Nii on Margit olnud julge arendaja ning koos teiste abiga teinud palju ära: just tema koos Jelena Kallasega nägi vajadust võtta kasutusele spetsiaalselt leksikograafide vajadusi arvestava korpuspäringutööriista Sketch Engine ning alustada mahuka tänapäeva eesti keelt sisaldava eesti keele ühendkorpuste sarja kogumist. Samuti oli Margit üks neist EKI inimestest, kes leksikograafia arenguga kaasas käies pidas vältimatuks ühendada üheks baasiks eri andmekogudes laiali olnud sõnastikud, mis üksteist dubleerisid ja osas keeleasjus üksteisega ka vastuolus olid. Nii sündis idee ja tehti teoks sõnastiku- ja terminibaasisüsteem Ekilex ning sellega kaasnev kasutajaliides, keeleportaal Sõnaveeb. Kusjuures Margitit võib hellitlevalt kutsuda Ekilexi ristiemaks, sest just tema pakkus uuele sõnastiku- ja terminibaasisüsteemile nime ning on nüüd Sõnaveebi tootejuht.

Et Margit ei heitu ühegi nõudlikumagi projekti ees, näitab see, et ta võttis eest vedada mahuka ja keerulise ülesande koostada ja toimetada 2025. aasta

õigekeelsussõnaraamat (ÕS). Selle ÕS-i koostamine kulges erinevalt eelmistest trükkidest suure avaliku tähelepanu all, ent Margit jäi oma heas pingetaluvuses alati rahulikuks ja kannatlikuks. Ühelt poolt ongi Margit kindla käega juht, samas kuulab ta teiste arvamusi ja ka arvestab neid. Margit ongi nii juhi kui ka kolleegina empaatiline ja hooliv.

Samuti on inspireeriv ja imetlusväärne Margiti suutlikkus liikuda ühe päeva jooksul ühelt koosolekult teisele, haarata erinevaid teemasid ja neile ka keskenduda. Samal ajal loeb ja kuulab Margit palju erinevat sorti meediumit, on seda tehes tähelepanelik ja kui midagi märkab, sepistab kohe EKI ühend-sõnastikku uue sõnartikli, tähenduse või näitelause.

Margit on lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal (1979–1984). Ülikooli lõpetamise järel asus ta assistendina tööle tollasesse Keele ja Kirjanduse Instituuti, praegusesse EKI-sse, kus tõusis nooremteadurist vanemteaduriks. 2007. aastal sai temast juba sõnaraamatute peatoimetaja ning 2020. aastast on Margit EKI esimene ja seni ainus juhtivleksikograaf. Lisaks juhtis Margit aastatel 1993–2023 sõnaraamatute osakonda, kuhu siinse kogumiku toimetajadki kõik tööle asusid.

Niisiis on Margit pea poole oma ajast Eesti Keele Instituudis olnud erinevate sõnaraamatute peatoimetaja: nii eesti keele seletava sõnaraamatu (2009), eesti keele sõnaraamatu (2019), EKI ühendsõnastiku (2019–...) kui ka uue ÕS-i (2025) oma. Pikaajalise ja südamega tehtud töö eest seletava sõnaraamatu valmimisel pälvis ta 2010. aastal Valgetähe III klassi teenetemärgi.

Margiti uurimisvaldkondadeks on leksikoloogia ja leksikograafia ning leksikaalne semantika. 2009. aastal kaitses ta Tallinna Ülikoolis doktoriväitekirja „Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras“, mida juhendas Helle Metslang. Margit on ka ise juhendanud mitmeid otseselt või kaudselt sõnaraamatutööga seotud töid alates bakalaureusekraadist kuni doktorikraadini välja, sealhulgas selle kogumiku toimetajate Lydia Risbergi ja Maria Tuuliku doktoritöid. Kuna Margit juhendas ka Jelena Kallase doktoritööd, võib öelda, et selle kogumiku toimetaja Kristina Koppel, keda omakorda juhendas Jelena, on Margiti akadeemiline lapselaps. Doktoritöö kaitsmisega aga Margiti ja ülikooli teed lahku ei läinud, ta on ülikoolides siiani hinnatud külalislektor ja esineja.

Nagu teadlasele kombeks, on Margit erinevate organisatsioonide ja ühingu liige. Ühe olulise punktina saab välja tuua, et ta oli üks Eesti Rakendus-

lingvistika Ühingu (ERÜ) asutajatest ning selle esimene juht, pidades seda ametit ligi 20 aastat. 2022. aastal pärandas Margit ERÜ juhtimise Kristinale. Margit on lisaks veel ERÜ aastaraamatu üks toimetajatest. Ning hakanud 2010-ndate lõpus sõnaraamatute ühendamise ja hiljem ÕS-i koostamisega kaasnevalt tegutsema ka keelekorralduse vallas, paluti Margit 2024. aastal Emakeele Seltsi keeleteimkonna liikmeks.

Kokkuvõttes võime kindlalt öelda, et kui Eestis on keegi, kes sõnaraamatu maailma läbi ja lõhki tunneb – on sõnaraamat(u) südames –, siis on see just Margit Langemets. Kõlistame Margiti auks klaase ja soovime lõbusaid lugemiselamusi!

Kolleegide ja akadeemiliste laste nimel
Lydia Risberg, Kristina Koppel, Maria Tuulik

Tabula gratulatoria

Eleri Aedmaa	Ly Kaasik
Sirje Ainsaar	Neeme Kahusk
Marit Alas	Jelena Kallas
Kristel Algyvere	Marja Kallasmaa
Reili Argus	Mari-Liis Kalvik
Anne Arold	Reet Kasik
Madis Arukask	Elisabeth Kaukonen
Eva Liina Asu	Petar Kehayov
Rogier Blokland	Mari Kendla
Eesti Rakenduslingvistika Ühing	Meelis Kerbo
Liis Ermus	Krista Kerge
Enn Ernits	Toomas Kiho
Valts Ernštreits	Johanna Kiik
Mariko Faster	Valve-Liivi Kingisepp
Riho Grünthal	Birute Klaas-Lang
Anu Haak	Gerson Klumpp
Küllli Habicht	Kristina Koppel
Tiina Halling	Merike Koppel
Anu Hausenberg	Küllli Kuusk
Indrek Hein	Mari Kõiv
Egle Heinsar	Marju Kõivupuu
Heinike Heinsoo	Ago Künnap
Reet Hendrikson	Ene Künnap
Tiit Hennoste	Elvira Küün
Annika Hussar	Tiina Laansalu
Sulev Iva	Tiina Leemets
Kairi Janson	Jane Lepasaar
Merle Jung	Suliko Liiv
Kristi Juske	Karin Liivaleht
Madis Jürviste	Liina Lindström

Maria-Maren ja Margus Linkgreim	Merike Ristikivi
Arne Merilai	Kristiina Ross
Helena Metslang	Kerttu Rozenvalde
Helle Metslang	Andriela Rääbis
Iris Metsmägi	Eva Saar
Kadri Muischnek	Evar Saar
Sirje Mäearu	Signe Saar
Tiina Niin	Kertu Saul
Miina Norvik	Tõnu Seilenthal
Pirkko Nuolijärvi	Ann Siiman
Anu Nurk	Sven-Erik Soosaar
Tõnis Nurk	Tiina Söderman
Vilja Oja	Sirli Zupping
Heili Orav	Anne Tamm
Tiina Paet	Arvi Tavast
Hille Pajupuu	Silvi Tenjes
Karl Pajusalu	Pire Teras
Renate Pajusalu	Mai Tiits ja Jüri Viikberg
Tiia Palosaar	Triin Todesk
Geda Paulsen	Szilárd Tibor Tóth
Anu Pedaja-Ansen	Ilona Tragel
Liisi Piits	Gerly Tuisk
Maarja-Liisa Pilvik	Tarmo Tuule
Urve Pirso	Maria Tuulik
Helen Plado	Udo Uiibo
Raili Pool	Kristel Uiboaed
Esta Prangel	Mari Uusküla
Fred Puss	Lembit Vaba
Halliki Põlda	Marja Vaba
Peeter Päll	Ene Vainik
Maire Raadik	Tiia Valdre
Virve ja Raimo Raag	Silver Vapper
Kai Raud	Mari Vaus
Riina Reinsalu	Ann Veismann
Lydia Risberg	Anna Verschik

Kaarel Veskis
Kadri Vider
Mati Vihman
Virve-Anneli Vihman
Annika Viht
Ülle Viks

Susanna Virtanen
Piret Voll
Reet Väari
Asta Õim
Haldur ja Sirje Õim

MIDA MARGITIT?

Margit ja sõnad

Tiia Valdre

See oli läinud aastasaja neljandal veerandil, kui Keele ja Kirjanduse Instituudi töötuppa nr 418 astus sisse Margit, kes on nüüdseks mu hea töö- ja toakaaslane olnud üle 40 aasta. Selle aja jooksul on muutunud pea kõik: riigikord, eesti keele roll Eestis, meie töö sisu, vahendid, aknavaade ja toanumber, aga mulle meeldib mõelda, et inimese üdi on ikka ja üha sama ning äratuntav ka igiammustes seikades.

Sõnaraamatuinimesest on paslik rääkida sõnade kaudu.

Esimene sõna. Uusi kolleege võeti toonases leksikoloogiasektoris enamasti vastu nii, et pisut lasti koostada kartoteeki, mis tähendas sedeldamist (tänapäeva mõttes korpusetöö), edasi anti lugeda käsikirja ja siis tuli koostada esimene sõnaartikkel toona tegemisel olnud „Eesti kirjakeele seletavasse sõnaraamatusse“. See oli päris tähtis proovitöö ja tavaliselt tegija kaela sellega murdma ei mindud. Margitiga läks teisiti. Sõnaraamatu käsikirjas olid tekkinud augud, mida jõudumööda täideti, ja Margiti esimeseks sõnaks sai *mitte*: sõnake, mille tegemist oli juba mõnda aega käest kätte veeretatud. Kolleegide hulgas pandi seda valikut pisut imeks ja tekkis isegi väike elevus: kuidas ta sellega hakkama saab? Margit otsis välja Joel Sanga kandidaaditöö „Eitus eesti keeles“, töötas selle läbi, siis töötas läbi kartoteegimaterjali ja valmis artikkel, mida iga keeleuuriija ja -huviline saab muutmata kujul seletussõnaraamatust lugeda tänase päevani. Margiti aga hindasid tookordsed tähtsad toimetajad-otsustajad Erich Raiet ja Rudolf Karelson targaks, süvenemisvõimeliseks ja iseseisvaks. Ega ei teagi, kas nad seda ka Margitile endale ütlesid. Olgu see öeldud siis nüüd.

Kodusõnad. Margit on mu sõnavararikastajaid. Olen üsna kirjakeelne ja imestasin omal ajal nii mõnigi kord, mis juttu küll Margit räägib. Küll olid tal uksed kõmmeldanud, keegi pürstis minema või pani selga ruhved. Küllap on need sõnad pärit Margiti lapsepõlvkodust ja -kandist. Aga see kõnepruuk polnud ega pole selline laia löuaga lobe rahvakeele pruukimine, vaid hästi

tembitud isikupärane keelekasutus. Eks meil kõigil ole mingid kodusõnad ja Margiti omad on värvikad ja meeldejäädavad: kes iganes kuskil tekstis pürsitima juhtub, tuleb mul kohe ette Margit. Nagu muide ka siis, kui keegi hõikab: „Daamid!“

Võitlussõnad. Keelevõitlusi on Margit pidanud ammust ajast saati.

2001. aasta 11. septembri kaksiktornide varisemine tõi meediapilti Talebani/Talibani. Variaablus polnud tookord veel teab mis hinnas ja otsiti intensiivselt seda üht õiget kirjakuju. Margit oli veendunud *Talibani* pooldaja, aga ajakirjandus ETV-ga eesotsas kasutas (ja kasutab kohati tänase päevani) kuju *Taleban*. Margit tuustis läbi virna raamatuid, suhtles orientalistidega, helistas sinna-tänna toimetustesse ja oli väga nõrдинud, et teles instituudihäält kuulda ei võetud. See visadus oli muljet avaldav! Talibani-võitluse tundub Margit tänaseks pigem võitnud olevat, kui eesti keele ühendkorpusest nonde nimetajude sagedusinfot vaadata ja võrrelda.

Piike on Margit murdnud ka kalvadose/kalvadossi pärast. Eesti rahvas sai kalvadosest/kalvadossist laiemalt aimu, kui luges nagu üks mees Erich Maria Remarque'i romaani „Triumfikaar“, mis ilmus eesti keeles 1975. aastal. Tolle romaani tõlkes (Viktor Tombergi eestindus) oli kõnealune ohtralt pruugitav jook kirjutatud kursiivis *calvados* ja joodi *calvados'i*, ent 1999. aastal sai see ÕS-i sõnaks kujul *kalvados* (gen: *kalvadose*). Margitile see variant ei sobinud. Toimetades Toomas Tiiveli raamatut „Viinad ja peenemad napsid“ uuris Margit, kuidas eri keeltes seda sõna hääldatakse ja võinuks kirjutada artikli põhimõtetest, mida kõike tsitaatsõna kuju eestipärastades silmas pidada. Raamatusse saigi autori soovil ja Margiti heakskiidul *kalvadoss*. ÕS-is esineb see sõna ka täna kujul *kalvados*, ent vaata Sõnaveebi ühendsõnastikku, hea lugeja! 2025. aastal on valminud *kalvadose* kõrvale märksõnastik *kalvadoss*, autor Margit. On üsna kindel, et varem või hiljem leiab *kalvadoss* koha ka normingukogus.

Uued sõnad. Sõnaraamatutegija elab oma elu, märkmik käeulatuses. Ette puutuvad huvitavad sõnad-fraasid pannakse kirja ja sageli jõuavad need mõne aja pärast sõnaraamatusse. Et uute sõnade puhul lisatakse sageli ka allikas, saab üksiti aimu, mida sõnaraamatutegija loeb, kus käib, mida märkab. Margiti uudissõnade allikad on mitmekülgsed. Nii viitab näiteks *kammertriller* filmihuvile (nope Tristan Priimäe artiklist), *passionaarne* reedab Loomingu lugemist (sõna Toomas Haugi kirjutisest), aga *mobik* näitab Venemaa-Ukraina sõjauudistega kursis olemist (Teet Kalmuse artiklist). *Eskimopööre*,

halduskius, kapselgarderoob, kvadroober, pandasündroom, poltpüstol, prügisukelduja – Margiti märksõnaartikliks vormistatud uudissõnade rida võiks jätkata väga pikalt. Kes teab, kust nende sõnade tähenduste, muutmisinfo ja muu asjassepuutuva järele vaatama peaks, kui Margit vähem loeks, märkaks ja kirja paneks.

Raamat sõnadest. Margit oli üks esimesi Eesti Keele Instituudi leksikograafe, kes võimaluste tekkides usinalt rahvusvahelistel konverentsidel käima hakkas. Ta oli võlutud meil veel tundmata uutest suundumustest ja vaba maailma teadlaste suhtluskultuurist, esinemisvabadusest ja espriist. Üks Margiti eeskujusid oli toona Sue Atkins, arvutileksikograafia ja korpusandmete kasutamisele spetsialiseerunud Briti leksikograaf. Sue Atkinsi ja Michael Rundlesi raamat „The Oxford Guide to Practical Lexicography“ oli me osakonnas, mida Margit tookord juhtis, kohustuslik kirjandus. Ükskord ammu oli Margitiga juttu, mida ta elus veel ära teha tahab. Ühe mõtteuiduna käis ta siis välja samalaadse manuaali kirjutamise eesti leksikograafidele. Küllap on see mõte leksikograafia hirmkiire arengu tuules kuhugi haihtunud, ent ehk hoopis teisenenud? Korrastatult ja ülevaatlikult esitatud teadmisi uuema ja uusima aja sõnastikusüsteemidest, terminibaasidest, keeleportaalidest, AI rollist sõnavaratöös ja lõppeks ka päris traditsioonilisest sõnaraamatuartikli kirjutamisest vajatakse maakeeleski ka täna ja homme.

Teadmata sõnad. Ma ei tea, kas Margitil on sõnu abituse, lootusetuse, allaandmise, resignatsiooni, spliini väljendamiseks. Mina neid kuulnud pole. Olukordades, kus tumemeelsema kaaslasena võinuksin selliste tunnete olemasolu kahtlustada, on Margit kuuldavale toonud vaid „Aga proovime siis nii“ kümneid ja kümneid modulatsioone.

Pole ei Margit ega mina oma sodiaagimärkidesse teab mis tõsiselt suhtunud, aga ometi on mitu korda jutuks tulnud, mida tähendab, et Margit on Kaljukits. Töökas, kannatlik, motiveeritud, sihikindel, vastutustundlik, jonnakuseni visa – jah, kindlasti, karjääriredelil ronija samas ei. Mulle meeldib mõelda, et Margit on vägagi Kaljukits: ülespoole pürgija, elegantselt kaljuseinal püsija. Palju õnne, armas Margit, ja head ronimist: kõrgemal puhuvad üha värsked teadusetuuled.

Leksikograafi logiraamat

Margitiga konverentsidel

Kristina Koppel, Jelena Kallas

Margit on alati olnud suur reisisell ning peale selle, et meil on olnud suur rõõm koos teha töiseid asju Eesti Keele Instituudis (EKI) kohapeal, on meil õnnestunud temaga käia ka paljudel välismaistel konverentsidel. Rahvusvahelises leksikograafide kogukonnas on kaks olulisemat konverentsisarja: Euroopa Leksikograafia Ühingu (European Association for Lexicography) korraldatav Euralex (alates aastast 1983) ja Electronic Lexicography in the 21st Century ehk eLex (alates aastast 2009). Need toimuvad vaheldumisi üle aasta, mis annab Euroopa leksikograafidele hea võimaluse igal aastal kokku tulla ning kogemusi vahetada. Margit on selles kogukonnas hinnatud liige, ta on osalenud (pea) kõikidel konverentsidel alates 2002. aastast, pidanud arvukalt ettekandeid ning avaldanud hulga artikleid mõlema konverentsi kogumikes.

Oleme Margitiga reisisides õppinud, et konverentsil käies ei saa ega pea jääma ainult töiseks, vaid võimalusel tuleb nautida ka seda, mida konverentsi sihtriigil (või -linnal) pakkuda on. Järgnevalt meenutamegi neid Euralexi ja eLexi konverentse, kus me koos Margitiga koos esinemas käinud oleme.

06.–10.07.2010: XIV Euralexi kongress „Lexicography of Lesser Used Languages“ (Leeuwarden/Ljouwert, Holland)

Esimene Euralexi kongress, kus Jelena koos Margitiga käis, toimus 2010. aastal Hollandis. Tol ajal olid tänapäeva eesti keele uurimiseks olemas vaid üksikud keelekorpused (nt tasakaalus korpus ja koondkorpus) ning isegi 15 miljoni sõne suurune korpus tundus vägagi esindusliku mahuna. Samas puudus meil korralik korpuspäringusüsteem, mis arvestaks spetsiifiliselt leksikograafide vajadustega.

Euralexi konverentsil avanes võimalus pikemalt vestelda tarkvarafirma Lexical Computing Ltd. asutaja Adam Kilgarriffiga (hiljem sai temast meie

suur sõber), kes tegi ettepaneku, et nad võiks aidata EKI-l luua nii veebi-korpuse kui ka muid tüüpi korpusi ning pakkuda ligipääsu nende arendatud korpuspäringusüsteemile Sketch Engine. Nii sündiski kiirelt EKI ja Lexical Computing Ltd. vaheline koostöö ning umbes poole aasta pärast oli esimene eesti keele korpus juba Sketch Engine'i platvormil kättesaadav.

Koostöö Lexical Computinguga mõjutas ka teadustööd EKI-s – Jelena otsustas oma doktoritöös keskenduda korpusleksikograafiale ning töötas välja nn sõnavisandite grammatika, mis võimaldab (Sketch Engine'is) automaatselt tuvastada tähenduslikke koosesinemisi (kollokatsioone) keelekorpuses. Hiljem otsustas ka Kristina alustada doktorantuuri korpusleksikograafia (täpsemini automaatse leksikograafia) valdkonnas ning keskenduda sellele, kuidas Sketch Engine'i funktsionaalsust kasutades keelekorpusest tuvastada autentseid näitelauseid. Tagasi vaadates võib öelda, et kui Margit poleks toonases vestluses Adamiga olnud nii otsustuskindel ja julge, ei oleks eesti korpusleksikograafia areng kindlasti olnud nii kiire.

17.–19.10.2013: eLex 2013 konverents „Thinking Outside the Paper“ (Tallinn, Eesti)

eLexi konverentside sari sai alguse 2009. aastal, kui sai selgeks, et on vaja eraldi foorumit, kus arutada kitsamalt just elektroonilise leksikograafia küsimusi. Esimese konverentsi korraldas Sylviane Granger Belgias, sellest järgmise Iztok Kosem ja Simon Krek Sloveenias ning 2013. aastal jõudis eLex juba Tallinna. Eesti Keele Instituudi jaoks oli Tallinna konverents väga oluline verstapost – saime võimaluse tutvustada rahvusvahelisele leksikograafia kogukonnale oma tollaseid, juba siis väga progressiivseid vaateid ja lahendusi e-leksikograafia valdkonnas. Korraldustiimis olid EKI-st Margit Langemets, Jelena Kallas, Madis Jürviste ja Maria Tuulik ning Sloveeniast Iztok Kosem, Karmen Kosem, Simon Krek ja Polona Gantar. See oli aeg, mil enamik sõnaraamatuid ilmusid endiselt paber kandjal ning veebisõnastike avaldamine oli midagi tavapäratut. Konverentsi juhtteemaks sai valitud „Thinking Outside the Paper“ („Mõtleme (paber)raamidest välja“), kus „raamiks“ oli just paber kandjal ilmumine oma tehniliste ja sisuliste piirangutega.

Konverents oli mitmes mõttes eriline. Esiteks tähistas konverentsi ajal oma 10. sünnipäeva Adami firma Lexical Computing Ltd. Kinkisime neile sel puhul korvitaie Kalevi komme ja suure pudeli šampust. Viimane meenus

Pildil vasakult TLÜ rektor Tiit Land, Suliko Liiv, värskest promoveeritud doktor Jelena Kallas ning üks tema juhendajatest Margit

kolleegidele aga alles lennujaamas, mistõttu avati šampanjapudel ja joodi see ära otse turvakontrollis. Lisaks sattus konverentsiga samale ajale doktorite promoveerimine Tallinna Ülikoolis, kuhu oli kutsutud ka värskest oma doktoritöö kaitsnud Jelena ning tema juhendajad Asta Õim ja Margit. Nii hiilisidki Margit ja Jelena ettekannete ajal kiiresti ülikooli ja tagasi.

Tallinnas toimunud eLexi konverentsi meenutatakse siiani sageli seoses kahe asjaga: oktoobrikuine külm, pime ja märg ilm ning restoranis Olde Hansa toimunud pidulik õhtusöök. Õhtusöögil pakuti mitukümmet erinevat toitu, tantsiti keskaegseid tantse keskaegse muusika saatel ning mekiti ürdiõllesid.

15.–19.07.2014: XVI Euralexicon kongress „The User in Focus“ (Bolzano, Itaalia)

15.–19. juulil toimus Euralexicon kongress Bolzanos, kus Jelenal, Marial ja Margitil oli ühisettekanne „The Basic Estonian Dictionary: The first monolingual L2 learner’s dictionary of Estonian“. Ettekanne keskendus eeskätt A2–B1 keeleoskustasemele suunatud eesti keele põhisonavara sõnastikule, mis oli just

valminud ning avalikuks saanud. Sõnastiku veebiversioon oli tollal eesti leksikograafias vägagi uuenduslik, kuna sisaldas pildi- ja helifaile, kollokatsiooni-plokke (naabersõnu) ja rektsioone, õppe- ja pildilehti, õppekommentaare ning sõnamoodustusinfot. Samuti oli kogu veebisõnastik lemmatiseeritud ja morfoloogiliselt ühestatud, mis võimaldas igale sõnale klikkides sõnaraamatus vabalt ringi liikuda. Kongressil toimunud aastakoosolekul valiti Jelena esimese eestlasena Euralexi juhatusse, kuhu ta kuulus 2021. aastani.

Bolzano on Põhja-Itaalias asuva Lõuna-Tirooli provintsi pealinn, kuhu otselennuga ei pääsenud. Pidime sinna jõudmiseks lendama lausa kolme lennukiga. Kuna paljud meist ei olnud tollal veel Roomas käinud (või olid käinud seal väga ammu), valisime just sellise lennugraafiku, mis võimaldaks meil Itaalia pealinna arhitektuurimälestiste vahel jalutades veeta kena päikeselise päeva. Esimest korda Rooma sattununa tundus Rooma kesklinn nii väike, sest kõik kuulsad vaatamisväärsused olid teineteisest lühikese jalutuskäigu

Pildil (vasakult) Jelena Kallas, Maria Tuulik, Margit ja Kristina Koppel Vatikanis Püha Peetruse väljakul

kaugusel. Eredalt jäi tollest päevast meelde laia servaga must kübar, mille Maria endale ostis, ning Colosseumi juures seisvad gladiaatorikostüümis mehed, kes ise meiega pildile ronisid ning siis selle eest meilt raha küsisid. Kristina veetis aga terve päeva Roomas muretsedes, kuna tema pagas oli teel Rooma ära kadunud. Tollal veel üsna vähe reisinuna oli see tema jaoks esimene kogemus pagasit „ära kaotada“ ning kuna ees ootas terve nädal konverentsi, viis see ta tuju ikka korralikult alla. Suur oli rõõm, kui Kristina 13. juuli hilisõhtul Bolzanos maandunult lennukiaknast välja vaadates pagasilindil siiski oma türkiissinist spordikotti lennukist väljumas nägi.

Bolzanos majutusime hotellis Stadt Hotel Città, mille akendest avanes imeline vaade Waltheri väljakule, kus käis vilgas elu. Bolzanosse jõudmise õhtul läksime kohe sinnasamma platsile jalutama. See oli välikohvikuid ja rahvast paksult täis, kuna teleekraanidelt näidati jalgpalli maailmameistri-võistluste finaalmängu Argentiina ja Saksamaa vahel. Kui Saksamaa võitis, hakkasid inimesed juubeldama. Olime alguses üllatunud, et kas tõesti elab Itaalias nii palju Saksamaa fänne, aga mõistsime üsna ruttu, et kuna tegemist on Austria piiri äärse linnaga, siis on see pigem saksameelne ja -pärane. Ka linna ümbritsevates mägedes pakkusid toitudeasutused pigem Weisswursti ja õlut kui pastat ja veini. Toredasti ilmestas naabrite vahelist suhtlust ja omavahelist lõõpimist ka külaskäik 1991. aastal Itaalia ja Austria piirilt Tirooli Alpidest leitud jäämehe Ötzi muuseumi, kus kuulsime, et naaberrahvad vaidlevad, et kummast rahvusest Ötzi õieti oli. Itaallannast muuseumigiid oli ise muidugi täiesti veendunud, et kuna tal oli leides seljas väga moekad rõivad, pidi jäämees kindlapeale olema itaallane.

Kuna Bolzano asub Alpide all orus, olnuks patt neid mägesid mitte külastada. Palavale ilmale kohaselt võtsime neljakesi märke tõusuks funikulööri ning kui me üles jõudsime, oli Kristina süda müüdud. Kuna nii tal kui ka Marial oli seljas lühike suvekleit ja lahtised sandaalid, ei võetud mägedes eriti pikka ringi ette, kuid Kristina ei jätnud jonnit ja tahtis konverentsi jooksul veel vähemalt korra mägedesse saada. Kuna ta rääkis sellest lakkamatult kõigile, kuigi oli reisile kaasa pakkinud vaid suvekleidid ja -kingakesed, mis pole just ülemäära mugavad mägedes matkamiseks, pakkuski Margit talle oma tennisid. Võite ette kujutada Kristina imestust, kui tema otsene ülemus lubas tal poolest konverentsipäevast poppi teha ja seda oma tennisid laenates lausa tagant julgustas! Kristinale pakkus matkal seltsi Ilan Kernerman, kes silkas mägedest üles nagu noor kits, kuigi ta on Kristinast mitukümmend aastat

vanem. Sellest reisist alates on Kristinal alati kaasas ka sportlikumad jalanõud, sest kunagi ei tea, kus mõni mäenukk või kungas teda jälle kutsuda võib.

Jelena ja Margit jõudsid konverentsi ajal külastada ka 150 kilomeetri kaugusel asuva Verona vanalinna, kus nad külastasid Julia maja väidetavat hoovi ning rõdu, millelt ta Romeole armastust avaldas, aga ka maailma parimat pizzeriat.

Konverentsi lõpuõhtul muutus meie hotelli ees asuv väljak valsiväljakuks ning Margit sai seal Adam Kilgarriffiga jalga keerutada. Kristina ja Maria veetsid sellesama õhtu hoopis Adami firmas töötavate tšehhi kolleegidega, kellest said hiljem nende head sõbrad. Nad olid kamba peale rentinud ühe imelise rõduga korteri, kuhu Kristinat ja Mariat ka külla kutsuti. Üks tšehhi poistest, Vojta, võttis välja viiuli ning tantsutas nii eesti tüdrukuid kui ka rõdu alt mööduvaid võõraid inimesi.

11.–13.08.2015: eLex 2015 konverents „Linking Lexical Data in the Digital Age“ (Herstmonceux, Inglismaa)

IV eLexi konverents toimus Herstmonceux' lossis Kagu-Inglismaal. Sellest lossist oli Adam Kilgarriff õhinaga rääkinud ning ta oli seda konverentsi väga tahtnud sinna tuua, kuna ta oli ise samast kandist pärit. Kahjuks ei jõudnud Adam ise sellel konverentsil osaleda, kuna raske haiguse tõttu lahkus ta kolm kuud enne selle toimumist.

See 15. sajandil punastest tellistest ehitatud loss oli ümbritsevast tsiviilsatsioonist eraldatud, mis tegi sellest ideaalse asukoha konverentsil võrgustamiseks. Tollal tegutses lossi territooriumil Bader College, mis pakkus Kanada üliõpilastele õpikeskkonda Inglismaal. Augustikuus oli see mõistagi tudengitest tühi, mis võimaldaski konverentsi külalistel ühikatubades majutuda. Lossi territooriumile jäi veel kunagine kuninglik observatoorium, mida me külastasime.

Konverentsi pidulik õhtusöök oli tol korral lossile sobilikult *barbeque*-stiilis. Meelelahutusena sai õhtusöögi kõrval aega veeta vibu lastes või jahikulle lennutades.

Konverentsi viimane päev lõpeb tavaliselt pärastlõunal ning mitmed osalised lahkuvad juba siis. Meie eestlastega jäime veel ka viimaseks õhtuks lossi ööbima. Kuna lossis kohapeal kööki polnud, otsustasime kõikide sinna jäänud väliskolleegidega, keda oli umbes paarkümmend, minna lähimasse

Pildil (vasakult) Margit ja Polona Gantar konverentsi vastuvõtul Herstmonceux' lossi ees

Pildil Margit kakku paitamas

asulasse sööma. Need asusid aga ligikaudu tunniajase jalutuskäigu kaugusel. Sättisime end siiski piduriide ja hakkasime kamps vapralt astuma, aga saime üsna ruttu aru, et me olime liiga optimistlikud, sest tee sinna viis mööda kitsast autoteed ning väljas hakkas juba pimenema. Mõte takso tellida läks luhta, kuna selgus, et seda piirkonda teenindab vaid üksainumas takso, mis oli parajasti sõidus. Selleks, et meie seltskonda kohale toimetada, pidanuks taksojuht korduvalt edasi-tagasi sõitma ning sellisel juhul oleksid viimased jõudnud söögikohta alles siis, kui köök on juba suletud, mistõttu otsustasime ümber pöörata ja lossi tagasi jalutada. Herstmonceux' loss asus küll keset eimiskit, kuid kulleritega sai sinna siiski toitu tellida. Nii me lõpuks seal pitsat oma pidulikes õhtukleitides sõimegi.

Loomulikult pidasime konverentsil ka ettekande, seekord pealkirjaga „Automatic generation of the Estonian Collocations Dictionary database“ (autorid Jelena Kallas, Adam Kilgarriff, Kristina Koppel, Elgar Kudritski, Margit Langemets, Jan Michelfeit, Maria Tuulik, Ülle Viks). Ettekandes tutvustasime eesti keele kollokatsioonisõnastiku andmebaasi automaatset genereerimist, mille EKI tegi koostöös Lexical Computinguga. Kollokatsioonisõnastik oli põhisõnavara sõnastiku loogiline jätk ning uuenduslik samm eesti keele õppesõnastike maastikul, kuna kollokatsioonid (või naabersõnu) polnud eesti sõnastikes varem niimoodi süstemaatiliselt esitatud.

06.–10.09.2016: XVII Euralexi kongress „Lexicography and Linguistic Diversity“ (Tbilisi, Gruusia)

Konverentsile Tbilisisse reisisime EKI-st suure seltskonnaga. Maria rääkis konverentsil koos Margitiga näiteks eesti värviadjektiivide süstemaatilisest polüseemiast ettekandes „Systematic polysemy of Estonian colour adjectives“. Tiina Leemets ja Maire Raadik pidasid ettekande teemal „An interactive solution: A grammar handbook linked to a prescriptive dictionary“, Iris Metsmägi ja Vilja Oja teemal „Diachronic analysis of word formation as basic studies for etymologisation“ ning Vilja veel teemal „Etymological studies based on a conceptual framework“. Kristina, Jelena ja tolleaegne EKI direktor Tõnu Tender osalesid konverentsil kuulajana, Jelena oli tollal ka Euralexi juhatuse liige.

Olime kõik suure õhinaga Tbilisisse lennanud, sest riigina tundus Gruusia eksootiline ja kutsuv. Lennud sinna ja tagasi toimusid öösiti. Peatusime

Pildil Margit Gruusia maiust (pähklid kuivatatud viinamarjamahlas) valmistamas

Tbilisis oma kambaga ühes pisikeses hotellis, kus igäihel meist oli oma eri-näoline tuba. Linn ise oli suur ja elav, autosid ja tänavakasse oli meeletult ning ülekäiguradu peaaegu üldse mitte.

Konverents avati ebatraditsiooniliselt pooletunnise kontserdiga, kus tant-siti gruusia tantse ning lauldi gruusia laule. Euralexi kongress kestab kokku peaaegu nädala ning selle aja sisse mahub ka mitmeid võrgustumiseks sobi-vaid meelelahutusüritusi. Sel aastal oli kavas pärastlõunane väljasõit lähedal-asuvasse Mtskheta linna kirikuid vaatama ning Château Mukhranisse veine degusteerima. Väljasõidu eel toimunud lõunasöögi ajal tundis Kristina järsku, kuidas kõrva lööb terav valu ning keha kattis tibutagi. Ta hiilis seepeale õue päikese kätte, kus kraade oli julgelt 30 ligi, ning istus päikesest köetud kivist pingile, värisedes endiselt külmavärinatest. Enesetundest hoolimata ei taht-nud ta toredast väljasõidust loobuda, kuigi teel Mtskhetasse hakkas oma otsust tuliselt kahetsema. Kirikute vaatamisega sai ta suhteliselt hästi hakkama, sest sai istuda tulise päikese käes (mäe otsas oli temperatuur ju veelgi kõrgem, kuigi külmavärinate tõttu oli tal isegi seal külm), kuid veini degusteerimisel

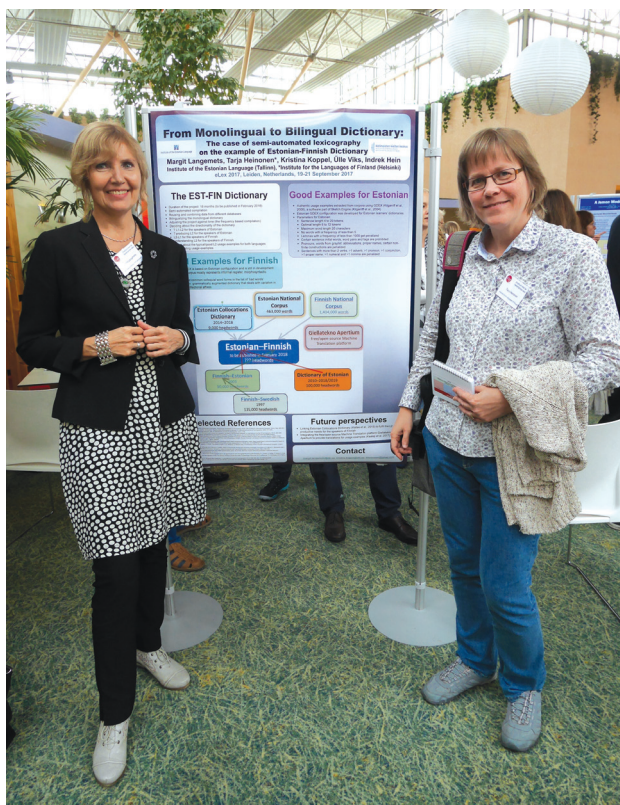

Pildil (vasakult) Iris Metsmägi, Margit, Tõnu Tender, konverentsi peakorraldaja Tinatin Margalitadze, Vilja Oja, Kristina Koppel, Jelena Kallas konverentsi pidulikul õhtusöögil Tbilisis restoranis Funicular

muutus enesetunne eriti kehvaks. Samal ajal kui teised lõbusasti head ja paremat mekkisid, viskas Kristina end ühe põõsa alla pikali, sest kõigele lisaks tabas teda veel kõhutõbi. Ta ei suutnud kokku lugeda neid tema jaoks tol hetkel veel võõraid nägusid, kes käisid ta käest üle küsimas, kas kõik on ikka korras. Kui lõpuks hotelli tagasi jõudsime, siis ei suutnud ta enam kuni järgmise päevani voodist tõusta – magas julgelt üle 12 tunni ning oli üle 24 tunni söömata. Mis selle (kõhu)viiruse põhjustas, ei tea, kuid reisi lõpuks olid pea kõik reisikaaslastest endale sellesama kõhutõve kergemal või raskemal määral külge noppinud. Vaene Maria jäi haigeks päris reisi viimasel päeval, mil pidime juba ka hotellitoa ära andma. Kuna meie lend Tallinna oli alles öösel, siis võttis Maria endale vanalinnas ühe soodsa voodikoha hostelis. Maria õnneks jäi tol päeval ära algselt planeeritud väljasõit Kristina grusiinist sõbra sõpradega, mistõttu Kristina tuias päev otsa üksi sihitult linna peal, kuna teised (Margit, Jelena, Tõnu, Tiina) olid samaks ajaks planeerinud väljasõidu Tbilisist 90 kilomeetri kaugusel asuvasse Gori linna.

19.–21.09.2017: eLex 2017 konverents „Lexicography from Scratch“ (Leiden, Holland)

2017. aastal toimus järjekordne eLexi konverents Leidenis, kus pidasime posterettekande „From monolingual to bilingual dictionary: The case of semi-automated lexicography on the example of Estonian–Finnish dictionary“ (autorid Margit Langemets, Indrek Hein, Tarja Heinonen, Kristina Koppel, Ülle Viks), milles kirjeldasime eesti-soome veebisõnastiku poolautomaatset koostamist. Konverentsile kohapeale sõitsid autoritest Kristina ja Margit, aga ka Jelena, kellel oli Vit Suchomeli ja Maria Khokhlovaga ühissetekanne pealkirjaga „Automated identification of domain preferences of collocations“. Samuti tuli konverentsile Ene Vainik, kes pidas ettekande „Implementing crowdsourcing in compiling an e-dictionary: The Dictionary of Estonian Word Associations“.

Pildil (vasakult) Margit koos posterettekande ja artikli kaasautori Tarja Heinoneniga

Pildil (vasakult) Ene Vainik, Kristina Koppel, Margit ja Jelena Kallas Amsterdamis

Selle konverentsiga meenub üks mälestusväärne seik Amsterdamis, mis on teadupärast tuntud legaalsete kanepikohvikute poolest. Tänaval jalutades kõndisime mitmetest mööda ning ühes neist müüdi kanepiga pulgakomme (väidetavalt). Kristina ei olnud kunagi varem (ega pole ka hiljem) oma elus kanepit proovinud ega plaaninud seda teha ka siis. Aga kui Margit kõigile rohelised pulgakommid ostis, siis kuuleka alluvana ta oma otsesele ülemusele ka vastu ei vaielnud. Mingit mõju keegi meist küll ei tajunud, nii et küllap olid need pulgakommid lihtsalt viisiks turistidelt mõned eurod välja pressida.

17.–21.07.2018: XVIII Euralexi kongress „Lexicography in Global Contexts“ (Ljubljana, Sloveenia)

Seekord reisisid Euralexile EKI-st Margit, Jelena ja Kristina. Kaasautorina tuli omal käel kaasa Arvi Tavast, kes tollal ise küll EKI-s ei töötanud, ent kes oli artikli „Unified data modelling for presenting lexical data: The case of EKI-LEX“ peamine autor ning ka ettekandja. Arvil oli kaasas tema poeg Norman ning nad olid otsustanud lennuki asemel Ljubljanasse hoopis mootorrattal

Pildil (vasakult) Kristina Koppel, Margit, Jelena Kallas, Arvi Tavast ja Norman Tavast Ljubljanas Tromostovje sillal

reisida. Oma ettekandes tutvustasime uut sõnastiku- ja terminibaasi Ekilex, mille arendust olime 2017. aastal alustanud. Ekilex oli tollal (ja on ka praegu) leksikograafiamaailmas üsna uuenduslik, kuna me otsustasime onomasio- loogilised ja semasioloogilised sõnakogud ühte andmebaasi kokku panna, sest meie eesmärk on sõnastike kasutajatele pakkuda ühtlasemat ja usaldus- väärsemat infot eesti keele kohta.

2018. aasta konverents oli mõnes mõttes pööranguiline. Euralex oli väga traditsiooniliste tavadega ühing. Ühingu juhivad kuni üheksaliikme- line juhatus, sealhulgas neli juhtkonna põhiliiget (president, asepresident, sekretär-varahoidja ja abisekretär-varahoidja). Juhatus liikmed valitakse igal üldkoosolekul ühingu liikmete hulgast, kusjuures ühingu liige sai olla ainult kas institutsioon (sellisel juhul sai anda kaks häält) või üksik- isik, kui ta oli maksnud liikmemaksu Oxford University Pressi veebilehe kaudu. Juhatus põhiliikmete toimiv karjääriredel oli selline, et kui sa alus- tasid kord abisekretäri-varahoidjana, valiti sind järgmisel aastakoosolekul sekretär-varahoidjaks, seejärel asepresidendiks ning viimaks presidendiks, ning selline astmestik toimus kuni 2018. aastani. Tol aastal pidanuks loogi- liselt presidendiks saama Pius ten Hacken, kes juba 2010. aastal Kristinaga

esmakordselt kohtudes tutvustas end kui Euralexi tulevast presidenti. Kuid 2018. aasta üldkoosolek otsustas muuta põhikirja nii, et kõik konverentsi osalustasu maksnud inimesed on automaatselt ühingu liikmed kuni järgmise konverentsini, ehk et saavad selsamal aastakoosolekul juba hääletada. Juhtus nii, et Piusi asemel osutus valituks hoopis musta hobusena Gilles-Maurice de Schryver, kes pärast mõneaastast eemalolekut alles hiljuti leksikograafiasse naasnud oli. See oli paras šokk nii mõnelegi traditsioonilisi väärtusi hindavale ühingu juhatuse liikmele, mispeale nad juhatusest välja astusid, kuid mis edumeelsemate liikmete silmis ühingu just tänapäeva tõi.

Alates 2018. aastast korraldatakse Euralexi raames ka matka Adam Kilgarriffi mälestuseks. Adam oli suur matkasõber, kes kuuldavasti enne Bolzanos toimunud Euralexi konverentsi matkas 2558 meetri kõrgusele Grintoveci mäele sandaalides ja praktiliselt jooksujalu. 2018. aastal korraldati matk Austria piiri ääres olevasse Prevalasse ja Begunjsčicasse. Eestlastest läks kaasa vaid Kristina, kuna teised lahkusid konverentsilt juba päev varem. Kui mägedesse jõuti, siis ei imestanud ta avanevat vaadet nautides üldse, miks Adam just mägedes väga õnnelik oli.

01.–03.10.2019: eLex 2019 konverents „Smart Lexicography“ (Sintra, Portugal)

Konverentsile Sintrasse sõitsime EKI-st taas kambakesi, sest kokku oli meil neli ettekannet. Kristina, Arvi, Margit ja Jelena pidasid ettekande „Aggregating dictionaries into the language portal Sõnaveeb: Issues with and without solutions“, kus tutvustasid EKI uut keeleportaali Sõnaveeb, mis oli loogiline jätk eelmisel aastal tutvustatud sõnastiku- ja terminibaasile Ekilex, mille väliskasutajaliides Sõnaveeb on. Kristina ja Jelena pidasid koos Maria Khokhlova, Vít Suchomeli, Vít Baisa ja Jan Michelfeitiga ettekande „SkELL corpora as a part of the language portal Sõnaveeb: Problems and perspectives“, mis keskendus Sõnaveebis kuvatavatele veebilausele. Jelena ja Margit esitlesid koos Svetla Koeva, Carole Tiberiuse ja Iztok Kosemiga leksikograafide assotsiatsiooni ELEXIS-e küsitluse tulemusi ning Geda Paulsen, Ene Vainik, Maria Tuulik ja Ahti Lohk tutvustasid leksikograafide soove sõnaliikide määramisel ettekandes „The lexicographer’s voice: Word classes in the digital era“.

Pildil (vasakult) Maria Tuulik, Margit ja Geda Paulsen Lissabonis ginjat mekutamas

Pildil (vasakult) Iztok Kosem, Margit, Geda Paulsen, Ahti Lohk, Ene Vainik, Jelena Kallas, Maria Tuulik ja Miloš Jakubíček Lissaboni treppidel õhtustamas

Konverentsi viimasel päeval vahetasime asukohta ning veetsime kena õhtu hoopis Lissabonis, kust oli hõlpsam hommikul lennujaama saada. Meiega koos veetsid linnas aega ka Miloš Jakubiček, kes meid autoga Sintrast Lissaboni tõi, Iztok Kosem ning Thierry Declerck. Mekutasime ginjat (kohalik kirsiliköör) ning osad meist sõitsid ka kuulsa Lissaboni trammiliiniga number 28, mis möödub väga paljudest kohalikest vaatamisväärsustest.

07.–09.09.2021: XIX Euralexi kongress „Lexicography for Inclusion“ (Alexandroupoli, Kreeka)

Maailma tabanud koroonapandeemia tõttu lükkus 2020. aastal toimuma pidanud Euralexi konverents aasta võrra edasi. 2021. aastal ei olnud olukord kuigi parem, sest viirus jätkuvalt lainetas. Kuna suuri üritusi ei juletud endiselt korraldada, otsustati konverents teha üleni veebis. Tol aastal jätkasime Ekilexi/Sõnaveebi tutvustavasse sarja kuuluva ettekandega: „Towards the superdictionary: Layers, tools and unidirectional meaning relations“ (autorid Arvi, Kristina, Margit, Jelena), milles keskendusime (lähi)sünonüümide esitamisele meie andmemudelis.

Sünonüümidest rääkisid Kristina koos Mariaga ka oma posterettekandes „A hunt for synonyms: Results of user research“, milles nad tutvustasid kasutajauuringut, kus nad üritasid papist prototüübi abil teada saada, kust ja kuidas inimesed Sõnaveebis sünonüüme otsivad. Nad otsustasid Mariaga posterettekande kasuks, kuna tegemist oli suhteliselt väikese küsitlusega (u 40 inimest); lisaks lootsid nad, et pääsevad postrit tehes pisut kergema vaevaga. Ent kuna tegemist oli veebikonverentsiga, toimus ka postersessioon veebis. Iga postri jaoks oli avatud omaette toake, kuhu huvilised said ühe tunni jooksul sisse ja välja hüpata. Sünonüümide postri juurde just suured rahvamassid ei trüginud, sellegipoolest pidid nad terve tunni jooksul praktiliselt nonstop rääkima, kuna vähesed huvilised olid kas tõelised huvilised või välismaised sõbrad, kellega polnud saanud ammu teiselt lobiseda. Igatahes väsisid posterettekannet neid lõpuks kindlasti rohkem kui väsitamiseks 20-minutiline suuline ettekanne.

05.–07.07.2021: eLex 2021 konverents „Post-editing Lexicography“ (Brno, Tšehhi)

2021. aasta eLexi konverents pidanuks toimuma Brnos, kuid koroonapandeemia tõttu toimus seegi ainult veebis. Meie jätkasime ka sel konverentsil Ekilexi tutvustava sarjaga, kus Arvi esines ettekandega „Multiword expressions in the Ekilex data model“ (kaasautorid Jelena, Margit ja Kristina).

Pildil Arvi Tavast
eLex 2021
veebikonverentsil
ühisetekannet
pidamas

07.–08.06.2022: Horisont 2020 projekti ELEXIS lõpuüritus (Firenze, Itaalia)

Konverentsireiside vahele mahtus ka Horisondi 2020 projekti ELEXIS (European Lexicographic Infrastructure) lõpuüritus pealkirjaga „ELEXIS from A to Ω: Outcomes, Sustainability & Afterlife of a New European Lexicographic Infrastructure“. ELEXIS oli Euroopa Liidu Horisont 2020 teadus- ja innovatsiooniprogrammi raames ellu viidud projekt, mille eesmärk oli luua jätkusuutlik ja koostööl põhinev infrastruktuur leksikograafia valdkonnas. Projekt kestis 1. veebruarist 2018 kuni 31. juulini 2022 ning seda koordineeris Sloveenias asuv Jožef Stefani Instituut (eesotsas Simon Krekiga). Selles osales 17 partnerorganisatsiooni üle Euroopa, sealhulgas Eesti Keele Instituut. Pärast projekti lõppu jätkab ELEXIS-e partnerite ja vaatlejate kogukond tööd ühingu ELEXIS Association kaudu. Selle eesmärk on korraldada ja koordineerida leksikograafiaga seotud tegevusi ning loomuliku keele töötlemise ülesandeid semantika valdkonnas, mis on leksikograafia jaoks olulised.

EKI-t esindasid selles projektis Jelena, Margit ja Kristina ning selle kambaga me Firenzesse ka sõitsime, meiega kaasa tuli ka Arvi, kes seks ajaks oli

Pildil Arvi Tavast, Margit ja Jelena Kallas Firenze lennujaamas pärast tühistatud lendu uut lennuinfot ootamas

saanud EKI direktoriks. Kui oli aeg Firenzest Tallinna tagasi lennata, läksime kolmekesi juba varakult lennujaama kohale. Seal ootasime Arvit, kes oli ratta laenutanud ning sellega veel kuni viimse hetkeni ringi tahtis kihutada. Lennujaama saabumise hetkeks oli juba teada, et üritusel hiilis ringi koroonaviirus ning ka Margit tundis end pisut tõbiselt, kuigi arvas alguses end lihtsalt külmetunud olevat. Lennu väljumise aeg aina lähenes, ent registreerimislaua taha ei ilmunud kedagi, kes meie pagasi vastu võtaks. Ühel hetkel saabus SMS, et meie lend Firenzest on tühistatud. Kristina helistas seepeale Lufthansa liinile, kust kästi kannatlikult edasi oodata, sest keegi pidavat kohe-kohe meiega registreerimislaua taha tegelema tulema. Ootasime kannatlikult kohvrite otsas istudes ligi tunni, kuid laua taha kedagi ei ilmunudki. See-eest saabus uus sõnum, kus teatati, et meie lend väljub alles järgmisel päeval kell 19 ja sugugi mitte Firenzest, vaid hoopis Roomast. Kuidas sinna aga saada ning kus ööbida, jäeti meie endi korraldada. Kusjuures Arvi, kes oli lennupiletid ostnud teistest eraldi, pandi esialgu hommikusele lennule, ent kui temagi

Pildil (vasakult) Margit, Jelena Kallas ja Arvi Tavast Roomas jalga puhkamas

Lufthansasse helistas, sai ta oma lennu õhtuse vastu vahetada. Kuna ta polnud Roomas varem käinud, oli ta väga huvitatud seal ringi turistimisest.

Võtsime siis jalad alla ja sõitsime trammiga rongijaama, kust võtsime esimese rongi Rooma. Rongis tegeles Kristina hotelli broneerimisega, samal ajal tegi Margit endale apteegist ostetud kiirtesti, mis positiivseks osutus. Rooma kohale jõudnud, tegime veel õhtuse jalutuskäigu Colosseumi juurde. Suurema turistimise jätsime järgmiseks päevaks, kuna lend oli alles õhtul. Jõudsimme siis läbi jalutada kõik suuremad vaatamisväärsused, kuna mäletatavasti on Rooma kesklinn imetilluke, peatudes vahepeal kohvikutes, et Margit saaks hinge tõmmata. Kuna Jelena oli Margitiga olnud ninapidi koos nii kogu lõpuürituse aja kui ka hiljem rongis, pelgasime, et ka tema on nakatunud, sest ka tal olid teatud sümptomid. Ostsime Jelenale testi, mille ta keset Roomat mingi uhke kiriku ees ära kasutas, ning õnneks oli tema test siiski negatiivne.

Kohe pärast ELEXIS-e lõpuüritust toimus 16.–17. juunil Tallinnas EKI aasta olulisim sündmus – koostöös Eesti Rakenduslingvistika Ühingu (ERÜ) korraldatav 19. rakenduslingvistika kevadkonverents „Keelemõju: andmetest tõendatud teadmuseni“. Margit on selle konverentsisarja asutaja 2002. aastal ja oli ERÜ eesotsas ligi kakskümmend aastat (alates asutamisest

2004. aastal kuni 2022. aastani). Koroonapandeemia tõttu olime sunnitud kaks varasemat aastat konverentsi ära jätma, kuid just 2022. aastal toimus see taas. Meie enda EKI maja Roosikrantsi tänaval oli remondis, mistõttu pidime erandkorras konverentsi korraldama majast väljas ning asukohaks sai valitud Energia Avastuskeskus Linnahalli vahetus läheduses. Tollal kehtisid veel avalikele üritustele piirangud (osalejate soovituslik arv oli 50), mistõttu otsustasime esmakordselt korraldada konverentsi hübriidvormis, sest varasematel aastatel oli konverentsi alati külasthanud üle saja, sageli lausa 150 inimest. ERÜ juhatuse esimehena oli Margit selle konverentsi peakorraldaja, aga ise osaleda ei saanudki, kuna oli Firenzes nakatunud koroonasse. Sellega asi ei piirdunud, sest kahjuks nakatus selsamal ELEXIS-e üritusel koroonasse ka üks meie kutsutud esinejatest – Simon Krek. Kuigi konverents toimus hübriidvormis ning esinejatelgi oli võimalus veebis esineda, ei saanud Simon seda siiski teha, mistõttu oli meil vaja ruttu leida asendus. Õnneks oli Arvi lühikese etteteatamisega kohe nõus Simoni kingadesse astuma ning ta pidas väga põneva ettekande teemal „Variations on the theme of structured data“. Margiti kohalolust tundsime konverentsil muidugi väga puudust, kuid õnneks sai ta konverentsi avada ja lõpetada veebi teel, samuti astus ta põgusalt läbi restorani Platz terrassilt, kus konverentsi vastuvõttu pidasime. Simon Kreki plenaarettekande lükkasime edasi järgmisele, 2023. aasta konverentsile, seega sai temagi ERÜ konverentsil esineda.

12.–16.07.2022: XX Euralexi kongress „Lexicography for Inclusion“ (Mannheim, Saksamaa)

2022. aastal õnnestus taas füüsiliselt koguneda XX Euralexi kongressile Mannheimis. Sinna sõitsime taas suure seltskonnaga, paljudel meist olid ettekanded ka oma välismaiste kolleegidega. Margit ja Jelena pidasid koos Carole Tiberiuse, Svetla Koeva ja Iztok Kosemiga ettelande „An insight into lexicographic practices in Europe: Results of the extended ELEXIS survey on user needs“, milles rääkisid ELEXIS-e projekti raames läbi viidud rahvusvahelise küsitluse tulemustest leksikograafia tavade kohta. Geda, Ene, Maria ja Ahti jätkasid sõnaliigi problemaatikaga, pidades ettekande „The morphosyntactic profile of prototypical adjectives in Estonian“. Kristinal oli oma korpuslausete huvilistest kolleegidega (Tanara Zingano Kuhn, Špela Arhar Holdt, Rina Zviel Girshin, Ana Luis, Carole Tiberius, Iztok Kosem, Branislava Šandrih Todorović)

Pildil (vasakult) Thierry Declerck, Carole Tiberius, Margit, Ilan Kernerman pidulikul õhtusöögil jõekruisil

ettekannet teemal „Introducing CrowLL – the Crowdsourcing for Language Learning game“. 2022. aasta üldkoosolekul sai Euralexi juhatusse valitud juba teine eestlane – Kristina Koppel. Vabakuulajana ühines EKI delegatsiooniga (tollal veel doktorant) Lydia Risberg, kes soovis muuhulgas tutvuda konverentsi ühe korraldaja Petra Storjohanniga, kellest sai Mannheimis (kuhu Lydia peagi kolmeks kuuks praktikale minemas oli) tema juhendaja.

Selleaastasele Adam Kilgarriffi mälestusmatkale plaanisid esialgu minna kõik ekikad, kuid konverentsi lähenedes oli Mannheimi tabamas kuumalaine ning matk tühistati enne reisi, mistõttu paljud meist matkariideid kaasa ei pakkinudki. Kuna Kristina oli oma Bolzano kogemusest õppinud, torkas ta igaks juhuks siiski sportlikumad rõivad ja jalanõud kohvrissi. Konverentsi ajal polnud kuumalainest enam haisugi ning matk võeti jälle kavasse. Tolleks hetkeks olid matkale minekust küll huvitatud vaid Kristina ja Lydia, Margit koos teistega tegi samal ajal hoopis väljasõidu lähedal asuvasse Heidelbergi linna. Mälestusmatk ei sujunud algul kuigi libedalt, sest kaasa oli tulnud ka üks meesterahvas Ameerikast, kes polnud enam kõige varasemas nooruses ega ka mitte oma elu parimas vormis. Matkariieteks olid tal teksapüksid ja jalas sandaalid, millega ei olnud kõige mugavam märke tõusta, ning ta aeglustas

matkagrupi tempot üsna korralikult. Matkagiid otsustas seepeale juba üsna varakult, et lõpetame selle pulli kiiremini ära ja teeme lühema matka. Kristina ja Lydia kärsitute eestlastena olid siiski otsustanud lubatud üle 10-kilomeetrise matka lõpuni ära teha ning palusid matkajuhil neile õige teets kätte näidata. Nad asusidki iseseisvalt (matkaäpi abil) teele ning külastasid mitmeid vaatamisväärsusi, sh Bismarcki torni, Limburgi kloostrit ning Hardenburgi lossi, ja pärast 20 km matkamist Bad Dürkheimi jõudes jahutasid nad end mõnusa kosutava kesvamärjukeseaga.

27.–29.06.2023: eLex 2023 konverents „Invisible Lexicography“ (Brno, Tšehhi)

Kuna koroonapandeemia tõttu toimus 2021. aasta eLexi konverents vaid veebis, otsustati 2023. aasta konverents taaskord Brnos korraldada, seekord õnnestunult. Meie rääkisime seal uutest Ekilexi arendustest ning pidasime ettekande „Invisible meaning relations for representing near equivalents“ (autorid Arvi Tavast, Kristina Koppel, Margit Langemets, Silver Vapper, Jelena Kallas). Keskendusime ettekandes sellele, kuidas esitada kitsama ja laiema tähendusega vasteid ja/või sünonüüme. Uutest arengutest sõnaliigikalkulaatori arendamisel rääkis sõnaliigi töörühm koosseisus Geda Paulsen, Ene Vainik, Maria Tuulik ja Ahti Lohk, pidades ettekande „From experiments to an application – the first prototype of an adjective detector for Estonian“ ning Kristinal oli taaskord oma välismaiste kolleegidega (Tanara Kuhn, Špela Arhar Holdt, Carole Tiberius, Rina Zviel-Girshin, Iztok Kosem) ettekanne korpuse märgendamisest rahvahanke abil pealkirjaga „Annotating corpora for language learning and lexicography with the Crowdsourcing for Language Learning (CrowLL) game“. Ühtlasi saime konverentsi eel tähistada tarkvarafirma Lexical Computing Ltd. 20. sünnipäeva. Pärast Adami surma võttis firma juhtimise üle Miloš Jakubiček, kes oma kolleegidega just Brnos pesitsebki.

Reisil Brnosse juhtus meie reisiseltskonnas üks õnnelikult lahenedud äpardus. Nimelt niipea kui olime Viinis maandunud ja Ryanairi lennukist väljunud, avastas Silver, et ta oli oma EKI töölapaka lennukisse unustanud. Ta oli selle maandumise ajaks paigutanud eesoleva istme alla seina äärde, täpselt nii nagu reeglid ette näevad. Ent kuna maandumine ja lennukist väljumine on vähemalt pooletunnine protsess, jõudis Silver selle ajaga oma rüperaali ära unustada, eriti et see oma musta ümbrisega lennukist väljudes talle silma ei

Pildil Margit ja
Ene Vainik Brnos
(pildi autor Geda
Paulsen)

hakanud. Arvuti meenus Silverile küll niipea, kui ta oli väravast lennujaama sisse astunud, kuid personal teda lennumasinasse tagasi enam ei lubanud, sest see oli kohe väljumas uude riiki. Silver täitis kohapeal ära mingisuguse tähtsa paberi ja oli üsna veendunud, et läpakat ta tagasi ei saa, kuid kuna meil oli Brnosse väljuva bussini mitu tundi, veetsime selle aja lennujaamas lobisedes ja tööd tehes. Õnneks läks nii, et selle aja sisse mahtus ka telefonikõne lennujaamast – lennukipersonal oli läpaka siiski üles leidnud ning Viini maha jätnud, mitte Bulgaariasse (või Rumeeniasse?) edasi sõidutanud. Nii kohtus Silver taas oma sülearvutiga ja me saime kõik koos temaga selle üle rõõmustada.

2023. aasta eLexi konverents jääb kahjuks meelde ka ühe kurva sündmusega – keset konverentsi tabas meie head kolleegi Thierry Declercki terviserike ning ta lahkus meie seast igavikku.

**08.–12.10.2024: XXI Euralexi kongress
„Lexicography and Semantics“ (Cavtat, Horvaatia)**

Seekordsele Euralexi kongressile reisis EKI-st taas suur seltskond. Margit ja Lydia andsid ettekandes „To dream or not to dream about 'correct' meanings? Insights into the user experience survey“ ülevaate Sõnaveebi küsitluse tulemustest (autorina oli kirjas ka Kristel Algvere, kes küll konverentsile kohale ei saanud tulla). 2024. aasta alguses alanud EEKD-III1 teadusprojekti „Suurte keelemudelite rakendamine leksikograafias: uued võimalused ja väljakutsed“ tegemistest tegid Maria Tuulik, Lydia Risberg, Kristina Koppel, Eleri Aedmaa, Esta Prangel, Sirli Zupping, Ene Vainik ja Margit Langemets ülevaate ettekandes „Who are better at semantics – experienced lexicographers or LLMs?“. Teadusprojektist PRG 1978 („Uue aja sõnastik: grammatika ja keelepädevuse

Pildil (vasakult) Margit, Lydia Risberg, Madis Jürviste, Esta Prangel, Tiina Leemets, Geda Paulsen, Ene Vainik, Maria Tuulik, Kristina Koppel

Pildil pildi autor Esta Prangel ning Margit oma uue jakiga

kirjeldamine integreeritud multifunktsionaalses leksikograafilises ressursis“) tegid ülevaate Ene Vainik, Geda Paulsen, Heete Sahkai, Jelena Kallas, Arvi Tavast ja Kristina Koppel ettekandes „From a dictionary to a construction: Putting the basics on the map“. Tiina Leemets, Kristina Koppel ja Maria Tuulik rääkisid ettekandes „Semantic challenges of bidirectional synonymy in the EKI Combined Dictionary“ probleemidest, millega nad Ekilexis (lähi)sünonüüme lisades kokku puutuvad; Jelena Kallas, Kristina Koppel ja Katrin Tsepelina tegid demo EKI piltsõnastikust („EKI Picture Dictionary – A multilingual tool for A1-B1 learners“) ning ka Kristina rahvusvaheline töörühm tegi ülevaate suurte keelemudelite abil valitud sõnastike näitelausest ettekandes „Can AI assist in selecting dictionary examples? A case study in four languages “ (autorid Iztok Kosem, Tanara Zingano Kuhn, Špela Arhar Holdt, Kristina Koppel, Carole Tiberius, Rina Zviel Girshin, Vivien Waszink ja Karolina Zgaga).

Konverentsi viimasel päeval toimus traditsiooniline Adam Kilgarriffi mälestusmatk, kuhu paljud eestlastest entusiastlikult läksid. Maria loobus

palavas märke ronimast juba üsna raja alguses, Madis ja Lydia pisut hiljem (Madis küll seepärast, et džentelmenina Lydiat tagasiteel turvata), südikalt käis raja algusest lõpuni läbi vaid Kristina. Suur osa teistest matkasellidest olid traditsiooniliselt tšehhi kolleegid, ühel neist oli kaasas ka väike laps, kes vapralt isa seljas kogu reisi vastu pidas. Teine osa eestlastest veetis oma päeva hoopis väljasõidul naaberriiki Montenegrosse Kotori lahe äärde. Tagasi tülles rääkis Esta meile lõbusa loo sellest, kuidas Margit umbes kahe minutiga oli mingis nahapoes märganud kena lillat jakki, seda selga proovinud, koos müüjaga sularahhaautomaadist raha käinud välja võtmas ning ostu eest tasunud. Jaki üle rõõmustades tegi ta tänumeeles kolleegidele välja, kuna oli selle ilusa jaki ju täitsa poolmuidu saanud.

Nagu eelnevast lugeda võib, on meil selja taga ridamisi tõiseid, lõbusaid ja meeldejäävaid konverentsireise Margitiga. Iga kord veidi teistsugune ja alati eriline. Loodetavasti lisandub sellele loole veel palju peatükke – kas ettekandesalist, matkarajalt või siis lihtsalt klaasikõlksu tagant.

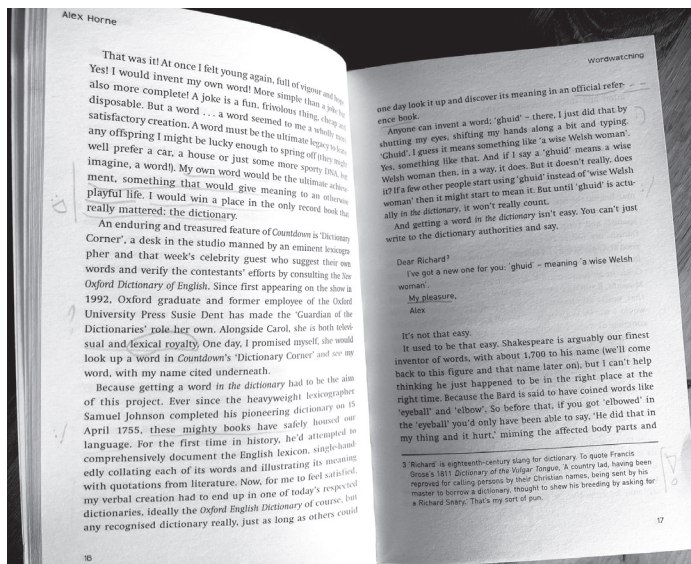
Lexical royalty

Lydia Risberg

I
veebuar 2025

Hakkasin lõpuks lugema Alex Horne'i raamatut „Wordwatching“, mis oli mu öökapiil oodanud septembrist saadik. Sain selle sünnipäevaks koos teavitusega, et kinkija tahab seda laenata. (Sõbrad on mulle küll väga kallid, aga raamatuid ei laena ma nendelegi. Sest laenatud raamatut ei saa kunagi tagasi. Kui siis ainult raamatukogu saab.)

Jõudsin leheküljele 16 ja lugemin: „she is both televisual and lexical royalty“. *Lexical royalty... lexical royalty!* See on ju Margit!

Minu foto
lexical royalty
leiukoha lehe-
kõlgedest Alex
Horne'i raamatus
„Wordwatching“

juuli 2025

Fotol on näha, et joonisin alla mõttekäigu: „My own word would be the ultimate achievement, something that would give meaning to an otherwise playful life. I would win a place in the only record book that really mattered: the dictionary.“ Naerunägu selle kõrval ei ole märk heakskiidust.

Sirvisin harilikuga(!) täis kritseldatud „Wordwatchingu“ uuesti üle ning pidin tõdema, et ses raamatus on küll hästi sõnastatud lauseid, huumorit ja huvitavaid tõeseid ning fiktiivseid lugusid, aga kõlama jäid hoopis keeleteadlase jaoks valusad väärarusaamad. Näiteks müüt, et sõnaraamat on autoriteet ja kogu tõde keele kohta. Et sõna on olemas, kui see on sõnaraamatus. Et sõnal on tähendus, kui see on sõnaraamatus kirjas – sest „vastasel korral“ võib see tähendada mida iganes. Jne. Oeh. Sõnaraamatute koostamise juures viibides on selliseid arvamusi-uskumusi väga veider lugeda.

Raamatus on aga toredaid ideid ka, üks neist: sõnade loomine. Horne leidis optimistlikult, et ta on sõna väljamõtlemiseks, loomiseks, sama kvalifitseeritud kui ükskõik kes teine. Nii on. Ta sai aga teada, et pääsemaks „Oxford English Dictionarysse“ – tema jaoks suurde autoriteeti ja inglise keele alusesse –, ei piisa siiski sõna väljamõtlemisest ja sõnaraamatukoostajatele saatmisest, vaid peab olema tõendeid, et sõna on päriselt kasutatud. *Lexicographers need evidence*. Jah, meil on vaja asitõendeid.

Horne räägib raamatus mitmest oma loodud sõnast, kuid ainus, mis minu pilku püüdis, oli *mental safari*. (Hiljem ta tunnistab, et see on uus metafoor, mitte täiesti uus väljend.) Mind ei köitnud mitte *mental safari* tähendustes 'when someone goes mad for a few moments, or does a series of rash acts', nagu lauses „When I was on my gap year I went on a complete mental safari and got an earring and a tattoo of a lizard“ (lk 28). Vaid et see on hea põhi, millele luua oma variante. Juba järgmisel päeval kasutasin väljendit *koosolekute safari*, rääkides oma *rollercoaster*-nädalast, mis oli hommikust õhtuni koosolekuid täis. Põhjamaisemalt võiks öelda: *koosolekute slaalom*.

Sõnu luua on niivõrd kerge. Näiteks hakkasin inglise *voice message*'i vastena kasutama sõna *häälum* 'häälsõnum'. Messengeris saab peale häälumite saatmise ka *seenele jätta* – sest kui keegi loeb või kuulab sõnumit, aga ei vasta midagi, siis jääb sinna lihtsalt märke *Seen* ('nähtud'). Samuti on võimalik kasutada huvitavaid morfoloogilisi vorme, nii *trepest*, selmet *treppidest*, kui ka *autoid*, selmet *autosid*. Mänguväljak missugune!

Selliseid omaloominguid EKI ühendsõnastikust erinevatel põhjustel ei leia. Margit aga lisab sinna sõnu ja näitelauseid pidevalt, sest ta loeb ülilpalju ja haarab/ammutab loetust sõnaraamatusse sisu. *Fun fact*: Ekilexist on näha, et seisuga 31. juuli 2025 on Margit loonud või muutnud üle 136 000 märksõna. Respekt! Ja see arv suureneb kohe, kui ta augustis puhkuselt naaseb.

Kui veel arvudest rääkida, siis ühiseid teadusartikleid on meil Margitiga juuli seisuga ilmunud neli (avaldamise ootel on samuti mitu). Google Scholari järgi on minu tsiteerituimaks artikliks Margitiga esimesena koos kirjutatud „Paronüümide probleem eesti keeles“. Kui seda sügisel 2020 kirjutama hakkasime, ei julgenud ma Margiti kirjutatut absoluutselt puutada – tundsin, et *kuidas nüüd mina, algaja*. Seevastu nüüd, suvel viis aastat hiljem, kirjutasime teadusartiklit puhkustepusle tõttu kordamööda, ent kuna olen aastate jooksul Margitiga palju ühiskirjutanud, ei olnud mul enam hirmu tema tekstile lisa kirjutada. Küll aga tundsin puudust tema kogenud pilgust ja kindlast käest, mis oleks lõppteksti rafineerinud.

II juuli 2022

Käisime EKI ekipaažiga Euralexi konverentsil Saksamaal Mannheimis. Oli juba teada, et poole aasta pärast kolmeks kuuks sinna kolin, ja tahtsime Margitiga tutvuda minu sealse juhendaja Petra Storjohanniga, kes oli täpselt seekord

Selfi Euralexi
õhtusöögi järelpeol
Margiti ja Kathrin
Kunkel-Razumiga

üks konverentsi korraldajatest. Ent Petra oli just siis koroona kodu. Nagu Margit oli tollase Eesti Rakenduslingvistika Ühingu juhina olnud mõned kuud varem ERÜ konveka ajal.

Suhtlesime Mannheimis aga saksa Margitiga ehk Kathrin Kunkel-Razumiga, Dudeni peatoimetajaga, kes oli aprillis ERÜ konverentsil esinemas käinud.

juuni 2023

Kolme nädala jooksul oli kaks korda asja Tšehhis – projekti raames ja eLexile. Nende reise ühisnimetajaks said Prosecco-hetked.

juuni 2024

Läksime Margitiga Prantsusmaale Aix-en-Provence'i preskriptivismikonverentsile. Arvasime kuni konverentsile jõudmiseni, et oleme ketserid preskriptivistide seas, sest räägime deskriptiivse ja preskriptiivse külje sidumisest ühte sõnaraamatusse. Kohapeal aga selgus, et tegu oli hoopis preskriptivismi-UURIJATE konverentsiga. Idüll. Täielik idüll.

Lõime seal palju kontakte ja saime ka järgmise aasta keelekorraldusteemalisele ERÜ konverentsile suisa kaks plenaarinesinejat kolmest: Rik Vostersi ja Ian Cushingu. Kolmas oli Margit „Eesti õigekeelsussõnaraamatu ÕS 2025“ peatoimetajana ise.

jaanuar-aprill 2023

Saksamaal Petraga rääkides oli *Margit* alati iga mu viies sõna. Meil oli ja on nii palju ühiseid projekte-tegemisi ning Margit lihtsalt vaimustab mind. On vaimustanud esimesest hetkest peale, kui novembris 2018 ÕS-i esitlusel ta nime ja näo kokku panin. Et tema ongi see, kelle juurde pean tordipeol

Siinkirjutaja foto ühest Prosecco-hetkest Prahast

juulgema minna ütlema, et mina olen see doktorantuurihuviline, kes talle kirjutas. Minus oli suur hirm nii tähtsa inimesega rääkima minna, aga kui end tutvustasin, selgus, et Margit on väga sõbralik. Hirm kadus hetkega.

Viis aastat hiljem veebruaris Mannheimis sain Leibniz-Institut für Deutsche Sprache liikmena osaleda saksa õigekirjakonverentsil. Kuumim teema: sootärn, *Gendersternchen*. Konverentsil pidas sõnaraamatu koostamise väljakutsetest ettekande ka Duden peatoimetaja Kathrin. Ta rääkis muuhulgas vastuolust, mis neil on aastast 1996 kehtestatud reeglite ja toleks hetkeks 27 aasta jooksul toimunud saksa keele arengute vahel. Teiste hulgas oli selline ka nimetatud sootärn – märk, mis võeti kasutusele tänu ühiskondlikele arengutele, tähistamaks soolist võrdsust. See ühendab sood ühes sõnas, nt *Lehrer*in* (mis eesti keeles mahub samuti ühte sõnna *õpetaja*).

Skandaal seisnes selles, et Dudenisse lisati tärn enne seda, kui saksa keele reeglite üle otsustav Rechtschreibrat suutis vastu võtta otsuse, kas sootärni tohib kasutada. Meil õnneks asjad nii hullud ei ole ja EKI ühendsõnastikus saab esitada ajakohast keeleinfot.

september 2023

Läksin oma viimast doktorandiaastat alustades doktoriseminarisse pealtkuulajaks – iga sügissemestri esimene seminar toimub koos magistrantidega, et omavahel tutvutaks. Sõna sai magistrant Saara Liis: „Ma uurin, kuidas ortograafia...“ – *ei* – „t kasutavad noored väljendusviisina.“ *Huhh, midagi huvitavat hoopis.*

Olin tol hetkel natuke väsinud. Sest, nagu liiasusest rääkides on öelnud itaalia keeleteadlane Carla Bazzanella: „Üldiselt ei teata, et keeleteadlaste igapäevane töö on uurida keerukaid keeleküsimusi. Keskendutakse keeleteadlaste jaoks tühisele või teisejärgulisele, nagu näiteks juhuslikud õigekirjaküsimused. See on nii seepärast, et keele tõeliselt huvitavad keerukused toimivad seevõrd sujuvalt, et neid ei pane keelekasutajad tähele.“

Ka „Wordwatchingus“ leidis õigekirja asjus mõttekäik: „Rather than anything negative, variety in spelling is proof that a word is being used. If a word can be seen to mutate and evolve it must be alive.“ (lk 32) Positiivne üllatus, et Horne mitme kirjakuju ühel ajal eksisteerimist mõistis.

mai 2023

Ilmus mu päevik „Metamorfoos. Mälestuspilte neliaastakust Värske Rõhu keeleteimetajana“. Olen Margitile alatiseks väga tänulik, et ta andis suhteliselt eikuskilt välja ilmunud mulle võimaluse keeleteadusega tegelema hakata. Keelt toimetades lugesin küll palju huvitavaid (aga ka üldse mitte huvitavaid) raamatuid ja muid tekste, kuid teadustöö teistsugune iseloom ja ise kirjutamise sobivad mulle paremini.

III

mai 2024

Ma pole enam Margiti doktorant. Niisamuti Külli oma mitte.

Oli vägagi harjumatu, et mul polnud enam juhendajaid. Ega doktoritööd, mis oli – parafraseerides – olnud viis aastat *the one to rule them all*, kus *them* = mu mõtted, mu aeg, mu jne.

Vasakult: Tartu Ülikooli poolne juhendaja Külli Habicht, oponent Pirkko Nuolijärvi, mina ja Eesti Keele Instituudi poolne juhendaja Margit Langemets 10. mail pärast doktorikraadi edukat kaitsmist. Foto autor on paraku teadmata, sest kaitsmisel tehti väga palju pilte

Mu doktoritöö paberkuju osutus nii populaarseks, et Külli eksemplar varastati laualt ära, kui komisjon käis kraadi andmist arutamas. Õnneks oli Margitil lisaeksemplar, mille sain Küllile kinkida.

jaanuar 2025

Kustutasin ära oma vana meili, mõtlemata, et siinse päeviku jaoks oluks tore vaadata omi esimesi kirju Margitiga. Oijah. Alles on siiski mu eelmises päevikus avaldatud formaalne jupp:

24. oktoober 2018, saajale Margit Langemets

Tere!

Pöördun Teie poole, sest soovin järgmisel, 2019. aastal astuda Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse eriala doktorantuuri.

Esimese hooga sain juunis 2019 siiski vaid eksterniks. Tol hetkel oli see mu jaoks traagiline, ent tagantjärele võttes andis lisa-aasta aega juurde, et kirjutada parem doktoritöö.

september 2023

Kui Wordi dokumendi, kuhu katust kirjutama hakkasin, olin loonud juba 24. veebruaril Saksamaal, siis päriselt tegutsema hakkasin alles septembris. (Ja päris intensiivselt alles novembris.) Tavaliselt tuntakse katuspeatükki kirjutades piinlikkust oma esimese artikli või paari pärast, aga minu *vabandama*-artikkel on lihtsalt nii trikster artikkel. Armusin uuesti.

aprill-mai 2020

Tuhandete lausete kaupa andmeid analüüsitud, teooriaaraamatud loetud, tsiitaadid kogutud, Wordi fail loodud – aeg asuda artiklit kirjutama. Vaatan tühja dokumenti ja tunnen ängi: *Misasja ma teeeeen, ma ei ole ju kirjutajaaaaa apiiiii. Ma oskan ju ainult teiste tekste toimetada, ma pole looja. Miks ma tahan dokki saada, ma ei oska ju kirjutadaaaa!!!*

Mai alguse koosolekul sain Margitilt kiita, et olen tubli. Hea juhendaja üks omadusi on olla toetav, ja seda oli Margit alati ja igati. Ka rafineeritud teadusartikli kuju andis *vabandama*'le lõpuks tema. Kaasautoriks ta aga ei

kipunud – põhjusel, et juhendaja töö ongi juhendada. Tõepoolest, õppisin selle protsessi käigus temalt teadusartikli kirjutamise kohta päris palju. Esi-
algu ei osanud ma aga veel loota, et ka ise varsti kirjutada oskan. Ning tahan.

kevad 2021

Pealkirjastan selle kevade kui „Tilulilu või teaduse ilu ehk Mure kuuspunkt-
toodangu kasvu pärast ETISes“.

...sest Õige Teadlane ei kirjuta ju kergemeelset kirjandust!

Tegelikult: kui tahta, et sõnum üldse kuhugigi jõuaks, tuleb see avaldada
kuuspunktina. Esineda, veel parem. Raadiosaated, *sure thing*. Mul väga vedas,
et Emakeele Seltsist tuli pakkumine hakata Vikerraadios keelesäutse tegema.
Esimene reaktsioon seda kirja lugedes oli küll, et *eiiii, mina kindlasti mitte
appi, eiei*. Ent mõtlesin mõned-kümned minutid asja üle järele ning sain aru,
et võimalusest oma sõnumit levitada ei saa üksnes eetriarguse tõttu loobuda.

Margit kirjutab samuti kuuspunkte. Oleme kooski mitmeid kirjutanud.
Lisaks käib ta esinemas konverentsidel ja televisioonis. Ülikoolides ja kooli-
tustel. Eestis ja mujal. Minuga ja minuta. Äärmiselt tegus ja võimekas.

august 2023

Plaanisin kõik oma üheksa selleks ajaks ilmunud teadusartiklit doktoritöö
katuse alla ühendada. Liina Lindström ütles juba mitmendat korda, et ma ei
saa nii palju artikleid sinna panna, nii paksu raamatut ei trükita ära. Siis peaks
tegema doktoritöö *vol. 1* ja *vol. 2*, ja seda ei tehta... *AGA MINA TAHTSIN
OLLA MAHUKAIMA DOKTORITÖÖ AUTOR!!!*

Lõpptulemusse läks seitse artiklit (sh kõik Margitiga koos kirjutatud
artiklid). Ja kergem oligi.

november-detsember 2023

Katuspeatüki suhteliselt kiire ja enne jõulupidusid valmimise retsept sisal-
das kahte komponenti: 1) fanaatiline hommikust õhtuni kirjutamine minu
poolt ning 2) Margiti ja Külli konstantne, kiire, asjalik, tähelepanelik ja-kõike-
muud-suurepäraselt tagasiside. Aitäh!

Viited

- Bazzanella, Carla. 2011. Redundancy, repetition, and intensity in discourse. *Language Sciences* 33(2). 243–254. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2010.10.002>
- EKI ühend sõnastik 2025. Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee/> (20.10.2025).
- Horne, Alex. 2010. *Wordwatching: One man's quest for linguistic immortality*. London: Virgin Books.
- Jõerand, Saara Liis. 2024. *Ortograafia stilistilise vahendina eesti nüüdisluules*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://hdl.handle.net/10062/102020>
- Raadik, Lydia. 2020. Sõnatähenduste normimisest eesti keelekorralduses verbi *vabandama* näitel. *Keel ja Kirjandus* 54(10). 853–874. <https://doi.org/10.54013/kk755a3>
- Risberg, Lydia & Margit Langemets. 2021. Paronüümide probleem eesti keeles. *Keel ja Kirjandus* 64(10). 903–926. <https://doi.org/10.54013/kk766a4>
- Risberg, Lydia. 2023. Metamorfoos: Mälestuspilte neliaastakust Värske Rõhu keeletoimetajana. *Värske Rõhk* 83. 27–38.
- Risberg, Lydia. 2024. *Sõnatähendused ja sõnaraamat: Kasutus põhine sisend eesti keelekorraldusele* (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 52). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://hdl.handle.net/10062/98040>

Poseerime Margitiga minu värskest trükist tulnud ja äsja kätte saadud doktoritöö eksemplaridega ERÜ konverentsil aprillis 2024. Foto autorit ma ei mäleta, ent võib-olla Liina Lindström, kes eksemplarid ülikoolist konverentsile kohale tõi

Daam lillas

Maria Tuulik

Kõik, kes Margitit tunnevad ja temaga kokku puutuvad, on kindlasti märganud Margiti kiindumust lillade toonide vastu. Sünnipäeva auks vaatlen lilla värvi ajalugu, väljendusvõimalusi eesti keeles ja seoseid laiemalt.

Etümololoogiasõnaraamatu (EES) põhjal on värvinimetus *lilla* jõudnud eesti keelde saksa keele (sks *lila*) vahendusel. Paljudes keeltes levinud tüvi on algselt pärit pärsia keelest ja jõudnud Lääne-Euroopasse araabia keele kaudu. Araabia *lilāk* tähendab 'sirelit' ning pärsia *lilak* ja *nilak* 'sinakat'. Eesti keeles on lillakate toonide väljendamiseks veel mitmeid sõnu, nt prantsuskeelsest kannikest tähistavast sõnast pärinev *violett* ja selle tuletised *violetne*, *violetjas* ning *purpurne*, kuid sagedaim ja põhilisem on neist *lilla*.

Violetset värvust andvaid looduslikke värvaineid on vähe. Tüürose purpur, mis on tuntud ka kui kuninglik purpur, on looduslik punakaslilla värvaine, mis on kasutusel juba antiikajast. Nimetus viitab Liibanoni linnale Tüürosele, mis paikneb kunagisel Foiniikia alal. Värvaine saamiseks kasutati *Muricidae* sugukonda kuuluvaid meretiguseid, mida kutsutakse ka purpurtigudeks. Kuna tigudest värvaine saamine oli vaearikas ja kallid, seostati värvust jõukuse ja võimuga (Järvoja 1992). Purpuriga värvitud riiete kandmine oli ainult kõrge positsiooniga inimeste privileeg.

Ka assotsiatsioonisõnastikust, mis toob välja eesti keele kasutajate nimetatud seoseid, leiab *lilla* assotsiatsioonina sõna *kuninglik*. Seos esineb madala sagedusega, ent on siiski olemas. Lilla ja kuninglikkuse seos tugevnes Bütsantsi ajal, tänapäeva inglise keeles kasutatakse nimetust *byzantium* lausa teatud tumelilla värvitooni kohta (Wikipedia: *byzantium*). Keisriks saamisele võidi viidata väljendiga „lilla selga pannud“ (ingl *donned the purple*) (St Clair 2016: 162–164) ja kuninglikku perekonda sündimisele väljendiga „lillasse sündinud“ (ingl *born to the purple*) (Wilson 2025). Lilla värvi ja kuninglikkuse sidet sobib illustreerima veel tõik, et Euroopa üks mõjukamaid valitsejaid keiser Karl Suur krooniti 800. aastal Tüürose lilla mantliga ja maeti 814. aastal sama värvi surilinasse (Wikipedia: *purple*).

Kuna lilla oli ajalooliselt üks kallimaid ja haruldasemaid värve, siis on see ka üks haruldasemaid värve riigilippudel. Tänapäeva riikidest esineb lillat kahe riigi lipul – Dominica Ühendus ja Nicaragua – ja ka nendel ülimalt väiksel määral. Samas kui vaadata peale riigilippude ka muid lippe, leidub lillat rohkem, nt on täislilla põhi irokeesi rahva lipul ja lilla värv on esindatud seksuaalvähemuste vikerkaarelipul. Sõnal *lilla* on eesti kõnekeeles olemas ka homoseksuaalse inimese tähendus. Lilla, valge ja roheline aga sümboliseerisid sufražettide liikumist, mis võitles naiste õiguste eest ja mängis rolli selles, et naised said Ühendkuningriigis valimisõiguse.

Soodsamad violetsed tehispigmentid sünteesiti alles 19. sajandil ning esimene neist oli aniliinlilla ehk Perkini lilla. Noor keemik William Henry Perkin üritas 1856. aastal sünteesida malaaria raviks hiniini, ent leutas kogemata sünteeslilla, mis muutus kohe äärmiselt populaarseks ja lillade riiete kandmine sai sisse suure hoo.

EKI ühendsõnastikus (ÜS 2025) aitavad värve paremini mõista seletuses toodud näited, *lillat* kirjeldatakse kui „sireli-, kannikese-, kanarbikuõie värvi ..“ ja *violetset* kui „kannikeseõie värvi lillat .. mis asub spektris tumesinise kõrval“. Lilla värvi eri varjunditest annavad aimu ka sõnastikes (EKSS, ÜS 2025) esile toodud liitsõnad. Liitsõnad võivad osutada värvi heledusele või tumedusele, nt *kahvatulilla*, *tumelilla*, *õrn*lilla, lähedusele mõne teise värviga, nt *punakaslilla*, *sinililla*, *roosakaslilla*, *mustjasililla*, või võrdlusele, nt *sirelililla*, *ploomililla*, *kanarbikulilla* või *kassinaerililla*. Võrdlustest enim esindatud ongi sirel (*sirelikarva*, *sirelivärviline*), mis teistes keeltes võib olla sama lillale värvile viitava sõna polüsemne tähendus (nt ingl *lilac*).

Seletavast sõnaraamatust (EKSS), mis sisaldab palju ka 20. sajandi esimese poole materjali, leiab väljendi „elu on lilla ~ lilla-prilla“, mida on kasutatud lõbusa, muretu või kergemeelse elu kohta (väljendi juurde on lisatud märkend VANANENUD). Kasutust näitab lause „Tal raha laialt ning elu lilla“. Lisaks on märksõnana esitatud „lillat lööma“, mis tähistab samuti kergemeelse elu elamist: „Tüdrukud kippusid maalt linna lillat lööma“.

Kui korpusest (ÜK 2023) *lilla* naabersõnu uurida, paistavad sagedaima rühmana silma lilled: *lillad õied*, *lilled*, *sirelid*, *orhideed*, *roosid* jne, teisena riidesemed ja mustrid: *lilla kleit*, *lillad püksid*; *lillade täppidega*, *triipudega*, ning kolmandana kehaosad: *lillad huuled* (ka külmastvõetud huulte viidates), *lillad juuksed*, *lillad küüned*, *lillad silmad*. Esildub ka sõnapaar *Lilla Daam*, millega viidatakse Eesti Kirjandusmuuseumis ringi uitavale

kummitusele, keda on üldiselt nähtud noore daamina lillas (vt Kalmre 2000).

Lilla värvi psühholoogilist mõju on vaadeldud näiteks turunduse ja reklaamindusega seotud uurimustes ning on leitud, et lilla värv tähistab inimestele peamiselt soojust, elutarkust ja võimsust (Aslam 2006; Elliot 2015). Need kolm märksõna sobivad hästi ka Margitit iseloomustama. Erinevalt kirjandusmuuseumist on Eesti Keele Instituudil vedanud, et meil on oma daam lillas – Margit!

Viited

- Aslam, Mubeen M. 2006. Are you selling the right colour? A cross-cultural review of colour as a marketing cue. *Journal of Marketing Communications* 12(1). 15–30. <https://doi.org/10.1080/13527260500247827>
- Assotsiatsioonisõnastik. Eesti Keele Instituut. <https://arhiiv.eki.ee/dict/assotsiatsioonid/>
- EES = Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik & Sven-Erik Soosaar. 2012. *Eesti etümoloogia-sõnaraamat*. Iris Metsmägi (peatoim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/> (28.10.2025).
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat* I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks & Piret Voll (toim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/> (28.10.2025).
- Elliot, Andrew J. 2015. Color and psychological functioning: A review of theoretical and empirical work. *Frontiers in Psychology* 6. a368. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00368>
- Järvoja, Eve. 1992. Välismaised värvained. *Renovatum anno 1991*. 4–8.
- Kalmre, Eda. 2000. Lilla Daam: Kogukonna usundiline muistend kui homogeenne tervik. *Mäetagused* 13. 63–98. <https://doi.org/10.7592/MT2000.13.lilladaa>
- Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org> (28.10.2025).
- Wilson, Debora. 2025. *Born to the purple*. <https://carnegiemn.org/born-to-the-purple/> (28.10.2025).
- St Clair, Kassia. 2016. *The secret lives of colour*. London: John Murray.
- ÜK 2023 = Koppel, Kristina, Jelena Kallas, Madis Jürviste & Helen Kaljumäe 2023. *Eesti keele ühendkorpus 2023*. Lexical Computing Ltd. & Eesti Keele Instituut. <https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-0000-08C04M>
- ÜS 2025 = *EKI ühendsõnastik 2025*. Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee> (28.10.2025).

Reis ja Margit

Renate Pajusalu

Margit Langemets on kirjutanud oma doktoriväitekirja nimisõnade poliüseemiast. Elu jooksul on ta muidugi tegemist teinud ka muude sõnaliikidega, kuid küllap on nimisõnad talle ikka armsad. Kuna Margit on vabal ajal suur reisihuviline, siis valisingi analüüsimiseks ilusa nimisõna *reis*. Otsin abi selle sõna mitmetähenduslikkuse mõistmisel nii Margiti väitekirjast (Langemets 2009) kui tema juhtimisel tehtud seletussõnaraamatust (EKSS) ja EKI ühendsõnastikust (ÜS). Lisaks vaatan sedagi, mida ütleb selle sõna kohta eesti keele ühendkorpus Sketch Engine'i kaudu (ÜK 2023), mida Margit koos oma kolleegidega on meid õpetanud kasutama.

EKI ühendsõnastikus on kaks nimetavas käändes homonüümset lekseemi *reis*. Muudes käänetes nende vormid erinevad, sest üks *reis* on omastavas *reisi* ja teine *reie*. Mõlemad tüved on eesti keeles laensõnad, esimene alamsaksa, teine balti keeltest (EES). Kuigi tegemist on selge homonüümiaga, on kahte REIS-i hea tahtmise korral võimalik kirjeldada ka poliüseemiana: liikumist saame ju (rahvaetümoloogiliselt) tõlgendada ka reite liigutamisenä, mis on andnud värvika usuõpetuse õpetaja monoloogi A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ teises osas (1). Selles arutluses on „saksa“ *reis* ilmselt tähendus 'sõit, matk', „eesti“ *reis* aga kehaosa.

- (1) Ja nüüd teeme algust Pauluse reisidega. Reis – reisirid, reis – reierid. Kumb see on siin, kas saksa või eesti reis? Te arvate saksa. Aga võiks ka olla eesti. Sest reisima tähendaks siis reisi liigutama, mis tähendab käima, kõndima, jalutama. Eks ole? Jalg – jalutama, reis – reisima. Aga ehk oleks siis parem: reis – reietama. Pauluse reietused.

EKI ühendsõnastik annab sõnale *reis* : *reisi* kaks tähendust. 1. mingi sõiduvahendiga sõit, teekond kuhugi kaugemale hrl koos (lühema) kohalviibimisega (sh ajaline reis minevikku). 2. (regulaarselt kulgeva) liiklusvahendi teekond (lähte- ja lõpp-punkti vahel); teekond, teelõik kahe punkti vahel.

EKSS-is on esimese tähenduse juures veel mainitud ka *turismi*, kui *reisi* sagedast ülemvaldkonda.

Nagu tihti juhtub, näitab ka siin sõna tähendusvälja omapära võrdlus teiste keeltega. Soomlastele eesti keelt õpetades tuleb tihti ette seda, et soome sõnale *matka* pakutakse vasteks just eesti *reisi*, aga siin tekib ebakõla, kui sellega tõlkida ka nii tavalist soome liitsõna nagu *kotimatka*. Soome-eesti suur-sõnaraamat (SES) annabki sõnale *matka* eesti keeles nii tähenduse 'tee' (*kodutee* ongi hea tõlge sõnale *kotimatka*) kui 'reis'. Eesti keeles ei saagi tavaliselt rääkida *reisist koju*, ka Sketch Engine'i sõnavisand ütleb ühendkorpuse põhjal, et sõna *reis* esineb sageli ühendites *reis kosmosesse*, *mägedesse* või *lõunasse* ning *lõunamaale* ja *välismaale*. Liitsõna *kojusõit* esineb peaaegu 6000 korda, *kojureis* ainult 20 korda, aga siiski esineb. Näiteid vaadates paistab, et *kojureisist* kõneldakse pigem siis, kui see on kuidagi keeruline või pikk, mitte lihtsalt kodu poole liikumine, nt

- (2) Viimasel päeval ootab meid ees pikk ja väsitav kojureis läbi Alicante ja Londoni. (ÜK 2023)
- (3) 7. detsembri õhtul 1988. a. mängisime Tbilisi-Moskva rongis Ailo, Valmari ja Harriga paari hingetõmbega maha pea kogu kojureisiks varutud toiduraha, mis jäi üle platskaardi piletite kupee kohtade vastu vahetamisest. (ÜK 2023)

REIS 2 ehk regulaarne liiklusvahendi teekond on aga soome keeles hoopis *vuoro* (SES). Eesti keeles on see tähendus sõnale *reis* võib-olla tekkinud vene keele mõjul, kus just selles tähenduses kasutatakse sama sõna *peïc* (EVS). Samas ei ole selline polüseemiamall ka eesti keelele võõras, Margiti väitekirjas esitatud mallidest tundub sobivaima analoogina *TEGEVUS – SÜNDMUS* (nt *tants*, vt Langemets 2009: 137). REIS 1 on pigem laiem tegevus, mis võib muidugi ka sündmusena mõistatud olla, kuid on siiski pigem tegevus. REIS 2 on oluliselt konkreetsem, lisaks on sellel muidugi ametlikkuse varjund.

Soovingi Margitile nii ilusaid reise kui keeleteaduslikku hakkamist, mis võimaldaks sõnasemantikast veel paremini seletada!

Viited

- EES = *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/> (25.08.2025).
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI*. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks & Piret Voll (toim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/> (25.08.2025).
- EVS = *Eesti-vene sõnaraamat*. <https://arhiiv.eki.ee/dict/evs/> (25.08.2025).
- Langemets, Margit. 2009. *Nimisõna süstemaatiline poliüseemia eesti keeles ja selle esitus keelevaras* (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 11). Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- SES = *Soome-eesti suursõnaraamat*. <https://www.eki.ee/dict/soome/> (25.08.2025).
- ÜK 2023 = Koppel, Kristina, Jelena Kallas, Madis Jürviste & Helen Kaljumäe 2023. *Eesti keele ühendkorpus 2023*. Lexical Computing Ltd. & Eesti Keele Instituut. <https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-08D17L>
- ÜS 2025 = *EKI ühendsõnastik 2025*. Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee/> (25.08.2025).

Ühest päevast Marimaal

Esta Prangel

2018. aasta juulikuus pakkis bussitais soome-ugri huvilisi oma kodinad, et asuda bussiga teele Marimaale. Reisisellide seas olid muuhulgas siinkirjutaja ja Margit. Programm oli tihedalt täis kohtumisi, istumisi, esinemisi, söömist ja joomist, laulu ja tantsu. Üks ööpäev jäi oma sündmustekülluses aga kuidagi eriti meelde.

12. juulil toimus Šorunža küla kõrval pühas hiies suur palvus. Kui meie Eesti delegatsioonil keskpäeva paiku sinna minna lubati, olid vereohvrid juba toodud. Mehed keetsid neist suurtes kateldes midagi, naised seisid järjekorras, et öelda oma soovid kartidele ehk preestritele, kes need siis pühale puule edastaks. Selle eest toodi andamiseks rätikuid, saiu, pannkooke, raha, näha oli ka murtud kaelaga hanesid. Paljud oli rahvariietes, oli noori ja vanu, peale kohalike ka peotais turiste ja ajakirjanikke, kokku ehk mõnisada inimest.

Palvusest endast ei saanud võõrad kahjuks suurt midagi aru, kuna see toimus niidumari keeles. Pärast palvust asuti keedetud liharoogi ja toodud andameid sööma. Kõik, kel süüa kaasa toodud oli, käisid ringi ja pakkusid oma toitu teistelegi. Hommikul tapetud loomadest ja vististi mingist teraviljast keedetud hallikas roog oli rupskise maitsega, nautimiseks veidi liiga võõramaiguline, aga eks selle võrra huvitavamgi. Nõndamööda, kuidas rahvas sööke-jooke mekutas, muutus sündmus tasapisi tõsisest ja hillitsetust üsna melukaks, meenutades sel moel tihti peiedel juhtuvat.

Järgmiseks külastasime kaht paika, kus meid võeti vastu nii, nagu reisi seitsmendaks päevaks juba korduvalt kogenud olime: tervitatakse laulu, leiva ja soolaga, kohal on terve küla, kõik on elevel, pildistavad ja filmivad, kaetud on pikk laud, midagi ei jõua lõpuni süüa ega juuagi, kui juba uut kosti ette lükatakse. Enne reisi mõtlesin, et jutud sellisest külalislahkusest on liialdused, aga selgus, et eksisin. Kõik võtsid meid vastu, justkui me mujal süüa poleks saanudki, samal ajal kui me pidime päeva jooksul neljas-viies sellises lauas istuma.

Toitu jätkus nii jumalustele kui ka maapealsele rahvale

Peolaud Tšodrajali külas

Õhtuks jõudsime mitmetunnise hilinemisega järgmisse külla, kus meid võõrustati kohalikus koolis. Kohal oli muidugi jälle kogu külarahvas. Esiteks väike etendus, siis samakas ja lookas laud, seejärel kontsert koolimaja ees. Bussitäis Eesti külalisi istutati toolidele, kogu ülejäänud väljakutäis rahvast seisis püsti. Eks ta natuke kohmetuks tegi, aga ka sellise tähelepanuga olime harjunud. Esitusele tulid nii rahvalaulud kui ka estraadilikumad palad, mis tekitasid lava ees kaugetest külalistest ja kohalikest tantsulõvidest tantsusumma, mis meenutas mulle midagi Kuku klubis kogetut. Mõtlesin too hetk, et tuleb aeg, kui seda õhtut meenutades pole ma enam kindel, kas nägin seda unes või oli see ilmsi.

Kui kontsert peale kella kümnet läbi sai, oli aeg õhtusööki süüa. See oli tolleks hetkeks kuues laud, mille tahta meid sel päeval kutsuti. Peeti kõnesid ja kallati jooke, kuni oli aeg meid öömaja pakkuvate kohalike vahel ära jagada. Sattusin oma kaaslasega ühe Lidija juurde. Kärme mari tädike viis meid üle

Tšodrajali küla laulunaised ja pillimees

pimeda heinamaa oma väikse talumaja juurde. Meid paigutati elutupa, mille seinu katsid vaibaimitatsiooniga tekid ja milles asuv seksioonkapp lahutas meie magamisaset tema koikust. Tahtsime pikast päevast kurnatuna kohe magama minna, pesime juba hambadki ära, aga see ei tulnud kõne allagi, sest juba oli laud kaetud ja söögid-joogid välja otsitud. Võtsime end kokku ja nii tuligi tolle päeva peolaudade arvuks seitse.

Kui kell 6.30 ärkasime, et õigeaks ajaks bussile jõuda, selgus, et Lidija oli juba kartulid keema pannud, alustanud sauna kütmist ja välja otsinud viinapudeli. Bussist mahajäämise hirmus pidime sauna vahele jätma ja jõudsime vaid kiiruga pirukaid kugistada. Ülejäänud reisikaaslastega kohtudes oli seal varsti kohal ka meie Lidija – ta oli öösärgis üle heinamaa jooksnud, kuna olime maha unustanud maasikakompoti, mille ta meile 2000-kilomeetrisele koduteele kaasa pani. Kobisime sellega bussi ja uus päev täis järjekordset head-paremat võis alata.

Langemets, Mumma ja Keel

Fred Puss

Tänapäeval oleme harjunud, et naisterahvas vahetab elu jooksul oma perekonnanime, valdavalt seoses abiellumisega ning tavaliselt jääb abiellujatele ühiseks nimeks mehe perekonnanimi. Eestlaste puhul on see tava sama vana kui on enamike eestlaste perekonnanimedega algus ehk kaks sajandit. Varem kasutatud lisanimedega puhul oli valdav samuti patriarhaalne nimesüsteem, kuigi koduväiks läinute puhul oli see vastupidine.

Et naised võtavad abielludes mehe perekonnanime, pole aga mujal maailmas sugugi palju vanem komme kui eestlaste perekonnanimed. Siinseid baltisaksa aadliprouad kasutasid oma sünninime ja sünnipärast aadlipartiklit ja seda mitte ainult siis, kui nad olid abiellunud madalama tiitliga mehega. Hilisemas ajalookirjanduses on komme nimetada ka aadliprouasid oma mehe perekonnanime järgi, kuid see polnud veel XVII sajandilgi ühtlane reegel.

Liivimaa maavalduste omandusdokumentidest näeme näiteks, et 1490. aastal müüs oma valduse „*Margareta Kuskul*, õndsas *Hinrich Bixhoveden*’i lesk“ (LGU I: 593), 1631. aastal olid asjaosalised Karl Boye lesk Anna von Tiesenhausen ja Jasper Mattson Cruusi lesk Brigitta de la Gardie (LGU I: 193). Muidugi leiame samast ajast ka „nimetuid“ naisi, kes olid kirjas vaid kui kellegi abikaasad, tütreid või lesed.

Põhjus sellises ebaühtluses oli praktiline – nimi oli suguvõssa kuulumise näitaja ning kuna abielluti paljuski praktilistel kaalutlustel, näitas ka naise päritolu suguvõsanime kasutamine seost kahe võimsa suguvõsa vahel. Kui aga naise päritolu suguvõsa ei olnud „mainimist väärt“, kasutati mehe nime.

Tänapäevalgi näitavad traditsioone hindavates ühiskondades (näiteks USA-s) tehtud uuringud, et naisi, kes ei võta endale abielludes mehe perekonnanime, peetakse vähem pühendunuks (Robnett jt 2016). Mehe perekonnanime võtsid 2011. aastal USA-s 81% naistest (Kerns 2011), Suurbritannias 2016. aastal 89% naistest (Duncan, Ellingsæter & Carter 2020).

Valiku mõjutajate hulgas on naise haridustase, kultuuriline ja religioosne taust. Näiteks ajalehes New York Times aastail 1990–1991 ja 2007–2008 avaldatud abiellumisteade põhjal tehtud uuringust selgus, et ilmaliku abielu puhul säilitasid vastavalt 41% ja 61% naistest oma sünninime esimesel abiellumisel, juudiusu puhul 19% ja 50%, protestantide puhul 15% ja 43%, katoliiklaste puhul 14% ja 35% (Abel & Kruger 2011: 16, 18). Seega kõikides rühmades nime säilitamise tendents selles ajavahemikus kasvas, kuigi eri rühmade vahel oli vahe kuni kahekordne.

Soomes oli naistel seaduslik kohustus võtta mehe perekonnanimi 1930. kuni 1980. aastateni, hiljem on nõrgalt kasvav tendents võtta ühiselt naise perekonnanimi või veidi tugevamalt kasvav trend naisel säilitada oma perekonnanimi: 2012. aastal 26% (Kotilainen 2016: 42).

Eestis hakkas koos perekonnanimedega kehtima (balti)saksa nime-traditsioon, kuigi sellel õiguslik regulatsioon esialgu puudus. Alles 1856. aasta Eestimaa talurahva seaduse § 287 ütleb, et „Igal Eestimaa talopojal on oma liignimi, mis järel tema naene ja abielu-lapsed ka saavad nimetud.“ Kõigile Balti kubermangudele 1865. aastal kehtestatud Balti eraseaduse § 5 (BES: 4) ütleb, et „Abielunaine kannab oma mehe perekonnanime ning tiitlit, mida tema suguvõsa on omandanud; naine ei kaota neid ka siis, kui abielumees neist kohtuotsusel ilma jääb.“ BES kehtis selles osas 1940. aastani ning lühiajaliselt taas Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Abielu puudutavad sätted asendati 1941. aasta algusest ja taas 1944. aastast Vene NFSV abielu, perekonna ja eestkoste seaduste koodeksiga. Viimase § 7 ütles, et abikaasad võivad võtta emma-kumma perekonnanime või jääda oma seniste nimede juurde (VNFSV APESK: 7). See oli esimene kord, kui abiellujatel oli vaba valik nime osas, kuid valdavalt jäädi senise tava juurde.

Eestis on naiste nimekombeid uuritud vähe. Olemas on üksikuid arvamusalvusi (Navruzova 2017) ning ajaloolise ülevaatega arvamuskirjandus on kirjanik Maarja Kangrolt (2023), kelles tekitab juba varakult „trotsi naiste komme võtta abielludes mehe nimi“.

Berit Brandti (2008: 11, 13, 15) bakalaureusetööst nähtub, et aastail 2000–2004 jättis Eestis 21% naistest abielludes alles oma abielueelse perekonnanime ning 4% võtsid liitnime, kusjuures nimetatud perioodil abielueelse nime säilitanute osakaal langes. Aastail 2005–2008 olid vastavad arvud 23% ja 4%, kuid aastati osakaal kõikus tugevalt ning uuritud perioodil saab naistel täheldada pigem oma nime mittedäälitamise kasvutendentsi.

Püüdes teha olemasolevate andmete põhjal kiire statistika ühe kandjaga liitperekonnanimede (näiteks Kuld-Vares, Kuningas-Kass, Langemets-Närhi, Must-Lillepõld) kasutamise kohta, näeme, et 2017. aastal oli neid 6195, aastal 2023 aga 5322 (RR 1995–2023). Langustrendi selgituseks võiks lähemate andmete puudusel pakkuda asjaolud, et säilitatakse oma perekonnanimi, võetakse mehe oma või uue kombena võtavad mõlemad abikaasad uue ja ühise perekonnanimi. Nii on tekkinud selles vahemikus näiteks perekonnanimi Hõbepappel: abiellujate varasemad perekonnanimed olid Hõbe ja Pappel (Hõbepappel 2021).

Margit, abielludes saadud nimega Langemets, sündis perekonnanimega Mumma. Sellel on küll palju kandjaid – 1995. aastal 47, 2025. aastal 68 (RR 1995–2023; RR), – kuid otsides ei leia seda perekonnanimede paneku andmebaasist (Must-Puss). Esimest korda leidub nimi Mumma teadaolevalt 1873. aastal, kui Saarde koguduse surmameetrikasse on kantud Margit Langemetsa vaartädi Mall Mumma surm (RA, EAA.1281.1.106:120, L 118p). Veidi perekonnanime Mumma kandjaid põlvnevad Malle poja Mihkli (1863–1929) (RA, ERA.5212.3.1030:178, lk 178) järeltulijatest, nende hulgas psühhiaater Jaanus Mumma (1952).

Margit Langemetsa vaaronu Hendrik Momma (1844–1938) (RR) järeltulijatel esineb samuti perekonnanimi Mumma ning Hendriku enda nimekujust nähtubki juba nime varasem kirjapilt – Momma. Enamus perekonnanime Mumma kandjaid põlvnevad aga Margit Langemetsa vaarisast Tõnis Mummast (1849–1914) (RA, EAA.1275.1.546:131, L 128), ka üksikud nime Momma kandjad tänapäeval põlvnevad just temast.

Algne perekonnanimi on seega Momma, mis hakkas alates 19. sajandi viimasest veerandist muutuma nimeks Mumma ning sai peagi ülekaalu. Küllap kajastub selles ka nime omaaegne hääldus. Perekonnanimi Momma anti Põhja-Viljandimaal Suure-Jaani kihelkonnas Aimla mõisas. Omaette perekonnanimed on Mumme (2025. aastal 23 kandjat, nimi on pärit Virumaalt Simuna kihelkonna Moora mõisast) ja Mumm (2025. aastal 152 kandjat, nimel on vähemalt neli algkodu, neist kolm Viljandimaal). (Must-Puss; RR)

Perekonnanimesid on küll võimalik uurida n-ö kotkapilgult, nagu seda tehakse suurema osa maailma perekonnanimede etümoloogiliste sõnaraamatute tarvis, kuid üha enam kasutatakse ka mikrotasemel uurimist. Eestis on mastaabid väiksemad, nimed haruldasemad ning allikad väga head, seda eelkõige perekonnanimede suhtelise nooruse tõttu. Mikrotasandi uurimise

6. Hundiüügo	XX Püsan	Johann	50	1818 gyldest	
	▼ XX Püsan	Jurij, Johanni lpa. lüpp	18		28
	▼ XXV Mamma	Jurij, Johanni lpa. lüpp	25		35
		▼ Johann, lüpp lpa. lüpp	3		13
		▼ Jurij, lüpp gawitü lpa.	luff gyl.		$\frac{1}{4}$

6. Hundiüügo	XX Püsan	Jü, Johanni lüpp			70
	XX Püsan	Anna, lüpp lpa.			29
		Anna, lüpp lpa. lüpp			6
		Malle, lüpp gawitü lpa.			2
	XXV Mamma	Jüna, lüpp lpa.			40
		Anna, lüpp lpa. lüpp			14
		Matti, lüpp gawitü lpa.			7
		Anna, lüpp lpa. lüpp			$\frac{1}{4}$

Momma nime saajad Aimla mõisa 1826. a hingeloendis

olulisust on rõhutanud juba 1960. aastail ka Edgar Rajandi ja Helmut Tarand (1966: 400–401), ka mujal maailmas on seda juba tollest ajast rakendatud (Puss 2021: 204).

Aimla mõisa omanik oli aastast 1792 kindralleitnant (hiljem kindral) Hans Heinrich von Fersen (1743–1800). Aasta varem oli ta teistelt pärijatelt välja ostnud ka Aimla naabermõisa Olustvere. Temalt päris mõisad poeg krahv Karl Gustav von Fersen (1779–1825), kes oli vene kaardiväe leitnant ning suri 1. jaanuaril 1825 (vkj) Peterburis. Perekonnanime paneku alguses oli Olustvere mõisa omanik seega tema, kuid ta elas nähtavasti suurema osa oma elust Peterburis. (Kinnistute register: Aimla, Olustvere, 13.08.2025; GHBL I: 164) Võimalik, et Olustveres elati suveperioodil, nagu see oli tollal tavaline.

Nime Momma ~ Mumma
vaheldumise näide.
RA, ERA.5212.3.
1015.367-368

Isiku perekonnanimi ja nimi	A e g			K o h t
	plev	kno	aasta	linn, alev, vald
Momma <i>Memma, (Momma)</i> 2. onai			1906.	Pärnus.
Elmar-Heinrich				
Isa: <i>Memma, (Momma)</i> Färi, sündinud 1884 a. 21. veebruaril Himlas.				Julgudes „Mumma (Momma)“ ja „Mumma“ mitte lugeda, pealekir- jutatud „Momma“ on vigo. 13. 1. 1944 O. Käim. 11014 konnaseisurimärk

Olustvere ja Aimla mõisa 1816. aasta hingeloenditest näeme, et mõisade rentnik oli sel ajal Ernst Gottfried Reinthal, kes oli sinna pärast 1811. aastat Karksi mõisast tulnud ja elas Olustveres. 1826. aasta hingeloendid kinnitavad, et krahv ise elas Peterburis, rentnik Reinthal oli 1819 surnud ning 1826. aastal oli mõlema mõisa valitseja Jakob Johann Koljo, seisuselt Viljandi kodanike-oklaadi liige. (RA, EAA.1865.3.255/1:2, 33, L 2p, 34; RA, EAA.1865.3.254/3:3-4, L 2, 3p; RA, EAA.1865.3.256/7:5, L 5p; RA, EAA.1865.3.256/1:3, L 3p-4)

Olustvere ja Aimla mõisade vahel toimus nendel aastakümnetel paljude talupoegade vahetus. Ka uuritav Mummade perekond oli Aimlasse tulnud Olustverest. Seega on põhjust analüüsida vähemalt nendes kahes mõisas pandud perekonnanimesid koos, liiatigi, kuna ka mõisavalitseja oli neil vähemalt 1826. aastal ühine. Teistes Fersenitele kuuluvate mõisate rentnikel või mõisavalitsejatel ei paista olevat olnud seost Olustvere-Aimla mõisakobaraga. Nende kahe naabermõis oli veel Jaska, mis alates 1859. aastast kuulus samuti Fersenitele, kuid perekonnanimede paneku ajal veel mitte, ja seal oli mõisavalitseja M. Gulewsky, kes pidas ühtlasi sama ametit Sürgaveres (Kinnistute register: Jaska; RA, EAA.1865.3.256/3: 3, L 2p-3; RA, EAA.1865.3.257/3:3, L 2p-3). Samas mitmed Jaska mõisas antud perekonnanimed leiduvad ka Olustvere-Aimla mõisakobaras, seega nende konkreetsete nimede etümoloogiseerimisel tuleks kaasata ka Jaska mõis.

Talupoegadele perekonnanimede paneku algallikatena tulevad kõne alla peamiselt talupoegade pärisorjusest vabastamise nimekirjad. Neid Olustvere-Aimla mõisakobara kohta säilinud pole. Alles pole ka toleaeegseid vallakohtu protokolle. Suure-Jaani koguduse 1817. aastal alustatud personaalraamatusse

on küll perekonnanimesid sisse kantud, kuid ühe hetkeseisuga allikana on parem kasutada 1826. aasta hingeloendit, mis on mõlema mõisa kohta säilinud.

Kahe mõisa peale oli talupoegi 1293. Perekonnanimesid pandi kahe mõisa peale 125, neist 31 pandi mõlemas mõisas. Viimastest enamused esinesid perefidel või üksikmeestel, kes olid pärast 1816. aastat Aimlast Olustverre toodud, nii et tegelikult said nad oma nime nähtavasti Olustveres, kuid figureerisid veel maha kantud hingena ka Aimla hingeloendis. Ühe perekonnanime said keskmiselt 10,3 talupoega, mis on veidi üle Liivimaa keskmise.

Tõenäoliselt kõige enam saajaid oli nimel *Willmann* (34), kuid väga palju on teisigi nimesid, millel oli hulgaliselt esmakandjaid. Hingeloendis kirjas olevate talunimedede järgi on otse tuletatud vaid kaks vastavas talus kirjas olevate inimeste nime: *Posti* > *Post* ja *Woessa* > *Woessa* 'võsa', kuid veel mõne talu- ja seal saadud perekonnanime puhul võib näha häälikulist või semantilist seost: *Allmatzi David* > *Allika*, *Kalla* > *Saerg*, *Killesaare* > *Sareoks*, *Sare Olo Jürry* > *Ohlberk*, *Sare Hindriko Peet* > *Sark*, *Seppa* > *Miliauk*, *Serro* > *Saerg*.

Kuna hingeloendid ei kajasta tingimata inimeste reaalseid elukohti, samuti ka mitte kõiki kasutuses olnud lisa- ja talunimesid, siis võib põhjalikumal vaatlusel leida teisigi kokkulangevusi. Näiteks oli *Rokka* talu, kuid mujal saadi nimi *Rokkalask*. Siiski on varasemate lisa- ja talunimedede kasutamist üldiselt välditud.

Perekonnanimedede valiku puhul hakkab silma, et enamused neist on eestikeelsed ning selge apellatiivse vastega, kuigi nähtavasti on osad kunstlikult moodustatud liitsõnad. Mõnevõrra leidub saksakeelseid nimesid, mida kindlasti ei oleks osanud talupojad ise endale valida. Nimesid saab rühmitada järgmiselt:

- Loodussõnavara (sh elusloodus), maastik: *Allika*, *Aua*, *Kasik*, *Kask*, *Kitze*, *Kiwikink*, *Kiwisild*, *Koppel*, *Kuk*, *Kusik*, *Lammas*, *Leppik*, *Liwa*, *Loigo*, *Löhmus*, *Maennik*, *Marjasoo*, *Meittus* ('mõtus?'), *Oja*, *Perna*, *Pihho*, *Puusild*, *Rabakuk*, *Rabba*, *Raistik*, *Rebbane*, *Rusaauk*, *Rusakink*, *Rämmel*, *Saerg*, *Sareoks*, *Sawwi*, *Sild*, *Soo*, *Sookuk*, *Surkask*, *Surkiwi*, *Surkusk*, *Tamm*, *Tammekiwwi*, *Tannaw*, *Tedder*, *Tihane*, *Unt*, *Wachtra-maeh*, *Wahter*, *Woessa* jt.
- Saksakeelsed: *Behrfeldt* (< ? sks *Bär* 'karu' + *Feld* 'põld'), *Blekstein* (< ? sks *Blech* 'plekk' + *Stein* 'kivi'), *Ehrstein* (sks *Ehre* 'au'), *Freifeld* (sks 'vabapõld'), *Freistein* (sks 'vabakivi'), *Kuhlbusch* (< ? sks *kühl* 'jahe' + *Busch* 'põõsas'), *Willmann* (sks *will* 'tahtma (ains. 1. pööre)' + *Mann* 'mees') jt. Enamus saksakeelseid on n-ö tehisnimed ehk neid

saksa kultuuriruumis mujal ei esine, *Willmann* aga võib olla üle võetud valmisnime, eeskujuks võis olla kirjamehest Saaremaa pastori Friedrich Wilhelm von Willmanni (1746–1819) nimi („Juttud ja Teggud“¹1782, ²1787, ³1804, ⁴1838).

- Patronüümilised jt isikunimedest tuletatud: *Hansen, Hansmann, Iwanof, Jahnhold, Jürmann, Kaehr* (< mehenimi Käär või Evar Saare oletuse järgi *kahr* 'karu', kuna üks nimesaaja oli pärit Karro talust), *Lemeti, Maittus, Maksim, Martinsohn, Redik, Reinberk, Reino, Smitsohn, Toos* jt.
- Iseloomustav sõnavara: *Jung* (sks 'noor'), *Laius* jt.
- Ametinimetused: *Karjus, Muller* (sks *Müller* 'mölde'), *Pusep* jt.
- Esemed, tööga seotud sõnavara: *Lenk, Link, Moella* ('mõla?'), *Sammas, Sirp, Tapper* jt.

Selgub, et kõige suurem rühm on looduse ja maastikuga seotud nimed, kusjuures paljud neist on väljamõeldud liitsõnad. Saksakeelsed nimed on valdavalt kombineeritud liitsõnad, millest omakorda paljud seostuvad looduse või maastikuga. Patronüümilisi nimesid on vaid üksikuid, kusjuures kolmel korral on kasutatud venepärast *-ov* lõppu (*Iwanow, Kanditow, Ralbinkow*) ning tegu oligi Vene päritolu talupoegadega, ning vaid kahel juhul saksapärasest *-sohn* lõppu (*Martinsohn, Smitsohn*).

Ei saa välistada, et perekonnanimesid pandi Suure-Jaani kihelkonnas kõikides mõisades koostöös ehk samade inimeste poolt, kuna kogu kihelkonna ulatuses on perekonnanimede valik üsna sarnane ning seda ka kirikumõisas, kus nimesid pani kindlasti pastor. Samas on ka pastorite vahetus perekonnanimede paneku ajal olnud tihe. Aastail 1812–1821 oli Suure-Jaani koguduse pastor Friedrich Carlblom. Tema veel perekonnanimesid ei saanud panna (meetrikaraamatutesse ilmuvad need alles 1834. aastal), küll aga võis sellega algust teha aastail 1821–1823 pastor olnud Thomas Adolf von Dehn. Tema tööd võis jätkata Georg Leonhard Schnell (pastor aastail 1823–1869).

Suure-Jaani kihelkonna rahvapärимusest on aga teada, et nimesid pandi mõisas ja neid valis mõisakirjutaja, küsides enne talumehelt, mis nime ta saada tahab. Vastemõisast (mis oli kroonumõis ehk kuulus riigile) on teada järgmine jutt.

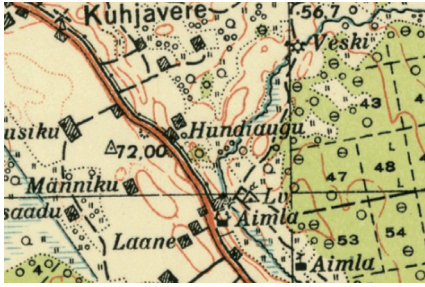
Kui pärast, mitu põlve edasi, juba Vene ajal, eesti rahva revisjon olnud ja talurahvas pidanud endale perekonna ehk liiginimed valima, siis olnud Jahu-Jüri,

kes Vastemõisast kaugel metsas elas, taluperemeestest viimne mõisa mine-
mas. Kirjutaja Amberg küsinud talt, missuguse nime ta endale tahab valida.
Et Jahu-Jüri metsanurga mees ja kütt oli, siis nimetanud ta mitmed metsloo-
made ja lindude nimed, kuid Amberg vastanud, et kõik on juba ära võetud.

Kui Jüri nüüd mõttesse jäänud ja pead süganud, siis küsinud kirjutaja,
kas temal ja ta suguselstil rahva suus vast mõnda nime ei ole, mille võiks
perekonnanimeks võtta. Olid ju enne revisjoni ja ka pärast mitmel omad
„spitznamen“ ja paljudel suguvõsadel on need perekonnanimeks jäänud. Jüri
ütelnud siis, et „meie suguselstil on küll üks vana nimi, nimelt „Kuldkepp“,
mis te sest arvate?“ Amberg vastanud: „See on ju väga ilus nimi, kõige kallim
üle valla.“ Sedaviisi saanud Pärassaare rahvas Kuldkepi nime omale perekon-
nanimeks. (Jaan Kuldkepi kroonika)

Huvitav on see, et Ängi, Lahmuse, Lõhavere, Vastemõisa ja nähtavasti teistegi
mõisade hingeloendite alla on kirjutatud ka *Loco not.* B. J. Hamberg. Ängi
mõisa hingeloendile on ta kirjutatud alla kui kogukonnakirjutaja ning see
hingeloend (ja veel mõni) on kirjutatud tervenisti tema käekirjaga. Vaste-
mõisa (kus nimi Kuldkepp pandi) oma aga näiteks kirjutatud nähtavasti sealse
kogukonnakirjutaja J. Johnsoni käekirjaga. Tundub, et B. J. Hamberg oli (lisaks
mõnele kogukonnale) kihelkonnakohtu kirjutaja ehk notar. Kihelkonnakohus
kinnitas talupoegade vabastamise nimekirjad ja ka hingeloendid, kuid ei ole
usutav, et Hamberg ise kõikides Suure-Jaani kihelkonna mõisades ise pere-
konnanimesid pani. Ängis võis ta seda teha, kuid pärimuse järgi tegi ta seda
just Vastemõisas. Samas pole välistatud, et mõni aasta varem, kui nimesid
panema hakati, oli ta ka Vastemõisa kogukonnakirjutaja.

Suure-Jaani koguduse 1806–1823 peetud personaalraamatus veel pere-
konnanimesid kirjas pole. Osade mõisade kohta (sh Olustvere ja Aimla) on
aastal 1817 alustatud uut personaalraamatut, kus on nagu teiste mõisade
kohta aastail 1824–1829 peetud personaalraamatuski perekonnanimed mär-
kustena kirja pandud. Mõnes mõisas (nt Ängi) esineb nimesid, mida hinge-
loendis kirjas pole (*Einutreis, Hospärg, Mehs, Otto, Pärg, Mägi*). Olustveres
selliseid nimesid küll paistab leiduvat, kuid väga vähe ning nimed on sar-
nased nii kirikuraamatus kui ka hingeloendis. Seega, kui Olustvere puhul
tundub, et kirikuõpetaja aktsepteeris hingeloendis olevaid nimesid ja ta võis
ise nende valikul oma osa mängida, siis mõne mõisa puhul tundub, et nime-
sid ei pannud kirikuõpetaja, kuna temal oli oma nägemus nendest, mille ta
pani kirja kirikuraamatusse. Võimalik, et ta suurendas ka perekonnanime

Veski ja Hundiaugu talud 1937. a topokaardil (xgis.maaamet.ee)

hulka nende arvelt, kes olid hingeloendis saanud sama nime tema arvates põhjendamatult (näiteks väga kauged sugulased või üldse mitte sugulased). Ei saa ka välistada võimalust, et perekonnanimede paneku eri etappidel või eri mõisades oligi kirikuõpetaja roll erinev. Olustveres ja Aimlas võis see olla aga suhteliselt suur.

Kokkuvõttes pole päris selge, kes Suure-Jaani kihelkonna mõisades perekonnanimesid pani, kuid tundub, et nimesid pandi väikese rühma inimeste poolt, mitte tingimata igas mõisas eraldi.

Perekonnanime Momma said hingeloendi järgi Hundiaugu talus kirjas olevad Jüri oma naise Tiina ja laste Anu, Juhani, Mari, Anne ja Jüriga, Jüri ema Mari, õde Eeva ning vend Mats naise Anuga – kokku 11 inimest. Samas Hundiaugu talus sai Jüri äi oma perega nimeks Risan. (RA, EAA.1865.3.256/1:10–11, L 10p–12)

Kuna valdav osa Aimla-Olustvere nimesid olid eestikeelsed, võiks esmajärjekorras otsida nime Momma tähendust eesti keelest. Sõna *mommm* : *mommmu* tähendab 'täi', samuti 'kartul', sama tähendusega on *mumm* : *mummu*, lisaks on viimane ka 'väike ümar asi, nupp' (EMS: *mommm*, *mummm*). Kuna nende sõnade türevokaal ei kattu nime Momma omaga, võiks vaadata teiste keelte poole.

Paljudes keeltes seostub sõna *momma* emaga, kuid see ei tundu olevat antud kontekstis põhjendatud. Perekonnanimena esineb Momma Amsterdami-Hamburgi suguvõsal, mille tuntuim esindaja oli teoloog Wilhelm Momma (1642–1677) (Koenen 1899: 40–48). Tegu polnud aga nii olulise tege-lasega, et teda oleks Eestis XIX sajandi algul mäletatud.

Küll aga võis olla Eestis tol ajal juba tuttav ühe siinkandis tegutseva Momma nimi. Paul Wilhelm Momma (1784–1851) oli pärit Hamburgi põli-sest kaupmeestesuguvõsast, 1808. aastal abiellus ta Peterburis. 1819. aastal rentis ta Jamburgi külje all kalevimanufaktuuri ning Narva jõe paremkaldal endise saeveski ning peagi alustati sinna uue kalevivabriku ehitamist. (Karma 1963: 63–64; Erpenbeck 2014: 290–291; Hofmeister 2018: 29) Kuigi Momma sai suurettevõtjaks aja möödudes, oli nähtavasti juba perekonnanimede paneku ajal tema aktiivne äriiline tegevus teada. Pole küll teada, et Fersenid

oleksid Olustveres ja Aimlas nimepanekust osa võtnud, samas käis nendegi tee Peterburi ja Olustvere vahel ikka Narva kaudu.

Kuigi Paul Wilhelm Momma puhul pole teada tema nime esinemine kujul Mumma, leiab selle ühe teise varasema eestimaalase, 1670. aastatel Tallinnas tegutsenud Adam Momma ehk Mumma nimest (AIS: EAA.1.2.355; RA, EAA.1.2.425:155, L 172). Samasugust variatsiooni (lisaks nimekujud *Moomaw*, *Mumah*, *Mumaugh* jt) esineb ka teistel selle nime kandjatel mujal maailmas (Mumma Surname).

Sellele, miks võidi kasutada Hundiaugu talus elava perekonna puhul eeskujuna Momma nime, saab seletuse nende päritolu uurides. Jüri Momma oli Hundiaugu tallu tulnud 1808. aastal koduväiks, olles aga Veski Matsi poeg. (RA, EAA.1287.3.4:72, L 71; RA, EAA.1287.3.12:346, L 342p–343)

Veski Mats oli küll pärit Olustvere mõisa Ülde küla Reemle talust, kuid läks 1795. aastal tööle Aimla vesiveskisse (RA, EAA.1287.3.9:221, L 221p), seal asub praegugi Veske talu ning möldri elumaja. Kuigi Mats ei rajanud kindlasti veski juurde kalevivabrikut, võis tema pojale perekonnanime väljamõtletajatel tekkida assotsiatsioon Paul Momma tegevusega ning sellest piisas perekonnanime andmiseks.

Sakslaste perekonnanimedega taaskasutus talupoegadele nime andmisel oli küllalt sage ning talupojal ei pruukinud olla mingit seost vastava saksa perekonnaga. Näiteks Tartumaal Maarja-Magdaleena kihelkonnas Jõe mõisas saadud nime *Gellert* taga võib näha saksa kirjaniku Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769), keda tõlkisid nii Otto Wilhelm Masing („Päts“) kui ka Johann Heinrich Rosenplänter. Harjumaa Raikküla ja Ojasoo mõisas pandud nimi *Walpol* ~ *Walpole* oli kahtlemata motiveeritud Suurbritannia riigitegelase (esimese n-ö peaministri) Sir Robert Walpole'i (1676–1745) nimest, Harjumaaal Höreda mõisas saadud *Gatterer* aga Göttingeni ülikooli ajalooprofessori, tänapäevase ajalooeaduse ja paljude distsipliinide rajaja Johann Christoph Gattereri (1727–1799) nimest. (Puss 2020) Et tegu polnud juhuslike kokkukangevustega, näitab paljudes mõisades kasutatud nimevaramu analüüs (vt nt Puss 2022).

Järelikult eesti perekonnanime Momma ~ Mumma etümoloogiseerimisel tuleb vaadata Eestist veelgi kaugemale. Hollandi perekonnanime *Mom* on selgitatud hollandikeelse sõnaga *momme* 'maskikandja' või ka isikunime Momme kaudu, mille aluseks omakorda on keskaegne Põhja-Saksamaa nimi *Mummo*. Selle aluseks peetakse germaani isikunime, mille komponendid

on *mund* 'kaitse' + *m*-alguline *man* 'mees' või *muot* 'julguš'. Samuti võib see olla lalinnimi (sks *Lallname*) ehk lastekeeles kasutatud nime hüpokoristiline lühivorm, mis on edasi kandunud täiskasvanuikka. Lalinnime täisvorm võis olla nt *Momm*(sen), *Mömkes*, *Mommensen*. Lisaks on pakutud välja, et Momme aluseks võisid olla *Mun*-algulised nimed nagu *Munibert* ~ *Mombert*, *Munifrid* ~ *Mümpfer* jt (< gooti *munan* 'mõtlemä'). (DAFN2: Mom, Mumm, Mumma; Gottschald 1971: Momme, Mumm(e), MUN)

Nime Mumma apellatiivset alust on seega keeruline välja tuua. Nimi Langemets tundub olevat läbipaistvam, kuigi tema kujunemislugu pole samuti lihtne. Sarnaselt Mummaga on seegi ainukordne nimi, saadud Järva-Jaani kihelkonnas Kuksema mõisas. Nimi on tuletatud lisanimest (1834 *Maddis Sohn des Langemetsa Maddis* 'Madis, Langemetsa Madise poeg', 1835 *Maddis Langemets*) (RA, EAA.1864.2.VIII-150:63, L 63p; RA, EAA.1864.2.VIII-151:32, L 32p).

Järvamaale tekkis Langemetsa lisanimi 1806. aastal, kui hoopis Lääne-maalt Martna kihelkonnast Ehmja mõisast toodi nimetatud Langemetsa Madise poeg Kuksemale (RA, EAA.1864.2.VI-66:354, L 335). Ehmja mõisast ei leia Langemetsa nime palju varasemast ajast, kuid 1811. aasta hinge-loendis on kirjas peremees *Langemetza Peter*, kes oli mõisavahi Jüri poeg (RA, EAA.1864.1.192:2, 15, L 2, 14p). Kuna Martna kirikuraamatud algavad alles 1834. aastast, ei leia talupoegade kohta varasemaid täpsemaid andmeid. Mõisavahi lisanime teada ei saa, Langemetsa nime ei esine ka 1774. aasta adramaarevisjonis (RA, EAA.3.1.504:359–361, L 359p–362).

Tundub, et Langemetsa talu oli rajatud Ehmja külla 1800. aasta paiku, kuna Peeter oli selle esimene peremees. Arvestades, et Ehmjas leidsid samal ajal paljud maastikusõnavarast tuletatud talunimed, nagu Allika, Aru (< *aru* 'kuiv heinamaa'), Jõevälja, Metsaaluse, Mäepõlde (< *mägi* + *põld*),

Langemetsa talu
Ehmjas, 1853.
RA, EAA.3724.4.656

Tõlluste Wato. Pag. 449.

Vallarahvas.	Mõnau		Mõistmisi											Lahwa rahwas		Lehke külge	
	nr.	nr.	nime sündinü latse											arwo täht			
	1809	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19						
Hindoo Hindrik Keel	42		+	+	-	1	11	=	+	11	11	11	11	+	1		
n: Tio		30	...	+	-	1	=	1	+	11	=	=	+	+	1		
shippatjel. Peeter Keel	187		+	+	X	+	+	+	+	11	11	+	+	11	1		
n: Eeva		17	+	+	...					11	+	+	11	+	1		
Lappi. Trakti Keel																	
n: 2. Jaan Keel																	

Margit Langemetsa esivanemad Hindrik, Tiiu, Peeter ja Eeva Keel. Kanepi koguduse personaalraamat 1809–1819. RA, EAA.1267.1.289.238, lk 449

Mätiku (< mätik 'mätlik maa'), Saarevälja, sobib ka Langemetsa tõenäoliselt nende hulka, tähistades uue talu rajamist langetatud metsa asemele. Langemetsa Peetri pojad said Ehmjas 1835. aastal perekonnanimeks Karkop (RA, EAA.1864.2.VIII-180:122, L 123p).

Kas Kuksemale läinud Langemetsa Madise poeg ja Ehmjasse jäänud Langemetsa Peeter olid omavahel sugulased, pole dokumentide põhjal võimalik kindlaks teha. Ühtegi sobivas vanuses Ehmjast Kuksemale viidud Madist 1811. aasta hingeloendis ei leidu, sobivaim on vaid üks sulase poeg, kes aga viidi 1804 Tammiku mõisa, mida oli Eestis mitmeid (RA, EAA.1864.1.192:6, L 7p).

Talupoja Läänemaalt Ehmjast Järvamaale Kuksemale sattumine polnud muidugi juhus – mõlema mõisa valdaja oli tol perioodil Wolter Heinrich von Stackelberg, kes 1807. aastal Ehmja mõisa pandist loobus (Kinnistute register: Ehmja, Kuksema).

Perekonnanime Langemets võeti ka eestistamisel kahel korral: Virumaal Porkuni vallas 1936. aastal nime Langebrunn asemele ja Pärnumaal Halinga vallas 1938. aastal nime Lange asemele (RA, ERA.76.4.1557:89, 106). Mõlemal korral võidi nimi võtta 1935. aasta soovitusnimestikust „Eesti nimi“ (EN 1935), kuhu see omakorda võis sattuda juba olemasoleva vähelevinud perekonnanimena. Praegusel hetkel on nimel Langemets 25 kandjat (RR).

Keeleteadlase Margit Langemetsa esivanematel on olnud ka kohane perekonnanimi Keel. See oli Margiti emapoolse vanaisa ema Leena Eiche (1860–1936) sünninimi. Nimi on pärit Võrumaalt Kanepi kihelkonnas Põlgaste mõisast. Kanepi on teada erand Eesti perekonnanimedega ajaloos, kuna pastor Johann Philipp von Roth pani oma koguduseliikmetest talupoegadele, tollal veel pärisorjadele, esimesena Eestis 1809. aastal perekonnanimed.

Ammu on ka tähele pandud, et pastor Roth pani nimed väga lihtsa eesti-keelse sõnavara põhjal. Olen välja pakkunud, et eeskujuna kasutas pastor Roth oma Rõuge kolleegi ja koolikirjaniku Georg Gottfried Marpurgi 1805. aastal ilmunud raamatukest „Weikenne oppetusse nink Luggemisse Ramat“ (Õhtu 2023). Lähem analüüs on veel pooleli, kuid mõned nimesarjad ning haruldased nimed viitavad sellele. Näiteks esinevad Marpurgi raamatukeses koolmeistri ja õpilase vestluses sõnad *puu, juure, kand, osse, wösso, urbe, lehte, häälme* 'õied' (Marpurg 1805: 12–13). Roth pani perekonnanimedeks *Puu, Juurt, Wösso, Urb, Leht, Häälme* (Must-Puss). Selliseid näiteid leiab palju, kuigi kõiki nimesid Roth ei võtnud Marpurgi raamatust ning tegutses neid seal võttes valikuliselt.

Kanepi nimevaramut vaadeldes tundub, et *Keel* võib kuuluda kokku nii nimedega *Hammas, Huul, Jalg, Kops, Kässi, Körw, Silm, Sörm* kui ka nimedega *Kirri, Kool, Noot, Ramat, Sädu, Sõnna*. Kuigi naabertalude perekonnanimed ei anna vihjeid, kumba tähendust võis Roth silmas pidada, võiks Marpurgi raamatut aluseks võttes liigitada nime teise rühma. Nimelt on seal lause:

Neid kuus asja wihkap Jummal, nink seitsmes om hirmus temma een: Surelisse silmä, wöls keele, käe, kumma wagga werd ärräwallawa, südda, mes kurja mõttid mõtlep, jalla, kumma nobbeda omma kurja tetta, üts walle mees, kä iks wallet kõnnet kõnnelep, nink riido tõstap welliste wajjel. (Marpurg 1805: 76)

Neid kuus asja wihkap Jummal, nink seitsmes om hirmus temma een: Surelisse silmä, wöls keele, käe, kumma wagga werd ärräwallawa, südda, mes kurja mõttid mõtlep, jalla, kumma nobbeda omma kurja tetta, üts walle mees, kä iks wallet kõnnet kõnnelep, nink riido tõstap welliste wajjel.

Marpurgi lugemise-raamatu lk 76, kus leiduvad sõnad võlts keele

Sealt neli nimedena kasutatud sõna viitavad kehaosadele (*Silm, Kässi, Södda, Jalg*), kolm abstraktsetele nähtustele (*Hirm, Mötte, Könne*), üks omadusele (*Wagga*), riiust võib olla tuletatud *Riit*, lisaks leidub nimi *Welli*. Kontekstist selgub, et „võltsi keele“ all on mõeldud keelt kui suhtlusvahendit. Kas just see oli koht, kust perekonnanimi võeti, on muidugi vaid hüpoteetiline.

Perekonnanimi Keel pole ainukordne nimi, seda saadi veel mitmes teises mõisas ning nimel on praegu 107 kandjat (Must-Puss; RR).

Eesti perekonnanimedel on kirev taust, mille detaile uurides on võimalik nimeandjate omaaegsele mõttemaailmale lähemale jõuda.

Arhiiviallikad

- RA, EAA.1.2.425. Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner. Saadud kirjad halduse ja jurisdiktsiooni alal (supliigid). 1683.
- RA, EAA.3.1.504. Läänemaa adramaarevisjon. 1774.
- RA, EAA.1275.1.546. Halliste koguduse personaalraamat. 1836–1939.
- RA, EAA.1281.1.106. Saarde koguduse surmameetrika. 1859–1877.
- RA, EAA.1287.3.4. Suure-Jaani koguduse meetrikaraamat. 1802–1823.
- RA, EAA.1287.3.9. Suure-Jaani koguduse personaalraamat. 1780–1805.
- RA, EAA.1287.3.12. Suure-Jaani koguduse personaalraamat. 1817–1828.
- RA, EAA.1864.1.192. Ehmja mõisa hingeloend. 1811.
- RA, EAA.1864.2.VI-66. Järva-Jaani jt kihelkondade hingeloendid. 1811.
- RA, EAA.1864.2.VIII-150. Järva-Jaani kihelkonna hingeloendid. 1834.
- RA, EAA.1864.2.VIII-151. Järva-Jaani kihelkonna perekonnanimede paneku raamat. 1835.
- RA, EAA.1864.2.VIII-180. Martna kihelkonna perekonnanimede paneku raamat. 1835.
- RA, EAA.1865.3.254/3. Aimla mõisa hingeloend. 1816.
- RA, EAA.1865.3.255/1. Olustvere mõisa hingeloend. 1816.
- RA, EAA.1865.3.256/1. Aimla mõisa hingeloend. 1826.
- RA, EAA.1865.3.256/3. Jaska mõisa hingeloend. 1826.

Marpurgi lugemise- raamatu tiitelleht

RA, EAA.1865.3.256/7. Olustvere mõisa hingeloend. 1826.
RA, EAA.1865.3.257/3. Sürgavere mõisa hingeloend. 1826.
RA, ERA.76.4.1557. Kohtuministeerium. Nimemuutmisotsused. 1935–1940.
RA, ERA.5212.3.1030. Viljandi linnavalitsuse perekonnaregister. 1926–1949.

Viited

- Abel, Ernest L. & Michael L. Kruger. 2011. Taking thy husband's name: The role of religious affiliation. *Names* 59(1). 12–24. <https://doi.org/10.1179/002777310X12759861710628>
- AIS = *Arhiivinfosüsteem*. <http://ais.ra.ee> (01.08.2025).
- BES = *Provincialrecht der Ostseegouvernements*. 1864. Dritter Theil. Privatrecht. St. Petersburg: Buchdruckerei der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzlei.
- Brandt, Berit. 2008. *Naiste ja meeste abielunimed Eestis aastatel 1940–2008*. Baka-laureusetöö. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.
- DAFN2 = Hanks, Patrick, Simon Lenarčič & Peter McClure (toim). 2022. *Dictionary of American family names*. New York: Oxford University Press.
- Duncan, Simon, Anne Lise Ellingsæter & Julia Carter. 2020. Understanding tradition: Marital name change in Britain and Norway. *Sociological Research Online* 25(3). 438–455. <https://doi.org/10.1177/1360780419892637>
- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/> (01.08.2025).
- EN 1935 = Mägiste, Julius & Elmar Elisto (koost). 1935. *Eesti nimi. Valik uusi perekonnanimesid* (Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XXVII). Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Erpenbeck, Dirk-Gerd (toim). 2014. *Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch 1704–1840* (Quellen und Darstellungen zur Personengeschichte des östlichen Europa 3). Herne: Selbstverlag der AGoFF.
- GHBL = Transehe-Roseneck, Astaf von (koost). 1929. *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Livland I–II*. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke.
- Gottschald, Max. 1971. *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*. 4. Aufl. Berlin: de Gruyter.
- Hofmeister, Michael. 2018. *Alexander Ritter: Leben und Werk eines Komponisten zwischen Wagner und Strauss* (Frankfurter Wagner-Kontexte 1). Baden-Baden: Tectum Wissenschaftsverlag.
- Höbepappel, Urmas. 2021. *E-kiri Fred Pussile*, 21.10. Kasutatud saatja loal. *Jaan Kuldkepi kroonika*. <https://jupiter.aai.ee/~tarmo/txt/Kuld.html> (13.08.2025).

- Kangro, Maarja. 2023. Kallis nimi. *Sirp*, 26.05. <https://www.sirp.ee/kallis-nimi/> (13.08.2025).
- Karma, Otto. 1963. *Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: tööstuse arenemine 1917. aastani*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Kerns, Myleah Y. 2011. North American women's surname choice based on ethnicity and self-identification as feminists. *Names* 59(2). 104–117. <https://doi.org/10.1179/002777311X12976826704244>
- Kinnistute register. <http://www.ra.ee/apps/kinnistud/> (13.08.2025).
- Koenen, Hendrik Jakob. 1899. *Bijdrage tot de familiegeschiedenis van het geslacht Koenen, in Duitschland en Nederland*. Brussel: Heraldisch-Genealogisch Archief.
- Kotilainen, Sofia. 2016. Suomalaisen perheen yhteisen sukunimen lyhyt historia. *Kasvatus & Aika* 10(1). <https://journal.fi/kasvatusja aika/article/view/68577> (31.08.2025).
- LGU = Bruiningk, Hermann von & Nicolaus Busch (toim). 1908. *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*. Riga: Jonck & Poliewsky.
- Mumma surname and all spelling variations. <https://www.familytreedna.com/groups/mumma/> (31.08.2025).
- Marpurg, Georg Gottfried. 1805. *Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tartoma-rahwa kooli laste tarbis*. Tartu: Georg Gottfried Marpurg.
- Must-Puss = *Onomastika andmebaas*. Aadu Musta poolt 1995–1999 koostatud perekonnanime paneku ja eestistamise andmed. Täiendanud Fred Puss 2000–. Fred Pussi valduses.
- Navruzova, Nuriyan. 2017. Ärge nülgi mult nahka! *Feministeerium*. <https://feministeerium.ee/arge-nulgige-mult-nahka/> (12.08.2025).
- Puss, Fred. 2020. Taaskasutatud perekonnanimed Eestis. *Konverents „Perekonnanimed seosed teiste nimedega“*. Võru instituut, 22.10.2020. <https://www.youtube.com/watch?v=6sh8HrElkWw> (12.08.2025).
- Puss, Fred. 2021. Koer või kuningas? Eesti perekonnanimede püsivusest. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 66 (2020). 202–237. <https://doi.org/10.3176/ESA66.09>
- Puss, Fred. 2022. Perekonnanimed. Viio Aitsam (koost), *Raplamaa: Loodus, aeg, inimene* 3(1). Rapla: Raplamaa Omavalitsuste Liit, 109–164.
- Rajandi, Edgar & Helmut Tarand. 1966. Meie perekonnanimede liigitamisest ja seletamisest. *Keel ja Kirjandus* 9(7). 393–402.
- Robnett, Rachael D., Carrie R. Underwood, Paul A. Nelson & Kristin J. Anderson. 2016. She might be afraid of commitment: Perceptions of women who retain their surname after marriage. *Sex Roles* 75(9–10). 500–513. <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0634-x>

RR = *E-rahvastikuregister*. <https://www.rahvastikuregister.ee/> (13.08.2025).

RR 1995–2023 = *Rahvastikuregistri perekonnanimede statistika 1995–2023*. Andmebaas Eesti Keele Instituudis.

VNFSV APESK = *VNFSV abielu, perekonna ja eestkoste seaduste koodeks: muudatustega kuni 1. detsembrini 1940*. Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1940.

Õhtu, 25.04.2023. Kanal 2. <https://ohtu.kanal2.ee/7760912/> (12.08.2025).

Meistriteos *Margarita*

Kairi Janson, Mari Vaus

Nime *Margit* juured on nimedes *Margaret* ja *Margarita*, millest viimane tähistab hilisladina keeles otsesõnu pärlit. Pärlle on läbi ajaloo peetud elegantsi ja hea maitse mõõdupuuks. Pärlle leidub looduses, neid on püütud imiteerida ja nad on olnud inspiratsiooniks ka terminiloomes.

Looduse pärlid

Tõelised pärlid sünnivad veealuses maailmas, nii mere- kui ka magevees. Soolases vees valmistavad pärlle perenime *Pteriidae* kandvad limused ehk pärlikarplased. Eestist neid ei leia, küll aga soojematest troopilistest vetest. Enamik pärlikarplasi moodustavad ka pärlikarbipanku ehk merepõhjas asuvad kolooniaid. (EE) Aja jooksul kogunevad karbid kihtidena üksteise peale.

Magevees on looduslike pärlite valmistajaiks perekonda *Margaritiferidae* kuuluvad karbid ehk ebapärlikarplased. Perekonna tuntuim esindaja on nimeandjaliik *Margaritifera auricularia* ehk ebapärlikarp. See on ühtlasi ainus liik Eestis, mis suudab pärlit moodustada, ent teeb seda looduslikult siiski üsna harva (Erelt 2015). Kuigi praegu on ebapärlikarp ohustatud liik, on olnud ka teistsuguseid aegu, mil Eestis on tegeldud pärlipüügi ja isegi -kasvatusega. Ebapärlikarbi järgi on saanud nime ka Pärlijõgi, mis asub Võrumaal ja on Mustjõe vasakpoolne lisajõgi. (Erelt 2015)

Maailmas on teinegi tuntud Pärlijõgi. Sellist nime kannab jõestik Hiinas Guangdongi provintsis. Hiina Pärlijõgi on ilmselt saanud nime jõe keskel paikneva rahu ehk Haizhu või Merepärlki kivi tõttu: erosiooni mõjul muutus kivi siledaks ja läikivaks nagu pärl.

Pärslased teavad rääkida legendi kivi saamisloost. Nimelt olevat kord üks Pärsia kaupmees varastanud sealse rahvusaarde, hindamatu väärtusega pärlki. Pärsia riik saatnud inimesed pärlki otsima, et see tagasi osta, ja viimaks see õnnestuski. Kui leidjad olid meritsi koduteel, võtnud nad pärlki imetlemiseks

kätte, kuid see libises ja kukkus jõkke. Ajapikku saigi pärlist hiiglaslik läikiv kivi, mida hakati kutsuma Merepärlri saareks. Saar omakorda andis nime jõele. (The Pearl River)

Inimloodud pärlid

Kuigi 1970. aastatel kandsid moodsad naised kaelas „puupärleid“, siis tegelikult nimetatakse inimeste meisterdatud ehtena kasutatavaid pärleid hoopis helmes- teks (SV).¹ Sõna *helmes* võib pidada põlissõnaks ja tõenäoliselt on see algselt tähistanud just merevaigust valmistatud ehteid või merevaiku ennast. Näiteks liivi keeles tähistavadki sõnad *el̥m* ja *el̥maz* nii helmest kui ka merevaiku (EES).

Peale puidu ja merevaigu on helmeid meisterdatud veel näiteks hõbedast, savist, mineraalidest, kivimitest ja kaurikarpidest. Ent kõige kauem on aja- proovile vastu pidanud hoopis klaasist helmed. Need jõudsid Eestisse Rooma rauaajal (1.–5. sajand) ning püsisid kasutusel seni, kuni lõppes rahvariide kandmise traditsioon. Klaashelmeid kandsid eeskätt naised ja neid anti kaasa ka teisepoolsusse. Väljanägemise poolest on klaashelmeste ja -helmekeede aja- lugu olnud rikkalik. Näiteks eelviikingi- ja viikingiajal võisid klaashelmed olla rõnga-, kera-, tünni- ja silindrikujulised, aga ka tahulised ja pikisoonilised. Torukujulisi õlekõrretaolisi värvitud klaashelmeid nimetati rahvapäraselt *piiprellideks*. (Reidla 2012: 56–58)

Silmapaistva välimusega klaashelmes on ka silmadega helmes, mis on kau- nistatud ülejäänud helmest erinevat värvi silmakestega (SV). Sellised helmed olid pärit Kesk-Aasiast ja populaarsed viikingiajal. Ent täiesti eraldi nimetus on antud väikestele klaashelmestele. Neid nimetatakse kudrusteks. Samalaad- sete vene helmeste järgi on kudruseid kutsutud ka *bisseriteks* või *bisser-hel- mesteks*. Seda tüüpi klaashelmed võisid Eestis levida 13. kuni 16. sajandini. Väikseid helmeid on rahvasuus nimetatud ka *sorakesteks*, samas kui suured helmed on olnud *pauad*. (Reidla 2012: 57–58)

Keskajal ei olnud Euroopa kõrgmoe osaks aga mitte klaas-, vaid hõbe- helmed. Hõbehelmestest keed nimetatakse meie keeli krõllideks, samas kui saksa keeles on *krallensnor*’iks või *krallen paternoster*’iks kutsutud hoopis korallidest palvekeed, mille peig pruudile kinkis. Krõll ehk hõbehelmes on valmistatud kahest õhukesest hõbeplekist poolkerast, mille kokkujoodetud

¹ Viitame Sõnaveebile (SV) kui keeleportaalile, kus on koos nii eri valdkondade oskussõnasti- kud kui ka EKI ühendsõnastik.

liitekoht võib olla kas peidetud või kaunistusega esile tõstetud. (Reidla 2012: 62–63)

Tänapäeval tähistabki *kröll* vaid hõbehelmest, kuid varem on *kröllideks*, *krellideks* ja *krallideks* nimetatud kas erisugustest või üksnes klaashelmestest kaelakeed. Termin *kröll* kinnistas praeguses tähenduses soome etnograaf, eesti etnograafiaalase uurimis- ja muuseumitöö alusepanija Ilmari Manninen.

17. sajandil oli kröllidel ühtlasi tähtis osa eesti linnakodanike testamentides ning neid peeti samaväärseks raha ja kinnisvaraga. Helmeste suurt väärtust nähti aga juba muinasajal. On arvatud, et siis täitsid helmed – küll mitte hõbehelmed – peenraha funktsiooni. (Reidla 2012: 56, 62)

Ent omamoodi kapital on siinmail olnud ka *kurguhelmed*, mille väärtus seisnes eeskätt nende arvatavas tervendavas jõus. Talismanina kantud helmed kinnitati kaela kas seotava paela või riidejätkega ja enamasti jäid need teiste pilkude eest peitu. On teada, et ristivanemad kinkisid kurguhelmeid pisikes-tele tüdrukutele ning aja jooksul, kui helmeid aina juurde lisandus, moodustus terve kee. (Reidla 2012: 58)

Tänapäeva väikelapsed saavad helmeid kasutada aga arvutamiseks: Montessori pedagoogikas õpitakse kuldsete helmeste abil liitma, lahutama, korrutama ja jagama nii üleminekuta kui ka üleminekuga. Suuremad arvutajad kasutavad aga värvilisi helmekette, et hulkade kaupa loendada. (SV)

Elavad pärlid ja helmed

Zoologia ja botaanika on metafooridest tulvil – uut liiki vaadeldes püütakse selle omadusi kirjeldada ikka millegi tuttava kaudu. Kui pärlit valmistavad molluskid on saanud nime otsesõnu endas sisalduva pärli tõttu, siis paljudest liiginimedest leiab ka metafoorseid pärleid ja helmeid. Nii ujuvad maailma vetes ringi helmes-hobunõel, helmes-lõunalehvuim, kullakiri-helmesrivulus, pärl-kaevurkala, pisiuim-pärlikõht ja pärllkael-silepeamureen.

Enamik liike on saanud nime selle järgi, et nende kehal on hõbedaselt või valkjalt helkivad laigud, mis meenutavad helmeid või pärle. Neist eristub pärlioga-astelrai (*Dasyatis margarita*), kelle „pärl“ paikneb ümara ogana turjal. Veelgi erilisem on pärlikõhtude perekond (*Maurolicus*), mis on nime saanud kõhul asuvate helenduselundite ehk fotofooride tõttu. (Verliin 2025)

Süvavees ujuval kakshelmes-lohesuul (*Eustomias bimargaritatus*) paikneb see pärliitaoline helenduselund aga lõua all pika poise küljes. Ta on pikkade

hammastega röövkala ja kasutab „pärlit“ saagi kohale peibutamiseks. Kui kakshelmes-lohesuu elab Atlandi ookeanis, siis tema sõsar paarhelses-lohesuu (*Eustomias bimargaritoides*) ujub ringi Vaikse ookeani sügavustes. (Verliin 2025)

Linnumaailmast leiame asjakohase nimega kanalisi. Mitmesugused faasanid, nagu puna-helmesfaasan, tõmmu-helmesfaasan, saatür-helmesfaasan ja pärifaasan, kannaksid näiliselt sulestiku peal justkui pärlitega pikitud habrast Haapsalu salli. Faasanid on Aasia päritolu pikasabalised linnud, kelle isasisendeil on ere sulestik. Samuti võib faasan olla farmilind või poolmetsik jahilind. (SV)

Pärlikanalased seevastu on Aafrika mandri endeemid ning neid kodus-tasid juba vanaroomlased ja -kreeklased (Lever 2010: 24–25). Need maas pesitsevad linnud meenutavad vutte ning toituvad putukatest ja seemnetest. Pererahvale on pärlikanalased mõnes mõttes lausa valvekoera eest – nende meelisdelikates on puugid ning häälekalt „häirekella lüües“ võivad nad nurjata rebase rüüsteplaanid. Pärlikanalasi esindavad näiteks kiilas-, kiiver-, paruk- ja kähar-pärlikana. „Pärlitega“ on kaunistatud nende kõigi sulestik, aga nimetuste esiosad väljendavad tabavalt ka neid tunnusjooni, mis iga liigi välimuselt unikaalseks teevad. Liigid on enamasti monogaamsed, moodustades paari kogu eluks. (Alberta Botanic Garden)

Taimedest on pärlid ja helmed pakkunud ainest pärl-höbelehe, nõgi-pärli ja kauni pärlikaktuse, samuti helmes-ristirohu ning helmesjala nimetamiseks. Pärl-höbelehe puhul viitab pärlitele juba ladinakeelne nimetus *Anaphalis margaritacea*. Nime inspiratsiooniks on olnud valged pärlendavad katischeled, mis paiknevad õisiku all, ent ka korvõisikute ümar kuju võib vaatlejale meenutada pärlikobarat. Ladinakeelne pärlile viitav nimetus on andnud eeskuju taime nimele veel mitmes keeles, näiteks soome *helminukka-jäkkärä*, saksa *Perlblume* ja inglise *western pearly everlasting*. Sõna *everlasting* 'igihaljas' on nimetuses seetõttu, et pärl-höbeleht säilib hästi kuivlillena. (Luuk 2025)

Pärlid kui sisemise ja välimise ilu allikas

Ehk kõige hinnatum on pärl kunsti- ja ilumaailmas. Pärlikee on ajatu moeklassika ja ega ka Johannes Vermeeri „Tütarlast pärlikõrvarõngaga“ ole asjata Hollandi Mona Lisaks peetud. Sama ülistatud on Sandro Botticelli

maal „Venuse sünd“, millel on kujutatud Vana-Rooma mütoloogiast tuttavat stseeni, kus armastusjumalanna võrsub pärlina merekarbist.

Oma jälje on pärlid jätnud teistessegi kaunitesse kunstidesse. Näiteks võib klassitsistlikku mööblit kaunistada helmesnöör ehk pärlvööt. See on reljeefsete ümmarguste või ovaalsete „hilmestega“ ornament või ehisliist, mis võib olla kujundatud korrapäraselt vahelduva reana (SV). Kuna aga klassitsism võttis eeskuju antiikkultuurist, võis sellist ornamendiriba tegelikult kohata juba minevikuarhitektuuris.

Käsitöös on pärlkude ehk kanaihu kudumisviis, milles üks silmus on kootud parem-, teine pahempidi nii, et järgmisel real nende paigutus muutub. Pärlkude sobib ühtviisi hästi nii mütsile, sallile, kampsunile kui ka kindasse. Pärlitega kudumine ehk helmeskudumine on aga silmuskudumise tehnika, kus kudumislõngale lükitud helmeid lisatakse koepinnale. Sellise töö tulemusena valmib helmeskudum. (SV)

Samuti saab helmeid kasutada tikkimiseks. Riidele tikitud hilmestest moodustub hilmestikand. Ja kui kasutada käsitööks pärlõnga, saab tervele tööle anda kergelt läikiva välimuse. (SV)

Pärlid paitavad niisiis silma, kuid võivad kosutada ka keha. Kuigi sigade ette pärleid ei söödeta, siis inimese toidulauale kõlbavad need küll – näiteks pärlkuskussi ehk suureteralise kuskussi kujul. Vahel kasutatakse pärlkuskussi ka Iisraeli kuskussi ehk väikeste röstitud pastapallide tähenduses. Samas on neid, kes peavad seda võrdlust ekslikuks ja rõhutavad, et pärlkuskuss on siiski tavalise ehk Maroko kuskussi variant. Kriitikute sõnul on pärlkuskussi herne-suurused terakesed ka suuremad kui Iisraeli kuskussi omad. (Hutcherson 2021) Samuti erinevad kahe roa valmistusviisid: kui traditsiooniline kuskuss on olemuselt aurutatud ja kuivatatud nisumanna, siis Iisraeli kuskussi tainas surutakse läbi vormi ja seejärel kuivatatakse või röstitakse. Iisraeli kuskussi peab ka keetma nagu pastat, samas kui tavaline kuskuss on valmis siis, kui see kuuma veega üle kallata. Seega on Iisraeli kuskussi nimetus pigem turunduslik, kuna traditsioonilises mõttes ei olegi tegu kuskussiga.

Peale sahvri leiab pärleid kosmeetikakotist. Näiteks võib enne jumestamist nahka niisutada C-vitamiini või mõne muu toimeaine pärlite ehk -kapslitega ja meiki tehes anda jumet pruunistavate pärlitega. Kauni naeratuse jaoks võib aga lasta hambaarstil teha sooda- ehk pärlipesu.

Lõõgastuseks on hea mõte kasutada pärlivanni – stressi vähendava ja lõõgastava toimega protseduuri, mille käigus kümmeldakse vannis, kus vette

juhitud suruõhk tekitab väikesi pärlisarnaseid õhumulle (SV). Peale stressiravi peaksid need aitama vähendada ka lihaspingeid ja valu ning ergutada ainevahetust.

Ja kui eelnimetatud rituaalid tehtud, võib asuda juubeli õhtuse programmi juurde: segada apelsinimaitsest Cointreau liköörist, valgest tekiilast ja värskest laimimahlast üks Margarita – mis on üks enim müüdud kokteile maailmas –, ja nautida seda klassikalise Margarita pitsaga, mida pakutakse iga endast lugu pidava Itaalia restorani menüüs. Seejärel võib istuda mugavasse tugitooli ning püüda mõttepärlid „Meistrit ja Margaritat“ lugedes.

Viited

- Alberta Botanic Garden. 2025. *Guineafowl family*. <https://albertabotanicgarden.com/guineafowl-family/> (25.08.2025).
- EE = *Eesti Entsüklopeedia*. Mittetulundusühing Entsüklopeedia. <http://entsyklopeedia.ee/> (25.08.2025).
- EES = Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik & Sven-Erik Soosaar. 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Iris Metsmägi (peatoim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/> (25.08.2025).
- Erelt, Pekka. 2015. Meie oma pärlid. *Eesti Ekspress*, 07.01. <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/70447545/meie-oma-parlid> (25.08.2025).
- Hutcherson, Aaron. 2021. A guide to couscous: The history, different types and how to cook with it. *The Washington Post*, 14.05. <https://www.washingtonpost.com/food/2021/05/14/couscous-moroccan-pearl-israeli/> (25.08.2025).
- Luuk, Ott, 27.03.2025. *E-kirjavahetus eksperdiga*.
- Reidla, Jana. 2012. *Eesti ehtekultuur muinasajast uusajani*. Tallinn: Schenkenberg.
- The Pearl River. 2010. *China Daily*, 04.11. https://www.chinadaily.com.cn/sports/2010asia/2010-11/04/content_11502894.htm (25.08.2025).
- Verliin, Aare. 2025. *E-kirjavahetus eksperdiga*, 26.03.
- SV = *Sõnaveeb* 2025. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee/> (25.08.2025).

**LEKSIKOGRAAFIA
LUTHERIST
LANGEMETSANI**

Kolmekümne aastaga pabersõnastikust keelemudelini

Arvi Tavast

Keelekasutajad otsivad sõnastikest sõnade tähendusi.

Kuigi see lause oma harjumuspärasuses ja enesestmõistetavuses võib paista kirjandliku eelsissejuhatusena, ei ole ta siin niimoodi mõeldud. Pigem on ta selle ülesandepüstituse kontsentraat, mille lahendusi otsides on leksikograafia viimase umbes kolmekümne aastaga teinud märkimisväärseid edusamme ja ühtlasi tundmatuseni muutunud. Kui sajanditepikkune suhtelise stabiilsuse periood koos nüüdse kiire kasvuga graafikule joonistada, saame hokikepiks nimetatava pildi, mille nägemine oma tulemustes oleks iga ettevõtja unistus. Rahuloluks seni saavutatuga on ka meil põhjust küllaga. Pealegi ei näita areng vähemalt esialgu mingeid aeglustumise märke, pigem vastupidi, praegu käimasolevad teadus- ja arendusprojektid tegelevad keeleinfo esitamise viiside algusest peale uuesti läbi mõtlemisega. Aluseks on ühest küljest kasutajate vajaduste ja kasutusmuustrite üha süsteemsem uurimine, teisest küljest aga tehnika hüppeline areng. Praegu suurteks keelemudeliteks nimetatava ja ootamatult võimekaks osutunud tehnoloogia poole oleme samuti liikunud nendesamade viimaste aastakümnete jooksul. Üksikute hullude hobina alanud, ainult niširakendustesse kõlbavaid tulemusi andnud ja seetõttu laiemat kogukonda vaevu huvitanud mudelid on nüüdseks jõudnud seisu, kus nad juba toovad põhimõttelisi muutusi nii sõnastike koostamisse kui ka kasutamisse, lisaks aga annavad oma näilisel inimesesarnase suhtlusvõimekusega põhjust uuesti läbi mõelda senised seisukohad inimeste endi suhtluse teemal.

Järgnevas võtan artikli avalause juppideks. Neist igäühe taga on mõni sajandeid püsinud implitsiitne eeldus, mille tõstmine eelduste hulgast uurimisküsimuseks ongi iseloomustanud viimaste aastakümnete leksikograafia ja kohati ka laiemalt lingvistika kiiret arengut.

Keelekasutajad

See väga juurdunud termin lähtub sajanditagusest ettekujutusest, et keel on midagi väljaspool kõnelejaid eksisteerivat, neist sõltumatut ja nende suhtes vähemalt mingis mõttes primaarset. Äärmuslik näide selle eelduse varjatud levikust on tänapäeva levinuima keeleteaduse suuna enda nimetus, kasutuspõhine lingvistika (inglise keeles samamoodi, *usage-based linguistics*). Seega kannab implitsiitset eeldust, et keel on kõnelejate suhtes primaarne, lausa oma nimetuses isegi see keeleteaduse suund ise, mille põhiväide on täpselt vastupidine.

Tõepoolest, kui oleks olemas mingi kõnelejatest sõltumatu ja/või kõnelejate suhtes primaarne keel, siis oleks kujuteldav selle keele uurimine, kõne võrdlemine sellega ja erinevuste jagamine vigadeks, (tulevasteks) keelemuutusteks ja (murdetaustast vms olenevaks) vabaks varieerumiseks.

Muidugi oskab igäüks ette kujutada keelt kui abstraktset süsteemi; tänapäeval aga teame, et see ettekujutus pole mitte üksnes igäühel erinev, vaid ka areneb kogu elu. Kõnelejäülesena saaks midagi keeleks nimetatavat eksisteerida ainult omnipotentse välise vaatleja jaoks, kes suudaks sünteesida kõigi inimeste keeled. Ja isegi see sünteesitulemus muutuks iga hetkega. Iga kord, kui mõni kõneleja midagi ütleb või kuuleb, nihutab see vaevumärgatavalt, aga siiski ignoreerimist mittevõimaldavalt tema peas oleva keelemudeli kaalusid, ja seeläbi ka tema mõju kaassuhtlejatele.

Keel on tänapäevase ettekujutuse kohaselt sotsiaalne nähtus. Omandame seda sisendist, sisend aga on igäühel vältimatult erinev. Matkime oma eeskujusid alates oma vanematest, kes on ju samuti igäühel erinevad. Täiendava andmepunktina näitab ka suurte keelemudelite võimekus, et on küll võimalik inimesesarnaselt suhtlema õppida ainult teiste verbaalset käitumist jäljendades, ilma omamata kuskil mingit kaasasündinud või muul viisil ülevalt antud, kõne suhtes primaarset keelt.

Niisiis tundub, et pole pääsu seisukohast, et keel ongi kõnelejate verbaalse käitumise üldistus. Ta sisaldab nii (tulevasi) muutusi, vigu, vigade parandamise katseid, vigade üle pahandamist ja isegi keelt kõnelejate suhtes primaarsetks pidavat keelefilosoofiat. Leksikograafiasse naastes pole seega viimastel aastakümnetel muutumatuna püsinud isegi ülesandepüstitus – väidetava kõigile ühise, muutumatu ja selgepiirilise abstraktse süsteemi esituse asemel on selleks saanud või saamas kõnelejate suhtluskäitumise kirjeldus kogu selle mitmekesisuses ja nüansirikkuses.

Kasutajad

Teises mõttes kasutaja – sõnastiku kui toote või keelenõu kui teenuse kasutaja oma ootuste, harjumuste, eelistuste, oskuste ja kohati ka rahakotiga – ei erine millegi sisulise poolest muude toodete ja teenuste omast. Inimesed on ju ikka samad, kasutagu nad siis keeleinfot, raamatukogu, vaimse tervise äppi või tasuta ühistransporti. Kõigis tootearenduse valdkondades on üha rohkem hakatud mõistma (päris) kasutaja (päriselt) uurimise vajadust.

Teisest küljest on hästi teada Steve Jobsi juhtum, kes pakkus kasutajatele järjest tooteid, mida need ei teadnud end vajavat, ja muutis sellega maailma päris põhjalikult. Paraku enamus meist ei ole Steve Jobsid, vähemalt suurema osa ajast, mistõttu kasutajatele sellise keeleinfoteenuse pakkumine, mida ise arvame neid vajavat, või mida koguni ise vajame nende mõjutamiseks endale meelepärasemate väljendusviiside suunas, kuulub pigem tootearenduse õpiku sissejuhatava osa hoiatavate näidete rubriiki. Kui teed inimestele toodet, mida neil vaja ei ole, siis inimesed hääletavad jalgadega.

Teadlikkus kasutajatest koos nende kohati üllatavate ootuste, harjumuste ja käitumismustritega on jõudnud ka leksikograafiasse. Alguses on muidugi raske endale tunnistada, et me ei olegi maailma kõige targemad, vaid vajame sisendit teistelt inimestelt. Järgmisena on raske järgida tootearenduse koolitaja käsulaadset soovitusi tõusta nüüd kohe laua tagant püsti ja minna tänavale inimestega rääkima. Meie kultuuris ei ole niimoodi võõrastega rääkida kombeks. Samuti on vastajal ebamugav ausalt öelda, kui näidatav toode teda üldse ei kõneta.

Ja lõpuks jääb veel viimane raskus – leppida uuringutulemusega, kui see peaks olema huvitav ehk erinema meie senisest ettekujutusest (kui ei erine, siis polnudki ju mõttekas uuring). Lihtne on saanud vastuseid pidada asjatundmatuks, naiivseks, mõnel möödarääkimisel põhinevaks: nad ei saa meie pakutavast infot õigesti aru, ei oska seda kasutada, tõlgendavad mingitest väärarusaamadest lähtuvalt vms. Aga nemad ju ongi meie kasutajad. Need, kellele ja kelle jaoks me oma keeleinfoallikaid koostame. Kui nad näiteks pärast terve inimpõlve pikkust selgitamist ikka veel tõlgendavad soovitusi kui norminguid või info puudumist kui puudumise infot, siis ei ole probleem neis ega tõenäoliselt isegi mitte selgitamise viisis, vaid kuskil palju sügavamal.

Oleme leksikograafias teadvustanud, et peame oma sihtrühma täpsemalt määratlema, või veel parem, pakkumagi eri sihtrühmadele erinevat infot

vastavalt igäihte vajadustele. Töö käib nii kasutajate vajaduste väljaselgitamiseks kui ka nendega arvestamiseks nii sõnastikes kui ka muudes keeleinfoallikates.

Sõnastikest

Range vahetegemine keeleinfoallikate tüüpide vahel on aga hakanud hägustumata nii teoreetilistes lähenemistes kui ka nende allikate koostamise praktilises töös.

Varem oleme jaganud keeleinfoallikaid ühest küljest leksikaalseteks (sõnastikud, terminibaasid, tesaurused, entsüklopeediad jms) ja muudeks (grammatikad, käsiraamatud, teatmikud jms), ning teisest küljest proaktiivseks (kus vastused kirjutatakse sõnastikku või grammatikasse valmis, misjärel saab kasutaja nende hulgast sobivat otsida) ja reaktiivseteks (kus keelenõuandja koostab vastuse pärast kasutaja küsimuse saamist).

Piiri leksikaalse ja grammatilise/süntaktilise info vahel, et esimene asub sõnastikes ja teine muudes keeleinfoallikates, nihutab konstruktsioonigrammatika ja sellest jäelduv konstruktikonide koostamine. Eri keeleruumides katsetatakse siinse kirjutamise ajal mitmesuguseid lähenemisi konstruktikonidele, mis erinevad omavahel märkimisväärselt nii käsitlusala, esitusviisi kui ka andmestruktuuride poolest. Konsensust piiri uue asukoha teemal pole veel välja kujunenud, vaid käib selle aktiivne kompamine.

Proaktiivsuse ja reaktiivsuse eristust hägustavad grammatikakontrollis ja potentsiaalselt ka keelenõus kasutatavad keelemudelid. Inimese töö mudeli treenimisel ja instrueerimisel on tehtud varem, aga konkreetse vastuse koostab mudel kasutaja küsimuse põhjal. Samuti tunduks igati loogiline, kui vestlusrobotite harjumuspäraseks töövahendiks saades kasvaks kasutajate eelistus saada isegi sõnastikuinfot konkreetse küsimuse vastuse vormis, mitte ekraanitäie geneerilise infona – siis aga poleks ju esitusviisi mõttes mingit vahet, kas info on leksikaalne või grammatiline.

Otsivad

Vanemad inimesed veel mäletavad aega, kui loetav või tõlgitav tekst oli paberil, selle kõrval harvem üks, sagemini terve virn sõnastikke, entsüklopeediaid ja grammatikaid samuti paberil. (Seda praegu kirjutades on imelik meenutadaagi,

et veel 30 aastat tagasi oli ka siinsel autoril monitori küljes klamber, kuhu kinnitada paberileht loetava tekstiga.)

Otsing algas õige infoallika valimisest. Eriti sõnastike, vähem grammatikate koostamine oli enamasti motiveeritud autori(te) vajadusest infot anda, mitte lugejate vajadusest seda saada, tulemuseks palju osaliselt kattuvaid ja osaliselt üksteisele vastu rääkivaid allikaid. Otsinguruumi oli küll võimalik laiendada teatmeteoste juurdehankimise teel, aga fragmenteeritus, duplikaatus ja konfliktus jäid. Esimene katse neid puudusi kõigepealt eksplitseerida, plaaniga neid seejärel kõrvaldama hakata, oli e-keelenõu projekt 2010-ndate alguses. Tolle aja olulisemate allikate ühispäring andis kasutajatele reaalselt aja kokkuhoidu.

Teine (ajaliselt tegelikult esimene, juba möödunud sajandi lõpus) ilmselge lahendus oli otsingu enda automatiseerimine kas märksõna- või ka täistekstiotsingu kujul. Praeguseks oleme jõudnud nii kaugemale, et noored ei oska enam tähestikjärjestuses loendist otsitavat leida, nagu nad ei oska ka näiteks vikatiga niita või villast sokki nõeluda. Normaalsus kõigis märksõnaotsingutes sõnastikest e-poodideni on, et otsinguväljale toksides järjest kitseneb sisestatule vastavate leidude loend, tulemusi saab omatahtsi filtreerida ja järjestada, jne. Märksõnaotsing on praeguseks lahendatud ülesanne.

Veidi keerulisem on olnud näiteks Eesti Keele Grammatikast üles leida komatõste või liitsidendi kohta käiv paragrahv. Paber-EKG ajal ei olnud see praktikas jõukohane isegi kõigile keeleproffidele. Tagantjärele avaldatud PDF ja täistekstiotsing on selle infoallika ligipääsetavust märgatavalt parandanud, kuid nimetatud paragrahvide ülesleidmise eeldus on ikkagi olnud autorite kasutatud väljendusviisi tundmine. Sisuliselt on raamatust millegi otsimine seega eeldanud juba varasemat kursisolekut raamatu sisuga, milline eeldus on täidetud vaid pisitillukesel osal potentsiaalselt komainfot vajavast siht-rühmast.

Lingvistikaterminite alusel sobiva paragrahvi otsimisest palju loomulikum on otsida vastust küsimusele, kas siia lausesse käib koma. Selle automatiseerimine on jõukohaseks osutunud alles äsja. Ei ole kasutaja asi peast teada, et lingvistid tema lauses esinevat nähtust just liitsidendiks nimetavad, selle las raalib välja keelemudel. Ja üllataval kombel üha enam raalibki.

Üks pabersõnastike omadus, millest siiani puudust tuntakse, on sirvimise võimalus. Eriti entsüklopeediaid, veidi vähemal määral ka sõnastikke tõesti loeti järjest nagu juturaamatut või vähemalt avati juhuslike kohtade pealt.

Lootus niimoodi leida midagi huvitavat enamasti õigustas ennast. See paber-
vormist lähtuv funktsionaalsus sõnastikusüsteemides tõesti kaob, kui pole
juba kadunud, aga kasutajate jätkuva huvi tõttu tasub mõelda tänapäevas-
tele alternatiividele. Kasutajaskond pole homogeenne, ja mitte kõik ei soovi
sõnastikule läheneda otsingu kaudu.

Sõnade

Paigal ei püsi isegi see, millest me räägime, kui räägime sõnadest. Konstrukt-
sioonide ja muu süntaksiinfo lisandudes on sõnastikes üha enam mitmesõna-
lisi märksõnu ehk lühemalt mitmesõnalisi sõnu. See jaburalt kõlav väide on
tegelikult täiesti legitiimne – sõnal ongi paralleelselt käibel kaks definitsiooni,
üks tühikute sisaldamist lubav ja teine keelav, ja väites on „sõna“ kasutusel
mõlemas tähenduses järjest.

Lisaks tühikutele võimaldavad erinevaid interpretatsioone veel päris-
nimed, produktiivsed liitsõnad ja tuletised ning iseseisvaks leksikaliseeruvad
muutvormid. Nii osutub teoriasõltuvaks näiteks vastus küsimusele, kui
palju on eesti keeles sõnu, ja järelikult kui suure osa neist mõni sõnastik esitab.

Näiteks leidub eesti keele ühendkorpuse 2023. aasta versioonis 19 miljonit
erinevat lemmat, kui lugeda ainult ühesõnalisi. Sõnastikes on neist esitatud
parimal juhul paar protsenti. Ülejäänute esitamata jätmine on leksikograafia
pikaajaline traditsioon, aga see traditsioon on ju olnud põhjustatud paber-
sõnastike piiratud mahust ja käsitsikoostamise töömahukusest. Veebis mahu-
piirangut pole ja käsitööd tegema ei sunni meid miski peale harjumuse. Kas
saame ikka olla kindlad, et kasutaja vajab just käsitöö-pabersõnastike jagu
infot ka tänapäeval? Õnneks on see empiiriline küsimus.

Tähendusi

Sõna ja tähenduse seos on kõige rohkem eriarvamusi põhjustav küsimus
leksikaalse info allikate koostamisel. Kokku lepitud ei ole isegi, mis see
tähendus üldse on või kuidas teda ära tunda. Leksikograafias, sh oskus-
leksikograafias on aegade algusest väga üksikute eranditega lähtunud seisukohast,
et tähendus(ed) on üks sõna omadusi. Terminoloogias on sedasama
seost kirjeldatud vastupidises suunas, et mõistetel on terminid (ehk tähend-
dustel sõnad), mis ongi olnud nende valdkondade eristustunnus. Kummalgi

suunal – vastavalt semasioloogial ja onomasioloogial – leidub nii objektiivseid eeliseid kui ka veendunud vastaseid ja ignoreerijaid. Metatasandil on aga maailmas pea ainuvaldav seisukoht, et valik nende kahe vahel on vältimatu, et nii sõnastik kui ka terminibaas on olemuslikult hierarhilise ja ühesuunalise andmemudeliga nähtused ja sellistena üksteise vastandid.

EKI-s tegeleme ülesaamisega sellest vastandusest ja sellega kaasnevast ebajärjekindlusest ja dubleerimisest üld- ja oskuskeele allikate vahel. Looduses ei ole ju need kaks registrit ei tööpõhimõttelt üksteise vastandid ega omavahel empiiriliselt eristatavad, vaid ühtmoodi inimkeele esinemiskujud mõlemad. Ka suhtlejad on samad, koos oma mõistmis- ja väljendusoskusega. Et eri inimesed eri olukordades sama sõna eri tähendustes kasutavad, mõned kitsamas, mõned laiemas, ja suhtluse edukus sõltub kuulaja mõistmisvõimest, ongi inimkeele tööpõhimõte, mille taandamine mustvalgetele vastandustele konkureerivate kirjeldusviiside postulaatide vahel ei aita kaasa inimsuhtluse mõistmisele.

Pikk eesmärk keeleinfoallikate arendamisel on pakkuda kasutajale kogu leksikaalset infot järjekindlal ja kooskõlalisel viisil ühest kohast. Andmemudeli jaoks tähendab see mitu-mitmele seost sõna ja tähenduse vahel. Sõnal saab olla mitu tähendust ühes või mitmes valdkonnas *ja* tähendusel saab olla mitu sõna ühes või mitmes keeles ja registris. See lahendus, kuigi tervikpildi kirjeldamise teoreetilise adekvaatsuse mõttes hierarhilistest parem, on koostajale alguses muidugi üsna harjumatu.

Lihtsamad mured algavad selle mudeli keelesuuna-agnostilisusest. Traditsioon on olnud koostada kakskeelseid sõnastikke ühesuunalistena: kui A tähendab sama mis B, siis sellest ei ole vältimatult järeldunud, et B tähendab sama mis A. Loogiliselt see nagu ei saaks nii olla, aga sõnastikes saab. Enamasti on see olnud koostamiseetodiga kaasas käiv tähelepanematus viga, aga mõnikord ka meelega tehtud, väljendamaks koostaja siiralt ühesuunalist kavatsust. Sellist kavatsust keelte mõttes sümmeetrilises mudelis enam esitada ei saa, mis on taotluslik – ei tohikski saada, sest kasutaja ju otsib, mida soovib, ega tema ei tea, millist keelesuunda koostaja silmas pidas.

Harjumusel põhineval rahva-keelefilosoofial on veel üks huvitav seisukoht: nagu sõna saab olla mitmesõnaline, saavad ka samatähenduslikud sõnad olla eritähenduslikud. Teoreetiliselt, vähemalt lihtsamates lähenemistes, on nii sünonüümia kui ka ekvivalents defineeritud samatähenduslikkuse kaudu, vastavalt sama keele piires ja eri keelte vahel, aga nii koostaja kui ka kasutaja

on harjunud neid nägema erinevalt, et sõnad kasvõi omasõna-võõrsõna paarikus on küll samatähenduslikud, aga neil on siiski erinevad vasted. Henn Saari on seda nimetanud mõttelahkseks denotaatsamasuseks. Denotaadi ja designaadi erinevust sõnastikukasutajale seletada on seni küll osutunud eba-realistlikuks, ja seda praegused sõnastikusüsteemid ka ei ürita soodustada ega isegi võimalda, ka Ekilex mitte. Nii tulebki koostajal valida, kumba esitada, kas samasust või lahkust, ja see pole alati lihtne.

Juba pikemat aega on töös olnud mitut probleemi korraga lahendav seosekaalude kontseptsioon: et sõnastikusüsteemis kajastatud nähtuste, sh sõna ja tähenduse vahel ei oleks seos mitte binaarne, et on või pole, vaid skaala, et mil määral on, või ka et mis mõttes on. EKI sõnastikes oleme seda kasutanud paiguti, nt osasünonüümide jaoks juba mitu aastat. Laiemat levikut on takistanud niisuguse esituse harjumatus nii koostaja kui eriti kasutaja jaoks, samuti pole seni kuskilt võtta olnud mõistliku töömahuga empiirilist alust nende kaalude arväärtustele.

Värskem teadus-arendustegevuse teema on tähenduste konkreetsetes esitustes, sh keelemudelite võimalik kasutus nende juures. Siit tekib muidugi kohe häiriv küsimus: äkki saaks üldse ilma tähenduste formaliseerimiseta nt seletuste kujul, usaldades, et sõnastiku kasutamine töötab samamoodi nagu verbaalne suhtlus ise, põhinedes olulisel määral vastuvõtja mõistmisvõimel? John Sinclair katsetas juba 1990-ndatel seletustest loobumist ja piirdumist näidete-ga, mille põhjal lugeja ise mõtleb välja endale vajaliku vastuse. See on väga hästi kooskõlas tänapäevaste teadmistega inimesele omaste infoomandamise viiside kohta – et tundmatut kaardistades me pigem ennustame ja oletame, mitte ei tee linnukesti etteantud kastidesse.

Aga edasi

Kuna seda artiklit sisaldav raamat ilmub ka paberkujul, siis ei ole mõtet tulevikust kuigi detailselt rääkida, sest tehnika praeguse arengutempo tõttu on metsikuimadki ennustused ilmumisajaks oma aktuaalsuse kaotanud. Üks on siiski selge: muutusi tuleb veel mõnda aega järjest kiirenevas tempos, kusjuures pigem selliseid, mida me kuigi hästi ennustada ei oska. Järgnevad mõt- ted tundusid asjakohased kirjutamise ajal suvel 2025.

Koos keelemudelitel põhinevate vestlusrobotite populaarsuse kasvuga harjuvad inimesed üha enam suhtlema masinatega inimkeeles ehk ühe-

mõõtmelisel, jadalisel viisil. Üks ütleb midagi, seejärel teine ütleb midagi, ja mõlema ütlused järgivad pigem suulise kõne aastatuhandete pikkust harjumust, et sõnad on üksteise järel pikas reas. Arvuti- või telefoniekraani tehnilisest lahendusest tingitud kahemõõtmelised graafilised kasutajaliidesed, kus infol ei ole kindlat sisemist järjekorda, vaid seda tuleb pilgu või koguni kerimisega otsida, ei ole oma eksistentsi kolmekümne aastaga ju jõudnud muuta inimlooma kognitiivseid võimeid ega info omandamise viise.

Kas äkki on ka keeleinfo teel tagasi jadalise esituse poole? Et kasutaja küsimus on otsinguaknasse toksitava üksiku märksõna asemel pigem selgesõnaline, nagu küsiks teiselt inimeselt. Näiteks mida tähendab „kass“ alpinismis, millal ja miks hakati „õieti“ teist tähendust taunima, kuhu paigutavad jaapanlased ise rõhu sõnas „karate“ või kas soliidsetes allikates on juba märgata „tehisintellekti“, „tehisaru“ ja „kunstmõistuse“ kasutuse ühtlustumist. Nii konkreetsele küsimusele saab ka vastata konkreetsemalt kui ekraanitäie varem valmis mõeldud sõnastikuartikliga.

Klienditoe vestlusrobotite arendajatelt pärineb kogemus, et kasutajate ootused kasvavad kiiresti. Info ülesleidmisest ja korrektse lingi andmisest enam ei piisa, vaid kasutaja eeldab roboti juurdepääsu kõigile asjakohastele infosüsteemidele ja suutlikkust vajalikud toimingud kohe ka ära teha.

Mis võiks olla selle analoog keeleinfos, kas toimetamisteenus, nagu EKI keelenõuandjate käest sageli soovitaksegi? Või midagi muud, mida me praegu läbi näha ei oska? Muudest valdkondadest on eeskujusid võtta küll. Näiteks orienteerumiseks pole enam vaja ei kaarti ja kompassi ega nende kasutamise oskust, vaid me lihtsalt teame kogu aeg oma asukohta ja vajalikku liikumissuunda sihtkoha poole, aga lisaks ka varem kujuteldamatut kohalejõudmise aja ennustust, täpset ilmteadet ja reaalajas liiklusinfot.

Pole mingit alust arvata, et keeleinfoteenuse kasutajatel poleks (või ei võiks tekkida) analoogseid soove seniste ülesannete lihtsustamiseks ja päris uute ülesannete lahendamiseks. Meie ülesanne on neid soove heal juhul ette näha või vähemalt tagantjärele ära tunda, ja teha sellest vajalikud järeldused kõigepealt oma keeleinfo esitusviisi ehk kasutajaliidese ja seejärel juba ka infoote sisu kohta.

Sõnaraamatu ja sõnastiku semantiline anatoomia keelekriisi diskursuses

Ene Vainik, Geda Paulsen¹

1. Sõnaraamatuärevus

Nagu iga teose loojat, nii huvitab ka sõnaraamatu autorit või autoreid selle vastuvõtt. Sõnaraamatu puhul tähendab see enamasti tagasisidet kasutajalt. Üldjuhul korraldatakse spetsiaalseid kasutajauuringuid, et saada teavet sõnastike kasutuskogemuse (ja ootuste) kohta (nt Kosem jt 2019; Langemets jt 2023). 2020. aastate algupoleel on eesti keele kesksete sõnaraamatute ümber tõusnud aga tavapärasest vilkam arutelu, mis on väljunud sõnainfo esitamisega seotu raamidest ning tõstnud sõnastikud ühiskondliku elu tulipunkti – olukorda võiks kirjeldada lausa sõnaraamatuärevusena.

Oleme varem kutsunud Eesti leksikograafia dünaamilise arengu taustal toimunud debatti „keelekriisi diskursuseks“ (Vainik & Paulsen 2023) ja jääme selle nimetuse juurde ka siin. Meie fookus on avalikus meedias aastatel 2020–2024 ilmunud sõnavõttudel, kus argumenteeritakse nn sõnastiku-reformi kavast tõukunud teemadel – mis on keelenorm, mis on kirjakeel, kui vaba saab indiviid olla oma keelelistes valikutes, mis on keelekorralduse roll ja edasi kuni selleni välja, mis üldse on inimkeel ning mis on selle olemuslikud võimalused ja piirangud. Toimunud arutelud pakuvad mh ainukordse võimaluse uurida lähemalt, kuidas tajutakse olulisi muutusi eesti leksikograafias – sõnastike formaadi muutumist paberraamatutest elektrooniliseks ning eri e-sõnastike koondamist ühte veebiportaali.

Arutelud käivitas ja kõneainet pakkus Eesti Keele Instituudi osalt plaanitud ja osalt teostatud muudatus sõnaraamatute esitusviisis ja sisus. Käies

¹ Artikli valmimisel on saadud osalist toetust projektidest „Uue aja sõnastik: grammatika ja keelepädevuse kirjeldamine integreeritud multifunktsionaalses leksikograafilises ressursis“ (PRG1978) ja „Ühiskondlikult oluliste teemade metafoorne mõtestamine ja eesti mõistemetafooride andmebaas“ (EKKD-TA23).

kaasas üleüldise digiteenustele ümberorienteerumisega, olid ka sõnaraamatud juba varem saanud elektroonse kuju. Parema kättesaadavuse huvides hakati leksikaalset infot üha enam koondama ühisele platvormile Sõnaveebi, eesmärgiga vähendada dubleerimist ja vastuolusid deskriptiivse ja preskriptiivse sõnaraamatutüübi vahel, aga ka pakkuda keelendite kohta rohkem ja erinevat laadi infot (Langemets jt 2021).

Kõigi nende järkjärguliste ja ka murrangulisemate muutuste käigus, mil eraldiseisvatest sõnaraamatutest sai keeleportaali (Langemets jt 2021), oli muutunud ka sõnaraamatu enda mõiste – lõpliku sisuga pabersõnaraamatu asemele tuli muutlik ja muudetav e-sõnastik. Taoline nihe leksikograafilise objekti kontseptsioonis pole olnud valutu ja kõigile ühtviisi vastuvõetav ega arusaadavgi, ja see võis olla üks diskursust käivitavaid allhoovusi. On leitud, et olukordades, kus otsesõnaline väljendus tundub raskendatud, tuleb appi kujundlik keelekasutus (Ortony & Fainsilber 1987). See on ilmselt üks põhjusi, miks meile huvipakkuv diskursus kujunes sedavõrd kujundlikuks ning ekspressiivseks – osalejad püüdsid hāgustuma hakanud sõnaraamatu/sõnastiku kontseptsiooni enda ja teiste jaoks selgemaks rāākida. Teise põhjusena võib nāha emotsionaalset fooni, mis kujunes olukorra tajumisest kriisina (st tunnetati alusvāartuste ohustatust, olukorra ebamāarasust ning ajaraami piiratust; vt Vainik & Paulsen 2023a, 2023b).

Mōistagi oli ja on kujundlik keelekasutus lābi pōimunud otsetāhendusliku keelekasutusega, mis vōis kesksetest mōistetest arusaamist mōneti veelgi hāgustada ja mōistete piire nihutada. On ūldine nāhtus keelekasutuses, et vāhemasti osa metafooridest – nn konventsionaalseid vōi surnud metafoore – ei kasutata teadlikult ega toimu ka nende tōlgendamine ilmtingimata metafooridena, vaid kujundlikku keelekasutust vōidakse mōelda ja tōlgendada kui otsetāhenduslikku. Sellegipoolest on metafoorne viitamine nāhtustele alati selektiivne: metafoor valib vālja tegelikkuse mingi aspekti ja toob selle esile, kuid sama nāhtuse muud aspektid on sellega māāratud jāāma tagaplaanile (Lakoff & Johnson 2011 [1980]). Seda asjaolu silmas pidades uurime siinses artiklis, kas ja kuidas keelekriisi diskursuses sõnaraamatutest ja sõnastikest kujundlikult rāākimine valib vālja, toob esile ja vōimendab teatud aspekte alusmōiste tāhendusest. Lāheme selleks esmalt tagasi sõnade *sōnaraamat* ja *sōnastik* tāhenduste juurde ning diskursuses avalduvate kujundite esiletōomise kōrval seostame neid aspekte vastavate sõnade semantika kirjeldustega: sellega, kuidas neis rakendub sūstemaatilise polūseemia mall ESE_SISU ja

kvaalistruktuuri määratud liigi-, moodustaja-, põhjustamis- ja eesmärgisuhe (Langemets 2010: 40).

Järgnevas tutvustamegi lühidalt neid nimisõnade semantilise analüüsi vaatenurgast olulisi mõisteid, mida läheb vaja *sõnastiku* ja *sõnaraamatu* polüseemiasuhete ning tähendusstruktuuri käsitluses. Taustaosas esitleme ka mõistemetafooride teooriat, mida kasutame kujundianalüüsis. Seejärel esitame ainestikust leitud tendentse sõnaraamatu mõiste semantilise struktuuri aspektide kujundliku võimendamise kohta ning arutleme lõpuosas sõnaraamatuärevuse võimalike põhjuste üle.

2. Semantika, kvaalid ja metafoorid

Selles peatükis anname kõigepealt ülevaate nimisõnade süstemaatilise polüseemia ja kvaaliteooria käsitlustest ning vaatleme sõnade *sõnastik* ja *sõnaraamat* tähendusnüansse. Teine alapeatükk toob välja kognitiivse mõistemetafoori teooria aspektid, mida sõnastikke kujutavate kujundite analüüsis kasutame. Käsitleme lühidalt ka kvaaliteooria ja metafooriteooria kokkupuutepunkte.

2.1. *Sõnastiku* ja *sõnaraamatu* semantikast. Kvaaliteooria

Sõnad *sõnaraamat* ja *sõnastik* on tänapäeva eesti keelt kirjeldava EKI ühend-sõnastiku (ÜS 2024) järgi täissünonüümid, tähenduses 'teatmeteos (veebis või paberil), mis annab infot teatud keele või valdkonna sõnade kohta'. Veidi varasem eesti keele seletav sõnaraamat (EKSS) käsitleb neid lähedasi sõnu veel eritähenduslikena: *sõnaraamatu* sõnaseletus rõhutab selle iseseisvat füüsilist (paber)kuju ja olemust sõna *sõnastik* kaudu: 'eri raamatuna väljaantud süsteemipärane sõnastik'. *Sõnastik* on EKSS-is omakorda määratletud võrdluses *sõnaraamatuga*: 'korrastatud sõnavarakogu, sealhulgas (hrl. väiksem) sõnaraamat'; märksõna iseloomustavatest näidetest selgub *sõnastiku* tähendusse kuuluv võimalus olla mingi teise raamatu osa (*Raamatu lõpul on uute sõnade sõnastik*).

Elektroonse sõnaraamatu terminiks on kujunenud *e-sõnastik*, millele on raamatukogusõnastikus antud tähendus 'sõnastik, mille andmed on digikujul ja esitatud hüpertekstina, sisaldades sõnastikusiseseid ja sageli ka sõnastikuväliseid linke'. Digitaalsusel võib olla erinevaid vorme ning *e-sõnastik* võib olla faili kujul allalaaditav ja asuda arvuti kõvakettal või hoopis veebisõnastikuna

internetis. Märksõna *e-sõnaraamat* Sõnaveebi kaudu ei leia – liitsõna järelois *raamat* seostub ehk liigselt paberraamatuga (mis ei ole küll seganud näiteks sõna *e-raamat* leksikaliseerumist).

Mõisteid *sõnaraamat* ja *sõnastik* võib niisiis eristada teatava mahuerinevuse ja iseseisva sõnakogu staatuse põhjal. Neid seob omavahel tähenduse kahetisus – ühelt poolt referendi füüsiline või virtuaalne kuju ja teisalt sisuline olemus. Nii esindavad need sõnad sõnale *raamat* omast süstemaatilise polüseemia malli, kus esemesõna tähistab sisu: raamat kui ESE (*paks/õhuke raamat; võta raamat riulist*) ja raamat kui SISU või INFO (*huvitav/igav raamat; neelab raamatuid*; vt Langemets 2010: 40). See tähendusvahekord kehtib ka digitaalsete raamatute puhul – kuigi nendel on eseme tähendusele iseloomulikest omadustest olemas „välimus, väljanägemine“, kuid puudu „käegakatsutavus“, ning „sirvimise“ funktsiooni asemel on primaarsem sihipärase otsimise funktsioon.

Mõistete *sõnastik* ja *sõnaraamat* sügavama semantilise analüüsi vaatenurgast on mõttekas lähtuda kvaalstruktuurist – mõiste sisemisest liigendusest, mis aitab eristada nimisõna(fraasi)de tähenduskomponente. Kvaalide kaudu iseloomustatakse eelkõige nimisõnadega tähistatavate entiteetide dimensioone ning eristada saab nelja kvaali (Pustejovsky 1995: 61; Öim, Orav & Taremaa 2009: 496–498; Langemets 2010: 79–86).

1. Formaalne kvaal ehk **liigisuhe** esitab tüüpiliselt entiteedi kuuluvust teatavasse semantiliste tüüpide hierarhiasse. Sõnaraamatu puhul, nagu juba näidatud, on selleks kuuluvus selliste sõnade hulka, mis tähendavad ühtaegu ESET ja SISU (Langemets 2010: 89).
2. Konstitutiivne kvaal ehk **moodustajasuhe** koondab entiteedi sisemist struktuuri esitavaid dimensioone, selle ruumilist kategooriat, kuju, suurust, osi, värvust, lõhna, kõla jne. Lihtsustatult võiks öelda, et kätkeb seda, kuidas miski meie jaoks on: millest see miski koosneb ja mis seda kas väliselt või struktuuri poolest iseloomustab. Võib oletada, et sõnaraamatu ja sõnastiku puhul on moodustajasuhtes vastavalt sõnaraamatu ja sõnaartiklite kogetav väliskuju ning e-sõnastiku puhul selle kasutajaliides – millised infoväljad seal on või puuduvad.
3. Agentiivne kvaal ehk **põhjustamissuhe** on funktsionaalne dimensioon, mis esitab informatsiooni selle kohta, kuidas vaatlusalune entiteet tekib või tekitatakse. Sõnaraamatutöö kontekstis saab seda tõlgendada kui leksikograafide tööd sõnaraamatu koostamisel.

4. Teeliline kvaal ehk **eesmärgisuhe** on samuti funktsionaalne dimensioon, obligatoorselt määratletud esmajoones artefaktide puhul, nt mis on maja, laua, lambi või voodi otstarve? Mis on see tegevus, mille jaoks nad eksisteerivad? Sõnaraamatu ja sõnastiku puhul on otstarbekas pakkuda keelendite kohta dekontekstualiseeritud, nende kohta üldiselt kehtivat infot. Eesmärgisuhe lähtub niisiis kasutajast. Eeldatavasti on sõnaraamatu kasutajal eesmärgipärane soov leida mõnd sõna puudutavale küsimusele vastust, kuid huvi võib olla ka laiem; sõnaraamatu kasutajatüüpide üle on arutlenud saksa keeleteadlane Thomas Herbst:

Suurem osa leksikograafiliste allikate kasutajatest pöörduv enamikes olukordades sõnaraamatu poole leidmaks abi mingis konkreetset keelelises küsimuses ning mida lihtsam on lahendus (rahuldagu see neid või mitte), seda parem. Loomulikult, leidub ka keelemaniakke, kes tõepoolest „loevad“ sõnaraamatuid, avardamaks oma teadmisi mingist keelest, või siis tunnevad nad huvi mingi kindla aspekti, näiteks idioomide vastu, kuid sellised kasutajad on kindlasti pigem erand kui reegel. (Herbst 2024: 177–178)

Seda, mis on *sõnaraamatul* kontseptuaalselt ühist ja erinevat prototüüpse raamatu, *romaaniga*, on lahanud Margit Langemets (2010: 81–89) lähtuvalt kvaalisuhete mõõdetest (Pustejovsky 1995) ning leidnud, et mõlemad mõisted tähistavad konkreetset entiteeti, jagades formaalse kvaali osas liigisuhet (ESE), kuid erinevad teiste dimensioonide osas: romaan koosneb tüüpiliselt peatükkidest ja sõnaraamat sõnartiklitest (konstitutiivne kvaal ehk moodustajasuhe), romaan on tekkinud kirjutamise ja sõnaraamat koostamise teel (agentiivne kvaal ehk põhjustamissuhe) ning romaani iseloomustavad peamised kasutusfunktsioonid on lugemine või kirjutamine ja sõnaraamatul kasutamine või koostamine (teeliline kvaal ehk eesmärgisuhe). Välisest kujust olenemata ei olegi prototüüpne sõnaraamat seega võrreldav romaaniga ja kuigi leidub inimesi, kes sõnaraamatut huvi pärast lihtsalt loevad (vt Herbsti tsitaati ülal), on sõnaraamatul üldiselt praktiline infoallika funktsioon.

2.2. Mõnda kognitiivsest metafooriteooriast

Tõlgendamise peamine teooriaraamistik on kognitiivne metafooriteooria (Lakoff & Johnson 2011 [1980]; Kövecses 2020), mille kohaselt on metafoorid mitte niivõrd retooriline võte või kõnekaunistus, kuivõrd üks mõtlemise ja maailmatunnetuse alusmehhanisme. Printsip on lihtne: abstraktsemat, keerulisemat ja tunnetuslikult võõramat on inimloomusel omane käsitada mille-nagi, mis on (argi)kogemusest tuttavam, konkreetsem, kehalisem ja omasem. George Lakoff & Mark Johnson (2011 [1980]) toovad näiteks sellise abstraktse nähtuse nagu AEG mõistestamise RAHA sõnavara kasutades. Aega *varutakse* millekski, vahest teda *napib*, teinekord jälle lihtsalt *libiseb käest*, me eelistame aega *mitte raisata*, pigem *säästa* jne. Toimimas on mõistemetafoor AEG ON RAHA ja see avaldub erinevates keeleväljendites, sh nii konventsionaalsetes kui ka uudsetes, mis varasemaid edasi arendavad ja laiendavad.

Erinevaid kognitiivset metafooriteooriat rakendavaid uurimusi analüüsinud Paul Thibodeau, Teenie Matlocki & Stephen Flusbergi (2019) hinnangul annavad nende tulemused tõendeid selle kohta, et isegi kui metafoore ei saa otseselt seostada inimeste käitumisega – näiteks kas otsustatakse aega *raisata* või *säästa* –, võib kujundikasutus mõjutada seda, kuidas mitmesugustest sotsiaalpoliitilistest küsimustest üldiselt mõeldakse (Thibodeau, Matlock & Flusberg 2019: 9). Metafooridel on seega ka ühiskondlik roll, nad osalevad reaalsuse konstrueerimises.

Internetiajastu saabudes sai ilmsiks, et seda esialgu uudset valdkonda või tegevussfääri või ka ajaveetmise keskkonda asuti „kodustama“ metafooridega, mis kandsid üle kogemust varasemast ja tuttavast ning argisemast kogemusest. Näiteks olid ruumimetafoorid ühed varasemad, juba 1990. aastatest levinud internetis toimimise mõtestamise vahendeid (Matlock jt 2014; Markham 2020: 4–5). See on loomulik, arvestades, et ingliskeelne sõna *web* 'võrk' ise põhineb ruumilisel metafooril, aktiveerides omavahel lingitud informatsiooni järkjärgulise kasvu ajas ja ruumis (Matlock jt 2014: 307). Interneti algusaegadest peale on virtuaalses ruumis navigeerimisel kasutusel olnud kaks põhilisemat mõistemetafoori VEEBIRUUM ON FÜÜSILINE RUUM ja INFO HANKIMINE ON LIIKUMINE LÄBI FÜÜSILISE RUUMI, millest aja jooksul on vähemalt inglise keeles kasutusse jäänud keskmised ja tarvilikumad ruumimetafoore aktiveerivad sõnad (näiteks verbidest *go* 'minema', *float* 'hõljutama', *surf* 'surfama', *back out* 'tagasi minema', *drop by* 'läbi astuma') on tänaseks kasutusel põhiliselt üldiseim

liikumisverb *go*; Matlock jt 2014: 310–311). Teisi internetile viitavaid eesti keel-
degi laenatud ruumimetafoore on näiteks MAANTEE (*highway*), KÜBERRUUM
(*cyberspace*, vastukaaluks päriselule ehk IRL-ile, *In Real Life*) (Ratzan 2000;
Wu & Chen 2013). Ka mõiste *e-raamat* ise on metafoor, mis aktiveerib paber-
raamatute lugemisega sarnaseid kognitiivseid struktuure: ristikülikukujuline for-
maat, teksti korraldus lehekülge meenutavatesse plokkidesse ja mõnikord isegi
lehekülgede pööramise animatsioonid (Chown & Nascimento 2023: 65–66).

Juba Lakoff & Johnson näitasid, et metafoorne ülekanne on alati osaline.
Tulles tagasi AEG ON RAHA metafoori juurde: ei räägita *ajapankadest* ega *aja-
kursist*, *aja laenamist* sõbrale. Konkreetsemast lähtevaldkonnast ei kanta
abstraktsema sihtvaldkonna mõistestamiseks üle seega kaugeltki kõiki esimese
omadusi, vaid ainult neid, millel on teatav ühisosa või -omadus sihtvaldkon-
naga. Ning see on koht, kus mõistemetafooriteooriat saab täiendada kvaali-
põhise semantikakäsitlusega. Sedagi on juba varem tehtud – kvaaliteooriat on
kasutatud mõistemetafooride tekkemehhanismide seletajana (Huang, Ahrens
& Fran 2013; Tsai 2016). Nii on näiteks Zuoyan Song & Qingqing Zhao (2013)
leidnud, et metafoorid kalduvad rõhutama pigem sarnasust füüsiliste oma-
duste (nt kuju, värvus, heli, mis on liigisuhte ehk formaalse kvaali tähendus-
aspektid), asukohasuhte ja funktsiooni kui päritolu (agentiivse kvaali) kaudu;
saljuures on kuju objekti äratundmise vaatenurgast esilduvaim mõõde.

Ka meie oletame, et nimisõnade *sõnaraamat* ja *sõnastik* semantikat ise-
loomustavate kvaalide eripärased jooned võivad ajendada just teatud tüüpi
metafooride kasutamist. Kas ja millised kvaalid mõjutavad sõnastikku ja
sõnaraamatut sihtvaldkonnana iseloomustavaid metafoore, ongi käesoleva
artikli põhiküsimus.

3. Mida ja kuidas me uurisime?

Uuritav diskursus koosneb Eesti avalikus meedias aastatel 2020–2024 avalda-
tud 94 tekstist üldmahuga 438 standardlehekülge (1800 tähemärki lehekülje
kohta). Ainestiku jaotust väljaannete vahel näitab tabel 1. Peamiselt on tegu
arvamuslugudega, kaasatud on ka mõned intervjuud, esseistlikud artiklid
ning ülevaated sündmustest. Sõnavõtjate suhe keeleteemadesse on üldistatud
„häälteks“: praktikud (keeleteimetajad, õpetajad, tõlkijad) 23%, ajakirjanikud
14%, keeleteadlased 38%, riigi esindajad 8% ning varia (intervjuud mitme
osalejaga ning n-ö keeleteemade suhtes kõrvalseisjate arvamused) 17%.

Tabel 1. Diskursuses osalevad väljaanded ning publitseerimisaktiivsus

Väljaanne	Artiklite arv	Osakaal artiklite üldarvust	Standardleheküljed
ERR	44	46,81%	204,9
Sirp	27	28,72%	119,9
Postimees	16	17,02%	61,6
Eesti Päevaleht	2	2,13%	11,8
Keel ja Kirjandus	2	2,13%	15
Muud (Akadeemia, Edasi, Oma Keel)	3	3,19%	25,7

Tekstikogumit analüüsisime kvalitatiivselt kujundliku keelekasutuse mustrite tuvastamiseks, kasutades tarkvara Quirkos, milles tähistasime esmalt tekstide üldised parameetrid (ilmumisdaatum, väljaanne, autoripositsioon) ja seejärel märgendasime teksti, lähtudes metafoorse keelekasutuse tuvastamise põhimõtetest (Pragglejaz 2007) ja nende kohandamisest diskursuseandmetele (Cameron & Maslen 2010). Esmalt töötasime tekstikorpuse lause lauselt läbi avatud koodiga ja märgendasime mõistemetafoori kandidaadid, mis puudutasid uurimise all olnud sihtvaldkondi (mida tekstis esindasid märksõnad nagu *sõnaraamat*, *sõnastik*, *ÕS*, *õigekeelsussõnaraamat*, *Sõnaveeb*, *ühendsõnastik*, *leksikograafia*). Pärast esmast märgendamist vaatasime materjali üle ja vajadusel korrigeerisime märgendeid. Kuivõrd eesmärgiks oli kirjeldada tüüpilist kujundlikkust, siis üksikjuhtumid kas ühendasime sobivusel teiste tähendustelt lähedaste märgendite alla või jätsime edasisest vaatlusest välja.

Siinse uurimuse jaoks kõrvutasime väljajoonistuvaid kujundliku mõtlemise ja kirjutamise viise mõistepaari *sõnaraamat/sõnastik* kvali-struktuuril põhinevate aspektidega. Diskursuse dünaamikat läbi nelja aasta ning sõnastikukujundite evolutsiooni käsitleme mujal (Vainik & Paulsen, ilmumas).

4. Mis me siis leidsime?

Ainestiku kvalitatiivse analüüsi tulemusena tuvastasime järgmised metafoorseid lähtevaldkonnad, mida keelekriisi diskursuses sõnaraamatute ja sõnas-tike kohta kasutati: INIMENE, KOHT, MAHUTI, VAADE, VEDELIK/VEEMASSIIV, TÖÖRIIST, ABILINE, EHITIS, SEADUS, (HINNALINE/PÜHA) ESE, IDENTITEEDI SÜMBOL. Järgnevas näitame, kuidas kujundlik mõtlemine on suures plaanis vastavuses mõistete *sõnaraamat* ja *sõnastik* kvaliitstruktuuriga.

4.1. Kas rohkem ESE või SISU?

Formaalse kvaali ehk liigisuhte alusel kuulub *sõnaraamat* tüüpi ESE_SISU. Nagu peatükis 2 mainitud, võib pabersõnaraamatuid ja -sõnastikke pidada prototüüpseks ESEMEKS: sellisel juhul on tegu füüsilise objektiga, millel on teatav kuju ja kaal. Sellistest objektidest on lihtne mõelda, nad on sõna otse-ses mõttes käegakatsutavad. Loomulikult on tähtis ka SISU, pabersõnaraamatu puhul mõneti rohkemgi, kuivõrd esitatava info valik peab olema hästi läbi mõeldud ja ökonoomne. Juba sõnas *sõnastik* on ESEMEL vähem semantilist kaalu, veelgi vähem siis *e-sõnastiku* puhul – siin on SISU see, mida peami-selt mõeldakse. *E-sõnastik* seega on teist tüüpi entiteet: sel on katsutava kuju asemel kujundus, millele saab ligi erinevat tüüpi seadmete kaudu digitaalses keskkonnas.

Kui ESEMENA räägitakse entiteedist, mis ongi ese – näiteks traditsiooniline pabersõnaraamat –, siis kujundlikkust ei ole ning need juhtumid jäävad meie käsitlusest välja. Kujundlikust vaatenurgast on huvipakkavam, kui ESEME-loomus kantakse üle digivormis esinevatele entiteetidele. Sellist ülekannet võiski diskursuses jälgida, näiteks kui kasutati *sõnaraamatu/sõnastiku* kohta väljendeid nagu *asi* (1), *kujundama* (2), *poolik* (3), *prügikasti viskama* (4), *peitu jääma* (5); mõnikord esines ESEME kujutlus ka koos KOHA kujutlusega (nagu *ÕSi juurde* (3) või *veebis kõrvalisse kohta peitu jääma* (5)).

- (1) Kõikehaarav, tänapäeva eesti keelt ükskõikselt (hinnanguteta) kirjeldav Sõnaveeb on väga tänuväärne **asi** .. (P/HS/22.02.04)
- (2) Ehk sisuliselt inimeste veebikeel hakkab **kujundama** Sõnaveebi. (A/MH/22.07.13)

- (3) Sõnaveeb on aga tegelikult **poolik** ning seetõttu oleks tema sõnul aus, kui selle kohta oleks vastav märgeline ning inimesed **suunataks** 2018. aasta **ÕSi juurde**. (P/AS/22.03.14)
- (4) **Viskame** **ÕS-i** ja kirjakeele normi **prügikasti!** (KT/BK-L/22.10.19)
- (5) Keeletüli vajab endiselt lahendusi. **ÕS** ilmub, aga võib **jääda veebis kõrvalisse kohta peitu** (14.03.25, <https://epl.delfi.ee/artikkel/120363378>)²

Neutraalne ESE saab ajapikku juurde hinnangulisi omadusi. Arutelude edenedes sugeneb veendumus, et **ÕS-i** traditsioonilisel (paber)kujul enam ei ilmu ning sellest lähtuvad kahtlused ning ohukujutlused. Metafoor **ÕS ON HINNALINE** ESE esineb kontekstis, kus seda väärtustatakse, tajudes ohtu sellest ilma jääda. Muretsetakse, et *käib vaikne* **ÕS-i kaotamine** (6), **ÕS visatakse üle parda** (7) ja rõhutatakse, et **ÕS jt sõnastikud on rahva omand ja rahvale vajalikud** (8).

- (6) Eesti keele õpetaja: jääb mulje, et **käib vaikne** **ÕS-i kaotamine**. (P/HR/21.06.05)
- (7) Peamine kartus on see, et kui sõnastikureform juhtub olema selline, siis **ÕS-i** saja aasta pikkune traditsioon kaotab tähtsuse ja see **visatakse üle parda**,“ ütles Kiho. (V/G-LR/21.06.04)
- (8) **ÕS jt sõnastikud on rahva omand** ja rahvale vajalikud, kuni kasutusstatistika näitab midagi muud. (KT/KK/22.07.21)

Väärtuslikkuse hinnang avaldub reljeefsemaltki metafooris **ÕS ON PÜHA ESE**. Algul võib kuulda kõhklevaid seisukohti, kas füüsilisel kujul pabersõnaraamat (*paks piibel*) on ilmtingimata tarvilik (9).

- (9) **Paksu** **ÕS-i piiblit võib-olla tõesti ei ole enam vaja**, aga üht kokkulepitud kindlat keelevarianti keelekasutaja kindlasti vajab .. (P/HR/21.06.05)

Austav hoiak süveneb kuni harras-religioosete käsitusteni välja – tekib võrdlus piibli (10), pühakirja (11), püha tekstiga koraanist piiblini (12) ja imetegeva Püha Graalini (13) ning **ÕS** ei ole enam lihtsalt infoallikas, vaid usuliste tunnete objekt (14).

- (10) .. meie **keelepiibel** **ÕS** annabki sellisele kasutusele rohelise tule. (V/TK/22.10.27)

² NB! 2025. a artikkel, mis polnud meie esialgses korpuses, pealkirja tsiteeritud sobivuse tõttu.

- (11) **Õigekeelsussõnaraamat** on olnud eestlastele kauem kui sajandi vältel **justkui pühakiri**, mis abistab ja toetab meid eesti keele kasutamisel. (V/AK/24.03.15)
- (12) Vanasti **täitsid õigekeelsussõnaraamatu rolli pühad tekstid koraanist piiblini**. (KT/MS/24.05.01)
- (13) Mida me arvaksime oma **Pühast Graalist ÕSist**, kui see oleks kakskeelne vene vastetega sõnaraamat. (KT/US/24.03.18)
- (14) **Oleme lausa ÕSi usku**, meile on seda raamatut vaja pidepunktiks, et olla olemas, olla uhke oma keele üle, olla eestlane. (KT/US/24.03.18)

Need näited ilmestavad gradatsiooni ESE → HINNALINE ESE → PÜHA ESE, mis puudutas *sõnastiku/sõnaraamatu* mõisteterviku üht poolust; tähenduse teist poolust ehk SISU esindavad rohkem järgmises alajaotuses esitatud moodustaja-suhte kujundlikud laiendused.

4.2. Kuidas sõnaraamat ja (e-)sõnastik meie jaoks on?

Moodustajasuhe ehk konstitutiivne kvaal koondab entiteedi sisemist struktuuri esitavaid dimensioone, selle ruumilist kategooriat, kuju, suurust, osi, värvust, lõhna, kõla jne. Langemets (2010: 89) on toonud *sõnaraamatu* moodustajasuhte dimensioonina välja, et sõnaraamat koosneb sõnaartiklitest. Tänapäevased e-sõnastikud koosnevad samuti näiliselt sõnaartiklitest, kuigi viimased võivad olla komponeeritud päringuhetkel andmebaasi üksustest, mis ükski omaette otseselt sõnaartiklit ei meenuta.³ See, millised mõõtmed on tegelikult talle e-sõnastiku aluseks olevas andmemudelil ja -baasis, jääb sõna semantilise kirjelduse tasandil kättesaamatuks. Pole imestada, et e-sõnastiku olemust vahendatakse kujundlikult, kasutades ühest küljest ruumilist ja visuaalset kujundlikkust ning teisest küljest personifikatsiooni, ning kriisi kontekstis ja ohtu tajudes väljendatakse ÕS-i ja ÜS-i/Sõnaveebi vahekordi okeaanilise VEEMASSIIVI kujundiga.

Mitmete sõnastike infot ühendava keeleportaali kohta on loomulik kasutada KOHA kujundeid, näiteks kirjeldatakse (sageli kohakäänetes) Sõnaveebi

³ Siinkohal tuleb märkida, et kui elektroonilise ÕS-i versioonid annavad päringu vastuseks paberraamatus leiduva sõnaartikli vormis vastuse, siis ÜS-i sõnaartikli vaade on „veebilikum“ ning varustatud erinevat tüüpi infokihide ja funktsionaalsustega. Et need kaks e-sõnastikku esindavad erinevaid tüüpe, ilmneb ka dünaamilisuses: e-ÕS on staatiline, mingil ajahetkel „külmutatud“ sõnastik, ja ÜS „plastiline“, pidevas muutumises (vt Langemets jt 2021).

KOHANA, kus *leidub*, *asub* ja kuhu *tuuakse* (15) või kuhu *jõuab* (17) keeleinfot ja millest räägitakse enesestmõistetavalt sisekohakäänetega (18–20).

- (15) Mõnele pole sobinud, et **ÕSis leidub** argikeele sõnu, nagu burks, bemm ja diip, on arutletud, kas need „on nüüd seadustatud“ või vähemalt „ei ole enam keelatud“. (KT/ML/23.10.13)
- (16) **Sõnaveebi tuuakse** leksikaalne info, sh ametniku soovitussonastik. (KT/EKI/21.05.20)
- (17) **Sõnastikku jõudis** ka „pössanka“, mis tähistab Ukraina lihavõttemuna, mida värvitakse Ukraina rahvusmustrite ja batika tehnikaga. (KT/ML/24.03.12)
- (18) Oleme juba öelnud, et uus ÕS sünnib meie kõigi silme all **EKI ühendsonastikus ehk Sõnaveebis**. (KT/ML/21.01.29)
- (19) Uus ideoloogia ilmutab end **Sõnaveebi ühendsonastikus**. (P/HS/22.02.04)
- (20) Suurem osa uuest ÕSist on juba praegu kättesaadav **Sõnaveebis asuva EKI ühendsonastiku eesti keele osas**. (V/SZ/24.05.01)

Arutlejad käsitlesid ÕS-i esitamist Sõnaveebis ning esile kerkis mõistemetafoor **SÕNASTIK ON VAADE**, mis ilmnis väljendites *ÕSi-vaade* (23) ja *kuvama* (22–23).

- (21) Meie tööks on hädasti vaja terviklikku **ÕSi-vaadet**, kus kõik normingud ja soovitused on üheskoos ega muutu päevast päeva. (P/AK/21.10.01)
- (22) Ettekandja tõstas ka küsimuse uue **ÕSi kuvamisest** Sõnaveebis. (V/SZ/24.05.01)
- (23) Ei saa aru, kas uus õigekeelsussõnaraamat (ÕS) ikka ilmub või ei ilmu, ja kui ilmub, kas lahustatuna nn Sõnaveebis või tuleb ka nupp, millega kasutaja saab **ÕSi** siiski muust materjalist esile **kuvada**. (A/ME/22.10.13)

MAHUTI kujund annab sõnastiku metafooridele ruumilisuse ja piiritletuse mõõtme, mis annab võimaluse rääkida sellest, mida sõnastik *sisaldab* (24–26) ning mis sõnastikku *mahub* või *ei mahu* (27–28).

- (24) Iga ÕS **sisaldab** mingil määral uudissõnu (KT/ML/23.09.20)
- (25) Ja kui see nupp ka tuleb, siis millist infot uus ÕS üldse **sisaldab**. (A/ME/22.10.13)
- (26) Õpetajaid, toimetajaid ja keeleteadlasi teeb murelikuks Eesti Keele Instituudi algatatud sõnastikureform, mis nende hinnangul pole vaid eri sõnastike koondamine ühele veebilehele, vaid alanud on ka keelereeglite käigupealt õgvendamine, kuna senist kirjakeele normi alust ehk õigekeelsussõnaraamatut sõnaveeb **ei sisalda** .. (P/HR/21.06.05)

(27) ÕS kasvab kogu aeg aina suuremaks, vähemalt veebis, kuhu **mahub** palju rohkem infot kui paberile (ERR/KT/22.12.02)

(28) Muutustena saab välja tuua ÕSi **mahu** olulise kasvamise .. (A/ME/22.10.4)

Kui ÕS-i omaette sõnakoguna ei leitud ja selgus, et ÕS hakkab olema teise sõnaraamatu osa ehk moodustaja, hakati pöörama tähelepanu moodustaja-suhte seikadele. Tekkisid kahtlused, et ÕS-i tähtsust kavatsetakse vähendada ja ÕS muutub hääleks ÜS-i (Sõnaveebi) sees (personifikatsioon). Praktilise lahendusena selleks, et eristada ÕS-i infot muust infost, olid leksikograafid kasutusele võtnud fraasi „ÕS soovitab“. Õigekeelsussõnaraamatust oli saanud otsekuu rääkiv homunkulus, kellel on teadmised ja voli anda keelekasutajale soovitusi. See personifikatsioon iseenesest tugineb metonüümsel ülekandel SÕNASTIK ESINDAB KEELEKORRALDAJAJID, ehk oli selge, et ÕS-i soovitude tegelikud autorid olid ja on ikkagi inimestest keelekorraldajad. ÕS-i soovitava häälel leidus kuuljaid ja jälgijaid (29).

(29) Iga keeleteoimetaja hoiab kahtlemata **ÕSi soovitustel** silma peal. (P/AK/21.06.18)

ÕS-i isikustamine võeti diskursuses üldiselt omaks ja selle kujundi kinnistamine toimus väljenditega *ÕS on suunav ja selgitav ning annab hinnanguid ja soovitusi* (30), või ka *näpunäiteid, mida ei sunni peale* (31).

(30) Uue sajandi ÕS on **suunav** ja **selgitav** sõnaraamat, mis **ei piirdu** keele-normide fikseerimisega, vaid **annab ka hinnanguid ja soovitusi**, mis on hea, mis halb keel. (KT/RK/22.11.26)

(31) **ÕS annab näpunäiteid** paremaks keelekasutuseks, mitte **ei sunni** seda **peale**. (V/HR/24.03.17)

Personifikatsiooni hakati diskursuse edenedes kasutama ka ÜS-i ja Sõnaveebi kohta, näiteks küsides, milline on *ÜS-i roll*, süüdistades teda *lubamises, vabaks laskmises* (32) ning abi *mitte pakkumises*, ning nenditi vastandades, et ta ei sobi ÕS-i *aset täitma*.

(32) Seni on kirjakeelset kokkulepet kajastanud ÕS, Sõnaveeb aga **laseb** tõlgendusvõimalused **vabaks**. (A/MH/22.07.13)

Sõnaveebi sisu iseloom ja rohkus pani praktikuid ja mõnesid ajakirjanikke kujutama Sõnaveebi VEDELIKU kujundi kaudu, mis võimendus ärevuse foonil okeaaniliseks piirideta VEEMASSIIVIKS; VEDELIKU kujundid ulatuvad

seega *immitsemisest* (33) ja *lahjenemisest* (34) *lahustamise* (35) ning *uputamiseni* (36).

- (33) Paronüümid paronüümideks (või osa neist sünonüümideks), ideoloogiat **immitseb** Sõnaveebi ühendsõnastikust mujaltki. (P/HS/22.02.04)
- (34) Kui seni hoidis soovituslik keelekorraldus kirjakeelt võimalikult ühtsena, siis nüüdne pelk keele kirjeldamine võib suurendada selle killustatust ja **lahjenemist**. (P/HM/24.03.21)
- (35) Eesti Keele Instituut kavandab sõnastikureformi, mille käigus tahetakse **õigekeelsussõnaraamat lahustada Sõnaveebi avarustesse**. (A/ME/21.06.11)
- (36) .. näib, et mõni asi on juba otsustatud: uut ÕSi eraldi digitaalses vormis enam ei tule, **ÕS uputatakse ühendsõnastikku**. (P/ML/21.06.18)

Uputamise ja lahustamise kujundites ÕS on OHVER, kelle eksistents on määratud lõppema ja ilmselt mingil määral tajutakse seda ohvristaatust laienevat ka praktikutele ja keeleavalikkusele üldisemalt:

- (37) Taolisi arutelusid tulevikus ei tule, sest **ÕS-i senises vormis enam ei ilmu**. (A/MH/22.07.13)

Nägime, et moodustajasuhe – kuidas sõnaraamat ja (e-)sõnastik meie jaoks on – leidis väga mitmekesist metafoorselt väljendamist, milles tuli esile kirjanduses üldisemalt interneti kohta eritletud KOHA metafoor (Matlock jt 2014; Markham 2020), lisaks personifikatsioon ning mõnevõrra üllatuslikult ka VEEMASSIIVI metafoor, milleks andis alust ÕS-i ja Sõnaveebi vahekordade tajumine ärevusttekitavana.

4.3. Kuidas sõnastikud tekivad?

Agentiivset ehk põhjustamissuhet väljendav kvaal väljendab artefakti puhul selle valmistamise protsessi enamasti tegusõna kaudu (näiteks *sõnaraamatut koostama, toimetama, välja andma*). Selle tähendussuhte kujundlikud väljendused kätkevad endas arusaamisi ja selgitusi sõnastike saamisest ja siin võib märgata eri vaatenurki ja perspektiive.

Leksikograafide vaatepunktist on sõnaraamatu koostamine loov töö, mille tulemusena tekib siia ilma midagi uut, mida siin sellisel kujul varem ei olnud. Seda aspekti väljendas diskursuse kujunditest näiteks personifikatsioon – kirjeldati, kuidas ÕS *sünnib* (38) ja *näeb ilmavalgust, kuidas ta kasvab*, esines

väljend sõnaraamatu nimi ja nenditi ka et iga sõnaraamat on oma aja ja koostajate nägu. (V/SZ/24.05.01)

- (38) .. uus **ÕS sünnib** meie kõigi silme all EKI ühendsõnastikus ehk Sõnaveebis. Saja aasta jooksul oleme näinud **mitut ÕSi palet**. (KT/ML/21.01.29)

Samal põhjustamissuhtel rajaneb ka keelepraktikute ajakirjaniku poolt võimendatud iroonia, kui viidatakse ÜS-ile/Sõnaveebile pisendavalt ja alavääristavalt:

- (39) Paljud jätsidki oma **lapsukest** kiitvate „teadlaste“ küsimustele vastamise pooleli. (A/AK/24.05.17)

Aruteludes osalejad võtavad üldiselt personifikatsiooni omaks, ega sea seda kahtluse alla. See kujund iseseisvub ja laieneb ÕS-ist ja koostajate perspektiivist ÜS-ile/Sõnaveebile ja on kasutuses laiema üldsuse sõnavõttudeski. Räägitakse sõnaraamatu *nimest, palgetest, rollist, koormusest* jne.

Seda, kuidas sõnaraamat või sõnastik siia ilma saab, arutati ka teiste kujundite abil, näiteks tuginedes lähtevaldkondadele МАНУТИ ja КОИТ. Leksikograafide vaatepunktist on oluline lõik sõnaraamatu teoks saamiseni selle koostamine, st otsustamine, millised sõnad kuuluvad märksõnastikku, millist teavet nende kohta jagada jne. Seda aspekti väljendati МАНУТИ metafooriga, mis väljendus keelendites nagu *sisse-välja, väljajätt, leiduma, sisu, sisaldama* (40), *maht* (41), *lisama, välja jääma*.

- (40) Nii keeleaseaduse kui ka ÕS-i ja EKI teatmiku koostamise tegevuskava järgi **peab ÕS sisaldama** muu hulgas sõnavaralisi norminguid ja soovitusi. (P/HM/24.03.21)
- (41) Kuidas need peaksid kirjakeele normi selgitama, jääb arusaamatuks, küll aga võiks nende asemel **vabastada mahtu** vajalikumate sõnade jaoks .. (KT/LL/24.04.23)

ÜS-i/Sõnaveebi puhul osutus nende tekkimine ehk vahekord keelekorpusega raskesti mõistetavaks, seda mitte ainult keelepraktikutele, vaid ka keeleteadlastele, kes leksikograafiaga lähemat kokkupuudet ei oma. Näiteks järgmises näites põimub isikustamine КОИА metafooriga; leksikograafi roll ja vastutus on sellest nägemusest elimineeritud:

- (42) Aga tulles Sõnaveebi juurde tagasi, siis Sõnaveeb **võtab endasse** kõik selle, mis on keelekorpustes. (KT/BK-L/22.12.04)

ÜS-ist/Sõnaveebist ruumilistes terminites mõtlemisel on praktikute silmis tuntav negatiivne alatoon – millegi leidumine ÜS-is/Sõnaveebis näib isenesest keelefakti delegitimiseerivat, kuna teatakse, et ÜS/Sõnaveeb põhineb tegelikul keelekasutusel ehk põlatud ja vihatud keelekorpusel.

- (43) Sõnaveebi ühendsõnastik tugineb veebitekstide korpusel, mis tähendab, et **seal on** palju vähem kirjakeelset teksti, ilukirjandust, õigusakte, sellist asjalikku ja korrastatud, süsteemselt ja teadlikult arendatud keelekihti. (P/LR/22.12.09)

Kõrvalseisja positsioonilt võidi sõnaraamatu saamist kujutada ka (eriti retrospektiivselt) *püstitamisena* ja sõnastikke/sõnaraamatuid vastavalt EHITESTE või koguni *monumentidena* (44–45). Sõnastikes või muudes keeleabi teenustes muudatuste tegemine esitatakse piltlikult *murendamisena* (46).

- (44) Kõikehaarav, tänapäeva eesti keelt ükskõikselt (hinnanguteta) kirjeldav Sõnaveeb on väga tänuväärne asi, **omamoodi monument eesti keele lõpmatule kirevusele**. (P/HS/22.02.04)
- (45) See suunav ja soovitav sõnaraamat on **otsekui monument kirjakeele korralduse arenguteel** .. (P/HS/22.10.08)
- (46) .. sõõdetakse järjekindlalt ja süsteemselt ette peapöörituseni reduktsionistlikke tuumväiteid keele, normingute ja kõige muu kohta ning on **asunud sajanditega püstitatud infrat aktiivselt murendama**. (P/HS/22.10.17)

Nägime eelnevas, et eri perspektiividest vaadatuna arutleti leksikograafiaprotsessi (st sõnaraamatute saamise) üle järgmisi lähtevaldkondi kasutades: INIMENE, MAHUTI, KOHT, EHITIS, mis kõik rõhutasid või töid esile mingit aspekti, mis oli väitlejale diskursuse kontekstis oluline.

4.4. Mis on sõnastike otstarve?

Kvaalistruktuuri alusel on Langemets (2010: 81–89) *sõnaraamatul* välja toonud kaks võimalikku eesmärgisuhet: koostamine ja kasutamine. Keelekriisi diskursuse kujundite analüüs võimaldab eesmärgisuhte dimensiooni mitmeti täiendada – kasutamise funktsiooni esindavad TÕÕRIISTA ja ABILISE kujundid. Seoses sellega, et juttu on ÕS-ist, millel on eristaatus kirjakeele normi alusena, tulevad esile ka kujundid EHTIS ja SEADUS. Ning sõnaraamatu kohta mõneti üllatavalt roll olla SÜMBOL, kultuurilise ja keelelise identiteedi kandja.

Keelepraktikute ja ajakirjanike jaoks on ÕS eeskätt vajalik TÖÖRIIST; kriisidiskursuses on jutuks selle säilimine, kahtlused selles ning vajalikkuse rõhutamine, nagu näha näidetes (47–49). Leksikograafide keekekasutuses on sõnastik personifitseeritud ABILISEKS (50).

- (47) **Õigekeelsussõnaraamat** ja EKI keeleveeb on olnud minu kui ajakirjaniku ja õppejõu **töövahendid**. (A/MH/22.07.13)
- (48) ÕS asendub Sõnaveebiga – **kas keeletööriist ikka säilib?** (A/MH/22.07.13)
- (49) Nagu ma EKI praegustest sõnumitest välja loen, mul seda **tööriista** sellisel **kujul õige pea enam ei ole**. (A/MH/22.07.13)
- (50) Sõnaveebi kasutajate arv on aasta-aastalt kasvanud – see viitab, et keeleportaali on paljude jaoks **usaldusväärne abiline**. (KT/LR/24.04.29)

ÕS on seadusega (Vabariigi Valitsuse määrusega nr 196 aastast 2006) määratud olema kirjakeele normi alus (RT I 2006, 40, 303). Siingi võib näha taustal toimimas EHTISE metafoori. EHTIS on levinud lähtevaldkond mõisteme metafooridele, kui on tarvis haarata mingit komplekssest nähtust, mille eri osad üksteisega suhestudes annavad kokku stabiilse terviku, näiteks Lakoff & Johnson (2011 [1980]) on eritlenud metafoori TEOORIA ON EHTISED ja üldisemalt STRUKTUURI STABIILSUS ON EHTIS (Kövecses 2018: 133). Oma varasemas uurimuses sedastasime, et kriisidiskursuses moodustus keerukas süsteem (kirja)keelest, keelenormidest ja keelekorraldusest mõtlemisel (Vainik & Paulsen 2023a). Sedalaadi kujundlikkus sai alguse üldaktsepteeritud seisukohast, et „ÕS on kirjakeele normi alus“, mis raamistab õigekeelsussõnaraamatu stabiilse alusena, millele kujutletakse normi toetuvat:

- (51) Ja selle juures **õigekeelsussõnaraamat on üheks kirjakeele normi aluseks**. (V/HR/24.03.17)

See fraas läbib diskursust ning on tunnustatud kõigi väitlejate poolt; lisaks EHTISE kujutlusele on see seotud ka ÕS-i raamistamisega otseselt SEADUSENA, normiloova aktina, näiteks väljenditega *keele põhiseadus* (52), *tagab normi kehtimise*. EHTISE ja SEADUSE kujundid on omavahel seotud ning diskursuse arenedes said mõlemad järjest detailsust juurde (53–54).

- (52) **Õigekeelsussõnaraamat** oleks kasvanud nagu **keele põhiseaduseks**, õiguse mõistmise tööriistaks. (KT/ML/22.11.07)
- (53) **Õigekeelsussõnaraamat** peab säilima sellisena, et see on **kirjakeele normi täitmise või rikkumise hindamisel abiks**. (R/ÜM/24.03.07)

- (54) **ÕS on eriliigiline õigusnorm** – igal hetkel peab olema teada, **milline norm kehtib**, ja muudatustega kohanemiseks peab jääma aega.
(Ülle Madise sõnad, vahendatud allikas V/SZ/24.05.01)

Tähenduse nihkumisele sõnastike rollist rohkem seadusloome valdkonnale oli tõuget andnud ka EKI leksikograafide ja keelekorraldajate sõnakasutus arutelude alguses, mil ümberkorraldusi sõnastike esitlemise viisis nimetati lennukalt *sõnastikureformiks*. Sellest terminist tõukusid mitmed aruteluliinid, mille lähem valgustamine läheks aga liiga kaugele eesmärgisuhte kirjeldusest.

Ühel kahest sõnastikust, ÕS-il, ilmneb kujutlusi otstarbest, mis ei ole nii käegakatsutav ega selgelt instrumentaalne, vaid pigem on tegu otstarbega olla identiteedi sümbool ja rahvusliku ning riikliku püsijäämise garantii (55–57). Sellist projektsiooni reedavad väljendid nagu *rahvuslik sümbol* (55), *kultuuritraditsioon* (56) ja ärevust väljendavad *ära kaotama* (58), *tühistama, tuleriidale saatma* (59).

- (55) Eestis võib aga **ÕSe pidada üheks rahvuslikuks sümboliks**.
(KT/KP/22.10.29)
- (56) **ÕS on eesti kultuuritraditsioon** ja ma ei näe põhjust seda muuta.
(KT/RK/22.11.26)
- (57) Kuigi kasutajaid on paberversioonil vähe, värskeima uuringu järgi kolm protsenti vastanutest, on sellel raamatul paljude jaoks **sümboli väärtus**, mis lihtsalt peab olema olemas, kasutatagu teda või mitte. (KT/MP/24.03.08)
- (58) „ÕS-i soovitude ja õpetuste süsteemile tuginebki kogu avalik keelekasutus. .. Kui me **selle ära kaotame**, siis ei ole võimalik riiki pidada,“ ütles Heinsar.
(V/HR/24.03.17)
- (59) Õigekeelsussõnaraamatut ei tohi **tühistada ning saata tinglikule tuleriidale**. (R/ÜM/24.03.15)

Eesmärgisuhte kujundlikku realiseerimist kokku võttes võib öelda, et see oli üheks tulisemaks teemaks kogu diskursuses, kuivõrd eri „häätel“ osutused olevat küllaltki tugevad seisukohad selle kohta, millised on Eestis väljaantavate sõnaraamatute otstarbed. Ilmnes kujundlikkuse gradatsioon võrdelises suhtes sellega, kui reaalsena või ähvardavana tajuti ohtu.

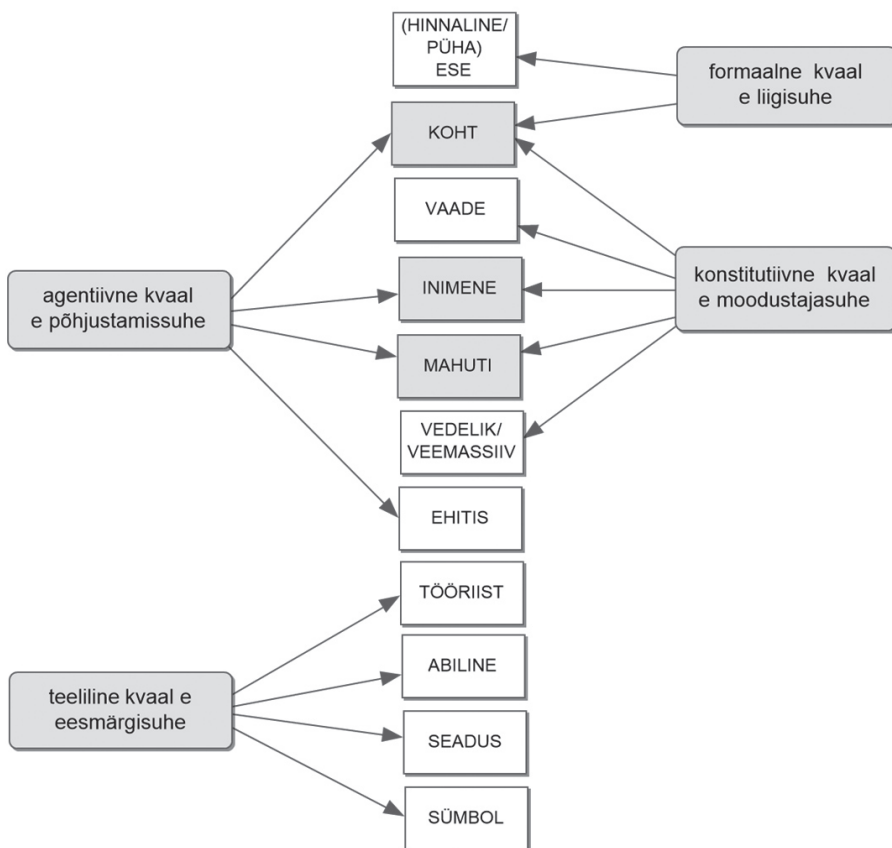
5. Kokkuvõte ja arutelu

Keelekriisi diskursuses esile tulnud sõnastikukujundite analüüs näitas, et neid saab seostada kõikide kvaalidega. Esitame tulemused kokkuvõtlikult joonisel 1, mis näitab peamisi vastavusi. Joonisel ei ole esitatud metafooride omavahelisi seoseid, näiteks, et HINNALINE/PÜHA ESE on temaatiliselt lähedalt seotud SÜMBOLI kujundiga, et VEDELIK/VEEMASSIIV on seotud MAHUTI ja KOHA kujunditega või et ABILINE on üks INIMESE alamjuhtumeid. Kõike ei saa ühel joonisel esile tuua, ilma et see muutuks loetamatuks. Joonis toob aga esile selle, et iga kvaali kohta oli diskursuses kasutusel mitu metafoorse kirjeldamise viisi.

Kõige enam on kujundlikkust pärvinud moodustajasuhe (konstitutiivne kvaal) ehk aspektid, kuidas sõnaraamat või sõnastik „meie jaoks on“. Selline jaotus läheb kokku leidudega, et metafoorid kalduvad rõhutama pigem sarnasust tajutavate omaduste (nt kuju, värvus, heli) alusel (Song & Zhao 2013). Asjaolu, et sõnastikumetafooride seas leidub rikkalikult ka agentiivse kvaali aspekte rõhutavaid kujundeid (INIMENE, MAHUTI, KOHT, EHITIS), on varasemate kvaali- ja metafooriteooriat ühendavate uurimustega kõrvutades uudne (vrd pkt 2.2). Joonise tõlgendamisel tuleb silmas pidada ka seda, et nt esmärgisuhte kujundite mitmekesisus on tingitud sellest, et peamiselt räägiti ÕS-i kui ühe väga spetsiifilise ja mitmesuguste projektsioonidega koormatud sõnaraamatu otstarvetest. Pealtnäha üllatuslikult on formaalne kvaal ehk liigisuhe vähem kujundlikkust pärvinud, kuid seda saab põhjendada asjaoluga, et ühest küljest ESEME käsitlemine ESEMENA ei ole kujundlik ja jäi meie analüüsist välja ning teiseks seetõttu, et polüseemiamalli ESE_SISU sisu poolt otsustasime kirjeldada moodustajasuhte all. Päris kindlalt võib öelda ka seda, et osa väitlejatest ei eristanudki sõnastiku ESEME ja SISU poolusi. Nii näiteks oli ÕS-i kujundlikul mõtestamisel PÜHA ESEMENA olulisel kohal nii selle sõnaraamatu harjumuspärane ESEME väliskuju kui ka ootused selle traditsioonilise SISU osas.

Jooniselt on ka näha, et kolm lähtevaldkonda – KOHT, MAHUTI JA INIMENE – teenindavad mitmeid kvaale *sõnaraamatu/(e-)sõnastiku* kujundlikus mõistestamises, seejuures kõige produktiivsem näib olevat KOHT. Viimane tähelepanek kõlksub kokku asjaoluga, et KOHT on levinud metafoor ka interneti kohta üldiselt (INTERNET ON KOHT; vt Matlock jt 2014).

Kvaalide mitmekülse kujundliku kirjeldamise taga diskursuses võib näha ka püüdlust kujundite kui käepäraste vahenditega läbi rääkida hägustuma

Joonis 1. Kvaalide vastavus mõisteid *sõnaraamat/sõnastik* kirjeldavate metafooridega keelekriisidiskursuses. Halliga on esile tõstetud kvaalid ning need lähtevaldkonnad, mis osalevad mitme kvaali kujundlikus esitamises

hakanud leksikograafilise objekti mõiste piirjooni. Eri hääled tegid seda eri nurkade alt – vastavalt oma professionaalsele taustale ja vajadustele. Diskursuses oli kujundliku mõtlemise viise, mis võeti üldiselt omaks – näiteks sõnastike personifitseerimine ning KOHA ja MAHUTI kujundite rakendamine. Nägime väitlejate vastuolusid kujundliku mõtlemise ja väljenduse tasandil enim vahest just moodustajasuhte osas: kui leksikograafide ja keelekorraldajate perspektiivist on üks sõnastikest – ÕS – personifitseeritud, tema sünnile elatakse kaasa ja ollakse uhked, et kõik toimub läbipaistvalt, siis praktikute perspektiivist paistab olukord kui ÕS-i uputamine, lahustamine ja tuleriidale

saatmine. Ka agentiivse kvaali väljendusviiside osas võib märgata vastuolusid, näiteks suhtumises keelekorpusetele põhinevasse leksikograafiasse ja sõnastike toetumisele keelekasutusele – märgata oli lihtsustavat käsitlust, nagu voolaks keelekorpus (oma kirevuses ja viletsuses) otse sõnastikku.

Anname endale aru, et kujundliku keelekasutuse muustrite seostamine kvaalidega on mõnevõrra subjektiivne ja seda vähemalt kahel põhjusel. Esiteks ei ole kvaalid ise kuigi selgesti piiritletavad sellise nimisõna nagu *e-sõnastik* puhul ja teiseks on kujundlikule väljendusele omane see, et ühe kujundiga haaratakse mitmeid sihtvaldkonna tähendusnüansse ja aspekte – on ju metafoorid leitud olevat mh just kompaktse väljenduse vahendid (Ortony 1975).

Miks kujunesid arutelud sõnastike ümber nii kirglikeks? Üks põhjusi võib olla leksikograafia kiires arengus, kus saab juba eristada erinevate põlvkondade *e-sõnastikke* (vt Langemets jt 2021) ning mis sõnastike kasutajatelt eeldab kohanemisvõimet. Samuti on leksikograafide töö muutunud kasutajatele nähtavamaks. Kui varasemate, pabersõnastike koostamise protsessi üksikasjad jäid tavakasutajale suhteliselt varju, siis Sõnaveebis avaldatud *e-sõnastike* koostamisega seotud üksikasjad on avalikkusele lähemale toodud näiteks avalike EKI seminaride kaudu⁴. Suhtlus sõnastike tegijate ja kasutajate vahel on *e-sõnastike* ajastul muutunud vahetumaks; nii elektroonilise ÕS-i kui ka Sõnaveebi portaalil on lingid tagasisidevormidele, mille kaudu saab tavakasutaja mõjutada ÕS-i sisu vahetumalt kui ÕS-i sisu, sest Sõnaveeb muutub pidevalt, vastupidiselt ajas fikseeritud ÕS-i sisule.

Tänapäevaste sõnastike ja leksikograafia areng on tihedalt seotud digitehnoloogia arenguga üldisemalt, mistõttu pole midagi kummalist selles, et sõnastikumetafoorides peegelduvad veebimetafooridega sarnased tendentsid. Langemets jt (2021: 764) on tõdenud, et leksikograafia areneb nähtamatuse suunas; samamoodi on metafooriuurijad leidnud, et nii nagu võrgus olemine on muutunud kõikehõlmavaks ja tehnoloogia igapäevaelu vahendamisel järkjärgult nähtamatum, peegeldub piiride ähmastumine ka kujundikasutuses (VEEB ON OLEMISVIIS; Markham 2003; Dekavalla 2024). Eriti sõnastike moodustajasuhte ehk konstitutiivse kvaali metafoorid näivad johtuvat sarnastest

⁴ Näiteks Eesti Keeletoimetajate Liidu ja Eesti Keele Instituudi ühisseminar 1. aprillil 2022, kättesaadav aadressil <https://www.youtube.com/watch?v=ngUP1Ufwmk0> ja EKI seminar „Uus ÕS on meie poole teel“, 6. detsembril 2022, kättesaadav aadressil <https://www.youtube.com/watch?v=vzUS0p7z7D4>.

motiividest ning olevat n-ö lahustumishirmu taga (VEDELIK, *lahustumine, uputamine, ...*). Sellisele lahustumishirmule leidub paralleel psühholoogias annihilatsioonihirmu mõistena. Ärakadumise, neeldumise, lahustumise hirm on nähtus, mis vastureaktsioonina vallandab tugevad kaitsemehhanismid: enesekaitse, tõrksuse ning agressiivsuse (Hurvich 2003). Kas me midagi sellist ei näinud ka sõnaraamatuärevusest puhkenud keelekriisidiskursuse taustal?

Kuhu leksikograafia edasi areneb? Võib tunduda ootamatu, aga ... nähtamatuse suunas. Gilles-Maurice de Schryver (2019) ja teised keeletehnoloogid (nt Tasovac 2010) on kirjeldanud leksikaalseid andmeid kui üksusi, mis on märkamatuult integreeritud mitmesugustesse rakendustesse, näiteks keeleõpperakendustesse, masintõlkeplatvormidesse, tekstitöötlusprogrammidesse. Ehk teisisõnu, tuleb aeg, kui tekst sisaldab sõnastikku samavõrra kui praegu sõnastik sisaldab teksti. (Langemets jt 2021: 764)

Seega on taas tegu paradoksiga – ühest küljest on moodsa aja sõnastikuloome üha nähtavam ja teisest küljest ollakse teel nähtamatuse suunas. Koos kiirelt muutuva (keele)tehnoloogiaga võibki võimust võtta sõnaraamatuärevus.

Viited

- Dekavalla, Marina. 2024. Metaphors of the virtual: How ordinary people frame what the internet is. *Social Semiotics* 34(4). 539–552. <https://doi.org/10.1080/10350330.2022.2144203>
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI*. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks & Piret Voll (toim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/> (25.09.2025).
- Cameron, Lynne & Robert Maslen (toim). 2010. *Metaphor analysis: Research practice in applied linguistics, social sciences and the humanities* (Studies in Applied Linguistics). London: Equinox.
- Chown, Eric & Fernando Nascimento (toim). 2023. *Meaningful technologies: How digital metaphors change the way we think and live*. Ann Arbor, MI: Lever Press.
- Herbst, Thomas. 2024. High and low level constructions in dictionaries and constructiCons: The interplay between lexical and syntactic information in CASA|Con. *Lexicographica* 40(1). 149–185. <https://doi.org/10.1515/lex-2024-0008>

- Huang, Chu-Ren, Kathleen Ahrens & Quattri Fran. 2013. Metaphor and qualia: Embodiment or eventuality? *Proceedings of 6th international conference on generative approaches to the lexicon*, 11–12. Pisa: Association for Computational Linguistics.
- Hurvich, Marvin. 2003. The place of annihilation anxieties in psychoanalytic theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 51(2). 579–616. <https://doi.org/10.1177/00030651030510020801>
- Kosem, Iztok, Robert Lew, Carolin Müller-Spitzer, Maria Ribeiro Silveira, Sascha Wolfer, Amelie Dorn, Antton Gurrutxaga, Klara Ceberio, Elixabete Etxeberria, Marie-Aude Lefer, Dirk Geeraerts, Kristina Štrkalj Despot, Tomislav Stojanov, Nikola Ljubešić, Michal Škrabal, Barbora Štěpánková, Veronika Vodrážková, Henrik Lorentzen, Lars Trap-Jensen, Jelena Kallas, Maria Tuulik, Kristina Koppel, Margit Langemets, Tarja Heinonen, Izabella Thomas, Tinatin Margilitadze, Stella Markantonatou, Voula Giouli, Chris Mulhall, Ilan Kernerman, Yifat Ben-Moshe, Tsvi Sadan, Andrea Abel, Martina Nied Curcio, Lidija Tanturovska, Biljana Nikovska, Carole Tiberius, Oddrun Grønvik, Marit Hovdenak, Sturla Berg-Olsen, Knut E Karlsen, Christian-Emil Smith Ore, Monika Biesaga, Tanara Zingano Kuhn, Joao Silvestre, Elena Isabelle Tamba, Gabriela Haja, Marius-Radu Clim, Madalin-Ionel Patrascu, Toma Tasovac, Snežana Petrović, Špela Arhar Holdt, Carlos Valcarcel Riveiro, María José Domínguez Vázquez, Elena Volodina, Ildikó Pilán, Emma Sköldberg, Louise Holmer & Hilary Nesi. 2019. The image of the monolingual dictionary across Europe: Results of the European survey of dictionary use and culture. *International Journal of Lexicography* 32(1). 92–114. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecy022>
- Kövecses, Zoltán. 2020. *Extended conceptual metaphor theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, George & Mark Johnson. 2011 [1980]. *Metafoorid, mille järgi me elame* (Gigantum humeris). Tõlkinud Ene Vainik. Tallinn: TLÜ kirjastus.
- Langemets, Margit. 2010. *Nimisõna süstemaatiline poliüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Langemets, Margit, Kristina Koppel, Jelena Kallas & Arvi Tavast. 2021. Sõnastikukogust keeleportaaliks. *Keel ja Kirjandus* 64(8–9). 755–770. <https://doi.org/10.54013/kk764a6>
- Langemets, Margit, Lydia Risberg, Tiina Paet & Kristel Algvere. 2023. *Sõnaveebi kasutajauuring 2023: Raport*. Eesti Keele Instituut. https://eki.ee/wp-content/uploads/2024/03/sonaveebi-kasutajauuring_2023.pdf (25.09.2025).

- Markham, Annette N. 2003. Metaphors reflecting and shaping the reality of the internet: Tool, place, way of being. <http://markham.internetinquiry.org/writing/MarkhamTPW.pdf> (25.09.2025).
- Markham, Annette. 2020. Ways of being in the digital age. Annette Markham & Katrin Tiidenberg (toim), *Metaphors of internet: Ways of being in the age of ubiquity* (Digital Formations 122), 3–12. New York: Peter Lang.
- Matlock, Teenie, Spencer C. Castro, Morgan Fleming, Timothy M. Gann & Paul P. Maglio. 2014. Spatial metaphors of web use. *Spatial Cognition & Computation* 14(4). 306–320. <https://doi.org/10.1080/13875868.2014.945587>
- Ortony, Andrew. 1975. Why metaphors are necessary and not just nice. *Educational Theory* 25(1). 45–53. <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.1975.tb00666.x>
- Ortony, Andrew & Lynn Fainsilber. 1987. The role of metaphors in descriptions of emotions. *TINLAP'87: Proceedings of the 1987 workshop on theoretical issues in natural language processing* 3, 181–184. Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.3115/980304.980346>
- Pragglejaz Group. 2007. MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22(1). 1–39. <https://doi.org/10.1080/10926480709336752>
- Pustejovsky, James. 1995. The generative lexicon. Cambridge, MA: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/3225.001.0001>
- Ratzan, Lee. 2000. Making sense of the Web: A metaphorical approach. *Information Research* 6(1). 85–95.
- RT I 2006, 40, 303. Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord. <https://www.riigiteataja.ee/akt/12733264> (08.10.2025).
- Song, Zuoyan & Qingqing Zhao. 2013. Qualia relations in metaphorical noun-noun compounds. *Proceedings of 6th international conference on generative approaches to the lexicon*, 29–36. Pisa: Association for Computational Linguistics.
- Thibodeau, Paul H., Teenie Matlock & Stephen J. Flusberg. 2019. The role of metaphor in communication and thought. *Language and Linguistics Compass* 13(5). e12327. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12327>
- Tsai, Yi Ting. 2016. Qualia structure in creative metaphor. Qin Lu & Helena Hong Gao (toim), *Chinese lexical semantics. CLSW 2015* (Lecture Notes in Computer Science 9332), 42–46. Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-27194-1_5
- Vainik, Ene & Geda Paulsen. 2023a. Kujundlik mõtlemine 2020.–2022. aasta keelekriisis. *Keel ja Kirjandus* 66(7). 651–677. <https://doi.org/10.54013/kk787a1>

- Vainik, Ene & Geda Paulsen. 2023b. Values behind metaphors: Figurative speech in the discourse of a „Language Crisis“. *Tertium Linguistic Journal* 8(1). 21–51. <https://doi.org/10.7592/Tertium.2023.8.1.249>
- Vainik, Ene & Geda Paulsen. Ilmumas. The lexicographical object in flux: Metaphoric framings during the public dictionary debate in Estonia (2020–2024). *International Journal of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Wu, Jingfang & Rong Chen. 2013. Metaphors ubiquitous in computer and internet terminologies. *Journal of Arts and Humanities* 10. 64–78.
- Õim, Haldur, Heili Orav & Piia Taremaa. 2009. Lihtlause semantika: teoreetiline kontseptsioon ja arvutianalüüsi võimalused. *Keel ja Kirjandus* 51(7). 489–504.
- ÕS = *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018*. Maire Raadik, Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu (toim). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÜS 2024 = *EKI ühendsõnastik 2024*. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee/> (05.05.2025).

Lisa: Tsiteeritud näidete allikaviited

Tähis: hääli/esimese autori initsiaalid/aasta.kuu.päev; A = ajakirjanikud, KT = keeleteadlased, P = praktikud, R = riigi esindajad, V = varia

Väljaanne: A = Akadeemia, E = Edasi, EP = Eesti Päevaleht, ERR = Eesti Rahvusringhäälingu veebiportaal, KK = Keel ja Kirjandus, OK = Oma Keel, P = Postimees, S = Sirp

Autor(id): nimi (sulgudes on intervjueeritav)

Tähis	Väljaanne	Autor(id)	Pealkiri
KT/ML/21.01.29	S	Margit Langemets, Peeter Päll	Muutuv ÕS
KT/EKI/21.05.20	S	Institutsionaalne vastus	Vastus pöördumisele seoses EKI algatatud sõnastikureformiga
V/G-LR/21.06.04	ERR	Greeta-Liisa Roosve	EKI sõnastikureform tekitab keeleinimestes tuska
P/HR/21.06.05	ERR	Hanneli Rudi	Eesti keele õpetaja: jääb mulje, et käib vaikne ÕS-i kaotamine
A/ME/21.06.11	P	Martin Ehala	Kirjakeel kui rõhumise tööriist
P/AK/21.06.18	S	Aili Künstler (Helika Mäekivi)	Pealelend – Helika Mäekivi, Eesti Keeletoimetajate Liidu juhatuse esimees
P/ML/21.06.18	S	Mall Laur	Liiasuse printsiip ja sõnastikureform
P/HS/22.02.04	S	Hille Saluäär	Sõnadest ei saa isu täis ehk Elukestva emakeeleõppe kaitseks
A/MH/22.07.13	ERR	Marju Himma	ÕS asendub sõnaveebiga – kas keeletööriist ikka säilib?
KT/KK/22.07.21	ERR	Krista Kerge	Targutaja tahab sõna
P/HS/22.10.08	ERR	Hille Saluäär	Keelearendus kui elevant värvipoes
A/ME/22.10.13	P	Martin Ehala	Keeleinstituudi jakobiinid tühistavad eesti kirjakeelt
P/HS/22.10.17	ERR	Heigo Sooman	Selle maa keelekorraldus
KT/BK-L/22.10.19	ERR	Birute Klaas-Lang	Meie ühiskonda ähvardab lõhestada ka keelekriis
V/TK/22.10.27	P	Toomas Kiho	Kui keel on kaitseta, tuleb umbrohi peale
KT/KP/22.10.29	P	Karl Pajusalu	Keele heaolu esmaseks aluseks on keele mitmekesine kasutus

KT/ML/22.11.07	ERR	Margit Langemets, Ene Vainik	Tõde ja õigus keeles
KT/RK/22.11.26	P	Reet Kasik	ÕS on Eesti kultuuritraditsioon
KT/ BK-L/22.12.04	ERR	Birute Klaas-Lang	Kirjakeel peab olema üheselt arusaadav
P/LR/22.12.09	ERR	Lisbeth Rats	Keeletoimetajad tunnevad muret tulevase ÕS-i pärast
KT/ML/23.09.20	ERR	Margit Langemets	Valmivast ÕS-ist leiab nii gasellfirma kui ka lennuhäbi
P/AS/22.03.14	P	Alexandra Saarniit	Keeleinstituut väldib toimetajaid ja möllab ikka omasoodu
KT/ML/23.10.13	S	Margit Langemets, Lydia Risberg	Mis on ÕS-i sõna?
KT/ML/24.03.12	ERR	Margit Langemets	Eesti keele sõnastikku jõudsid kileviiner põssanka ja vana raha
R/ÜM/24.03.15	P	Ülle Madise	Eesti kirjaleele normi ei tohi kaotada
V/AK/24.03.15	S	Aili Künstler	Miks üldse ja kellele ÕS
V/HR/24.03.17	ERR	Hanneli Rudi	Sõnastikureform on keeleinimesed põhjalikult tülli ajanud
KT/US/24.03.18	P	Urmas Sutrop	Mida me arvaksime oma ÕSist, kui see oleks kakskeelne vene vastetega sõnaraamat?
R/ÜM/24.03.07	ERR	Ülle Madise	Õiguskantsler: uus ÕS peaks lähtuma keeleteaduse nõuetest
P/HM/24.03.21	ERR	Helika Mäekivi	Põimuvaid paralleele keele-elust
KT/MP/24.03.08	ERR	Mari Peegel (Arvi Tavast)	Tavast: Keeletüliga tuleb õppida elama sest lahendust sellele pole.
KT/LL/24.04.23	ERR	Liina Lindström, Pärtel Lippus	ÕS-ist ning teaduse demoniseerimisest
KT/LR/24.04.29	ERR	Lydia Risberg, Margit Langemets	Keeleminutid. Kas Sõnaveebi saab usaldada?
V/SZ/24.05.01	OK	Sirli Zupping (erinevad sõnavõtjad)	Ülevaade Eesti keelenõukogu seminarist keelekorralduse teemal
P/AK/24.05.17	S	Aili Künstler	Keeleteadlaste tühi töö
KT/MS/24.05.01	EP	Maarja Siiner	Keeleteadlane: eesti keele säilimist läbi aegade ei taga põhiseaduse preambula ja õiguskantsler

Sünonüümidega kimpus ehk kimbatusi sünonüümitöös

Tiina Leemets

EKI ühend sõnastikus (ÜS-is) on sõnade tähenduste juures eristatud täis- ja osasünonüümid, mis on alates 2025. aastast eristatud vastavalt siltidega *sünonüümid* ja *sarnase tähendusega*. Tähenduste ühendamisel tekkiv täis-sünonüümiseos on kahepoolne ning praeguseks arendatud andmemudeli järgi on vastastikku seotud ka osasünonüümid, mille valib leksikograaf automaatselt tuvastatud sünonüümikandidaatide hulgest. Ekilexi sõnastikutööriist loob seose automaatselt: kui sõnale *maja* lisada osasünonüüm *hoone*, on *hoone* juures kohe osasünonüümina näha *maja*. Nõnda on töö ühtpidi varasemast lihtsam ja esitus ühtlasem.¹ Kirjutis pakub aga mõne näite, milleid uusi küsimusi on ÜS-i osasünonüümide kihi koostajatel pärast seda lahendada tulnud.² Lisaks võrdlen sünonüümia näitamise kogemusi ÜS-i ning õigekeelsussõnaraamatu (ÖS-i) koostajana.

Märksõna tähendusjaotus

lahistama

Kuivõrd detailselt märksõna tähendusi ja alltähendusi eristada, on otsustanud artikli varem koostanud leksikograaf. Onomatopoeetiline verb *lahistama* on seletatud kahe põhikonteksti järgi ühe tähendusnumbri all 'hoogsalt nutma või sadama'. Nii ongi esimesed kõrvuti paiknevad osasünonüümid muidu eri tähendusega *sadama* ja *nutma*, kuid märksõna seletus võiks siiski ühtlasi selgitada sünonüümivalikut. Sünonüümireas olev *valama* saab esineda mõlemale tähendusele viitavas ühendis (*pisaraid valama*, *vihma valama*). Mõne artikli puhul on laiem arutelu viinud varasema tähendusjaotuse kohendamiseni.

¹ Varasema ühepoolse sünonüümiseose kohta: Tavast jt 2020.

² Osalt on aluseks konverentsiettekanne: Leemets, Koppel & Tuulik 2024.

hiilima ja ilmuma

Märksõna *hiilima* üks alltähendusi on '(tunnete, seisundite vms seoses:) kuskile sügenema, tasapisi märgatavaks saama. (*Hinge on hiilinud kahtlus. Suhtesse hiilib ebakindlus.*) Osasünonüümideks sobivad koostaja arvates *ilmuma* ja *tekkima*. Seega tuleb leida, milline *ilmuma* tähendustest on kõige sünonüümsem: 1) 'uue teosega avalikkuse ette (lugejani, kuulajani, vaatajani) jõudma, hrl raamatute, ajakirjade, muusikaplaatide vms kohta'; 2) 'kindlasse, määratud punkti tulema või saabuma'; 3) 'nähtavaks või märgatavaks saama, nähtavale tulema'. Kolmas tähendus on lähim, aga ikkagi laiem kui *hiilima* puhul, viidet tunnetele või seisunditele pole ei seletuses ega näidetes. (*Nahale ilmusid vistrikud. Oodatakse, et sõudjad juba nähtavale ilmukuks.*)

Osasünonüümide lisamisel on kehtinud põhimõte, et need ei pea sobima asenduseks sõnastikku valitud vähestesse näidetes, kuigi kolleegide ja sõnastiku kasutajate tagasisides on niisugust ootust aeg-ajalt väljendatud. Koostajad on paigutanud *hiilima* rohkete *ilmuma* sünonüümide reas lõpu poole ning jääb üle loota, et küsimuse tekkides mõistab kasutaja üle vaadata *hiilima* artikli.

esindaja ja laps

Sõna *laps* alltäendus on 'teatud ajajärgule, paikkonnale või keskkonnale tüüpilise vaimulaadiga inimene', näide: *oma aja laps*. Selle konkreetse näite asemel võiks öelda *oma aja esindaja*, nii lisas sünonüümirühm *esindaja* tähenduses 'mingisse rühma kuuluv, mingi grupi liige'. Kolleegide tagasisidest selgus, et artiklis *esindaja* jäi *laps* selle tähenduse ainsa osasünonüümuna mõistetamatuks, hiljem on seos kustutatud.

Hüperonüümia ja kontekstisünonüümia

Hüperonüümi saab selges kontekstis kasutada hüponüümi sünonüümina (*T-särgi, päevasärgi* või *triiksärgi* kohta öelda lihtsalt *särk*), vastupidine seos on nõrk või olematu. Osasünonüümide kahepoolse seose korral on koostajal kaks varianti: kas jätta hüponüümi juures hüperonüüm sünonüümina näitamata või leppida sellega, et hüperonüümi sünonüümide hulgas on valik hüponüüme. Otsustatud on mõlemat pidi, hinnates otstarbekust, näiteks artiklis

särk on siin mainitud kolm liiki osasünonüümidenä näha, aga kümmed koera-tõud ja sõna *koer* on jäetud seostamata.

Mõni levinud alltäendus, millele vastab liitsõnaline täissünonüüm, võib olla ÜS-is eraldi esitatud (*protees* 1.1 = *hambaprotees*).

Vormisünonüümia

Sõnastiku märksõnadena on käändsõnad tüüpiliselt ainsuse nominatiivi ja pöördõnad infinitiivi kujul. Kuna osasünonüümiks saab lisada ainult olemasolevaid märksõnu, jääb paraku näitamata suur hulk sünonüümseid vorme: elanikkond – *elanikud*, täpiline – *täppidega*, puändikas – *puändiga*, rumal – *ajudeta*, põiklemisi = põiklevalt – *põigeldes* jpt.

Osalt saab niisugust sünonüümiat välja lugeda seletustest: *puhkepäeviti* 'puhkepäevadel, igal puhkepäeval'. Mõni käänevorm, partitsiip vm on koostöös sõnaliikide tööruhmagä võinud saada ka uue sõnaliigi ja märksõna staatuset.

Sünonüümiesitust tublisti mitmekesistav hiljutine uuendus EKI ühendõnastikus on liitsõna esiosade lisamine, nt *katse-* täissünonüümidegä *eksperimentaalne, katseline, eksperimentaal-* või lühend *e-* täissünonüümidegä *digi-, digitaalne, elektrooniline, elektroonne, elektron-, digitaal-*.

Eri sõnaliikidest sünonüümid

Osasünonüümid ei pea tingimata olema samast sõnaliigist. Eriti kehtib see väljendite puhul, nt *au sees* osasünonüümid on *auväärt, aulik, auväärne, auline, aukas, lugupeetud, austatud, austet*; adjektiivil *rumal* väljendid *kruvid logisevad, mõni kruvi on puudu*.

Täissünonüümide *maitsema* ja *maitsema* üks tähendus on '(toidu, joogi kohta:) maitset meelepärane olema; teatud maitsega olema'. Peale kogejaläuses asenduseks sobivate osasünonüümide (sihitud verbid *mekkima, istuma, meeldima*) on esitatud sihilised verbid *eelistama* ja *armastama* ning valik adverbet-adjektiivet (*mokkamööda, mokka mööda, nahkamööda, suud mööda, suudmööda, meelepärane*). Muidugi oleks tähenduse poolest täpsemad *mokkamööda olema, meelepärane olema* või *eelistatud olema*, ägä niisuguseid ühendeid märksõnade hulgas ei ole. Kui juhtumisi oleks tehtud otsus esitada märksõnana ühendverbid (nagu *mokkamööda olema*), jääks omakorda

vähemaks täpseid sünonüüme adjektiivile *maitsev*. Osasünonüüme ÜS-i lisav töörihm on leidnud, et ainult sihitute verbide esitamine oleks lahjem lahendus kui praegune sünonüümivihjete andmine.

Sõnastussünonüümia

Elmise punkti näide käib ühtlasi lausetasandi sünonüümia kohta. ÜS-i artiklis *meelepärane* on näitelause *eraldi letist saab igaiüks ise meelepäraseid salateid valida*. Kui omadussõna osasünonüümide hulgas on tegusõna *maitsema*, võib sõnastusvõimaluste otsija vaadata lisaks *maitsema* artiklit ja võib-olla oskab luua lause *eraldi letist saab igaiüks ise valida salateid, mis talle maitsevad*. Samuti saab sama mõtet väljendada sihiliste ja sihitute verbidega, vrd kogejalause *mulle maitseb lumepallisupp väga* ja normaallause *ma armastan lumepallisuppi väga*.

Sõnaraamatunäidete funktsioonid võivad olla erinevad. ÜS-i näitelauseid on mõeldud illustreerima sõna kasutust igas seletatud tähenduses. ÖS-i sõnartiklites on tihti sünonüümseid sõnastusvõimalusi demonstreerivad lühinäited: *Jüril on head väljavaated tulla esikohale v head väljavaated esikohale tulemiseks v head esikohale tuleku väljavaated* (eri reksioonid artiklis *väljavaade*), *rauast nael = raudnael* (sõnaühend ja liitsõna artiklis *raud*), *läheme ooperisse = ooperiteatrisse v ooperietendusele* (märksõna sünonüümsus kahe liitsõnaga artiklis *ooper*) jm.

1999.–2018. aastani ilmunud ÖS-ides oli sõnastuste näitamiseks rohkemgi võimalusi, sest näites võis peale märksõna olla selle tuletis, samuti leitud näidetel sünonüümseid selgitusi: *rauaaja kalme = rauaaegne kalme* (artikkel *rauaaeg*), *õpib lilleseadet = lilleseadekunsti* 'õpib lilleseadjaks' (*lilleseade*), *peab paastu 'paastub' (paast)*.

Sünonüümseid ühendeid ja (liit)sõnu leiab muidugi ka ÜS-i ja ÖS-i märksõnade hulgas, näiteks on täissünonüümid verb *alistuma* ning ühendverbid *alla andma* ja *alla vanduma*. Lisaks leidub sünonüümiat ÜS-igi seletustes: *päevaeg* 'päevane aeg', *pantvangistama* 'nõudmiste täitmise tagamiseks kuskil kinni hoidma, pantvangi võtma', *rasestuma* 'rasedaks jääma'.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kahepoolne osasünonüümide lisamine EKI ühendsõnastikku aitab ühtlustada sarnaste sõnade tähenduste esitust, täpsustada sõnaliike ning leida seni kirjeldamata tähendusi. Teiseks annab see mõtteainet, kas sünonüümiat on sõnastikus võimalik ja otstarbekas näidata

ainult märksõnade või ka muude üksuste kaudu. Nii saame järjest toekama sõnastiku.

Viited

- Leemets, Tiina, Kristina Koppel & Maria Tuulik. 2024. Semantic challenges of bi-directional synonymy in the EKI Combined Dictionary. Kristina Š. Despot, Ana Ostroški Anić, Ivana Brač (toim), *Lexicography and semantics: Book of abstracts of the XXI EURALEX international congress, 8–12 October 2024, Cavtat, Croatia*, 152–154. Zagreb: Institut za hrvatski jezik.
- Tavast, Arvi, Kristina Koppel, Margit Langemets & Jelena Kallas. 2020. Towards the superdictionary: Layers, tools and unidirectional meaning relations. Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki & Asimakis Fliatouras (toim), *Lexicography for inclusion: Proceedings of XIX EURALEX congress (Vol. I)*, 215–223. Alexandroupoli: Democritus University of Thrace.

Lihtrahvas keelelise autoriteedina

Martin Luther ja eesti keelekorraldus

Kristiina Ross

Inimesed võivad olla keele suhtes tundlikumad või tuimemad. Viimastel on ükskõik, missugust keelt nende ümber kasutatakse. Vähegi tundlikumad tahaksid olla ümbritsetud heast keelest ja jäävad ilmselt, kuni keeled kestavad, vaidlema selle üle, missugune peaks olema hea keel ja kellel on voli keele headuse üle otsustada: kas selleks kutsutud ja seatud asjatundjatel või kõigil keele kasutajatel.

EKI teatmiku lühitutvustuses öeldakse keelekorralduse põhimõtete kohta, et praegu toetuvad need kasutuspõhisele keeleteooriale. Keelekorralduse hoiak olla muutunud varasemast käskivast või suunavast alates 1980. aastatest tasapisi kirjeldavamaks, ehkki „arutelu tegelikust keelekasutusest lähtumise üle, sh selle üle, kui palju peaks arvestama konkreetse paiga keeletarvitust, pärineb juba vähemalt piibli tõlkimise ajast eri keeltesse.“

Voilà! Seesama arutelu ongi kestnud eesti kirjakeele algusest peale kumagi poole vahelduva eduga juba 500 (või kirjalikus vormis jälgitaval kujul ligi 400) aastat. On omamoodi südant kosutav jälgida 17. ja 18. sajandi näitel, kuidas sama küsimuse ümber – kas käskida ja suunata või kirjeldada ja kaasa minna? – ehitati juba siis üles suur osa vastasseise. Tol ajal vaidlesid eesti keele üle sakslased ja tolleaegsed mured ja kired peaksid olema tänaseks, mil asjaajamine on juba ammu eestlaste kätte üle läinud, just nagu ületatud. Aga lähemal vaatlusel selgub, et ehkki konkreetsed üleskutsed ja etteheited võivad olla sõna tasandil muutunud, käib jutt (mingis mõttes) ikka samadest asjadest.

Eesti kirjakeel teatavasti loodi reformatsioonijärgsetel sajanditel piibli tõlkimise vajadusest ajendatult. Selle loojateks olid saksa (ja rootsi ja soome) emakeelega luterlikud pastorid, kelle tegutsemise laia raamistuse määrasid Martin Lutheri ideed. Nii seisabki kogu eesti keelekorralduse alguse taustal Martin Luther.

Lutheri suhtumine keelde oli pragmaatiline, keele- või tõlketeooria isenesest teda ei huvitanud, aga ta tegeles keeleküsimustega üsna palju, sest keel oli tema jaoks oluline õpetuse levitamise vahend – tööriist, mis pidi olema võimalikult hea selleks, et tõde inimesteni viia (Lepajõe 2013). Luther kirjutas keeleküsimustest seoses piibli tõlkimise tarvidusega ja seoses koolihariduse laiendamisega, et kõiki lapsi piiblit ja muud usulist kirjandust lugema õpetada. Piiblitõlkest ajendatuna pärineb temalt üks võib-olla üldse kõige kauni- maid kasutuspõhise keelekorralduse üleskutsed:

Sest mitte ladina keele tähtedelt ei tule küsida, kuidas saksa keelt peab rääkima, nagu need eeslid teevad, vaid seda tuleb küsida emalt kodus, lastelt tänaval, lihtrahvalt turuplatsil, ja just neile tuleb suhu vaadata, kuidas nemad räägivad, ja selle järgi tõlkida; siis saavad nad sellest aru ja taipavad, et nendega räägitakse saksa keelt. (Luther 2000 [1530]: 88)

Hea keele eeskuju ei paku mitte raamatutargad õpetlased, vaid harimatu liht- rahvas. Selle üleskutsed oli Luther kirja pannud „Kirjas tõlkimisest ja pühakute eestpalvest“ (1530), kaitstes omaenda saksa piiblitõlget paavstimeelsete kriitikute eest, kes eelistasid kasutada ladinakeelset tõlget või vähemalt ladina tõlke järgi sõna-sõnalt saksa keelde ülekantud väljendusviisi. Oma haridus- programmi kontekstis asetas Luther seevastu esikohale vajaduse keelt peda- googilistel kaalutlustel ühtlustada ja keele varieeruvust piirata. Sellekohase manitsuse pani ta kirja oma väikese katekismuse eessõnas (Luther 1529), mööndes, tõsi küll, kohe selle vajaduse rõhutamise järel, et keele normimise ja piiramise nõue käib ainult kõige algelisemate usutõdede väljendamise kohta, aga täiskasvanud ja õpetatud inimestele kirjutades võib igaüks oma keelelisi võimeid ja rikkusi eksponeerida, palju kulub.

Sellega oli eesti varajastele keelekorraldajatele tegutsemisruum just nagu ette antud. Keelt tuleb õppida lihtrahvalt, mis Eesti kontekstis tähendas, et keeleliseks autoriteediks tuleb lugeda eestlastest talupoegi. Aga kuna talu- poeg on rumal ja harimatu, tuleb teda abistada ja suunata, mis Eesti konteks- tis tähendas, et keele üle peavad kokkuvõttes otsustama ikkagi võõra ema- keelega haritlased. Nii kordavadki kõik keelearutlustes osalejad ühelt poolt seda, kui hoolikalt nad talupoegade keelt on jälginud, teisalt seda, et talupoegi on siiski vaja harida ja nende keelt rikastada. Sel viisil sai luterlike argumendi- dega oskuslikult laveerides õigustada kõige erinevamaid keelekorralduslikke taotlusi.

Kohe eesti kirjalikult talletatud keelekorralduse alusdokumendis, Heinrich Stahli katekismuse eessõnas (1632), kutsubki autor kaaspastoreid oma kirjatööd tarvitusele võtma, tsiteerides sedasama Lutheri väikese katekismuse lõiku, milles neid kahte keelekorralduslikku põhimõtet väljendatakse:

Armsad härrad vennad, soovimata küll mitte kellelegi ettekirjutusi teha, veel vähem kedagi *imperiose* kohustada ja käskida, ning mul pole selleks ka õigust, tahan siiski teid kõiki vennalikult ja sõbralikult paluda, et jääksite nurisemata nende eestikeelse katekismuse formaalsuste juurde, mis ma nüüd annan, arvestades seda truusüdamlikku, ülimalt vajalikku ja väga kasulikku manitsust, mille Jumala väljavalitud tööriist, õnnis doktor Martin Luther, oma väikese katekismuse eessõnas on meile jätnud, kirjutades nõnda: „Esiteks vältigu jutlustaja eelkõige kümne käsu, meieisapalve, usutunnistuse, sakramendi jm mitmekesist või teistsugust teksti ja vormi ning hoidugu selle eest. Vaid ta võtku endale üks vorm, mille juurde ta jääb, ja pruukigu seda alati, aastast aastasse, sest noort ja lapsikut rahvast tuleb õpetada ühesuguse kindla teksti ja vormidega, muidu satuvad nad kergesti segadusse, kui täna õpetatakse ühtemoodi, aasta pärast teisiti, nagu tahetaks seda paremaks teha, ja nii läheb kõik töö ja vaev tühja. .. Kui sa aga jutlustad õpetatud ja mõistlike inimeste juures, siis võid sa oma kunsti näidata ja teha selle pala nii kirjuks ja väänata seda nii meisterlikult, nagu sa oskad.“ (Eesti keelemõte 2023: 55)

Oma grammatika eessõnas (1637) kinnitab Stahl samuti Lutheri vaimus, et ta on „talupoegadele küllalt tähelepanelikult suhu .. vaadanud ega ole midagi kirja pannud, mida nad mitte päris kindlasti ei tarvitaks“ (Eesti keelemõte 2023: 64). Ent täpselt sama moodi apelleerivad „talupoegade suule“ algusest peale ka need, kellele Stahli grammatika järgi ette antud keel ei sobinud. Näiteks Hageri pastor Michael Möllenbeck vanem väljendab kirjas piiskopile (1642) kõhklusi seoses oma tõlkeosa loovutamise ühise piiblitõlke tarvis, väites, et häbeneb seda üle anda, kuna tema pole „keelt õppinud grammatikast, vaid talupoegade suust“ ja on oma vaimulikutegevuses vajaminevad tekstid koostanud selle järgi, kuidas „Harjumaal räägitakse“ (Eesti keelemõte 2023: 65–66).

Tagantjärele vaates ollakse juba Eduard Ahrensi päevist harjunud seostama rahvapärasema eesti keele kasutuselevõttu Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri egiidi all tegutsenud Johann Hornungi ja tema mõttekaaslaste tegevusega 1680. aastatel. Aga talupoja kui eesti keele alase autoriteedi käisid tollaste vaidluste käigus välja ka vastaspoole, Eestimaa konsistoriumi

esindajad, ning sealjuures isegi neist kõige konservatiivsemad sisseharjunud saksapärase keelekasutuse pooldajad. Seda tuli lihtsalt osata sõnastada. Väga osavalt loovitakse talupoja keelelise autoriteedi ja tema järeleaitamist vajava lihtsameelsuse vahel näiteks Eestimaa konsistooriumi 1688. aastal koostatud dokumendis, mille kirjapanijaks oli Anton Heidrich ja kus muu hulgas arutatakse selle üle, kas sõna *jumal* ainsuse akusatiiv (tänapäevases mõistes osastav kääne) peaks jääma ilma lõputa (*jumala*), nagu oli Eestimaa konsistooriumi senistes tõlgetes, või tuleks selle asemel võtta kasutusele *t*-tunnuseline vorm (*jumalat*), nagu soovitasid keeleuendajad. Murretes võis samas funktsioonis kohata mõlemat vormi ning segadust suurendas see, et Stahli grammatika näidisparadigmas kirjutati mitmuse nominatiiv tugevat klusiili märkiva *t*-tunnusega (*jummalat* 'jumalad'). Heidrich põhjendab senise kasutuse juurde jäämise otsust sellega, et „talupoeg saab vanast fleksioonist niihästi kirjas kui ka kõnes laitmatult aru ning *t u n n i s t a b k ü s i m i s e p e a l e*, et see pole vale“ (sõrendus *K. R.*). Tõsiasi, et kõnekeeles esineb *t*-tunnuselist ainsuse objektikäände vormi, kirjeldab Heidrich sõnadega: „talupoeg ütleb oma lihtsameelsel kombel singulari akusatiivis *jummalat pro Jummalala*.“ (Eesti keelemõte 2023: 211)

Tuginedes sellele, et ehkki keeleoskaja, oli talupoeg üldise kuvandi kohaselt vaene, õnnetu ja rumal inimene, keda tuli harida, said teda oma seisukohtade ja keeleliste eelistuste sõnastamisel ära kasutada sajandi keskpaiku koguni barokse keelearenduse äärmuslikud eestvedajad, kes tahtsid keelt üsna eba-Lutherlikult ratsionaalsete reeglite abil õilistada. Kõige ilusama näite pakub selle kohta võib-olla Heinrich Gösekeni grammatikaraamatu (1660) süntaksiosa avalause: „Enamik [eesti keele lauseõpetuse] reegleid langeb kokku ladina ja saksa omadega, kuid talupoeg ei võta süntaksit alati arvesse.“ (Göseken 2010: 219) Göseken läheb kasutuspõhisuse asjus vast üldse kõige radikaalsemalt Lutheriga vastuollu, vastandades oma grammatika eessõnas selgesti „õige“ ja „labase“ keeletarvituse ning kurtes viletsa keeleoskuse peamise põhjusena selle üle, et keelt „on õpitud ainult kasutuse järgi ja üksteise käest“ (Eesti keelemõte 2023: 99). Siinjuures tasub tähele panna, et „labase keele kasutajate“ ja „labase pööbli“ all võib Göseken silmas pidada ka kaaspastoreid. Otseselt talupoegi mainib ta, kurtes variatiivsuse üle loomade nimetamisel. Göseken väidab, et on „tihtipeale kogunud“, kuidas isegi samas kihelkonnas üks talupoeg mõnd sõna ühtemoodi, teine teistmoodi kasutab. Tema väitel ei tee talupojad vahet sisaliku ja vaskussi või kopra ja soobli vahel,

„sest et nad selliseid kahepaikseid isegi õieti ei tunne ega niisiis oska neid nimetada“ (Eesti keelemõte 2023: 105–106). Ilmselgelt oli Göseken talupoegade keelise autoriteedi suhtes skeptiline, kuid see ei takistanud teda teisel siiski üles astumast kasutuspõhise keelekäsitluse kaitseks ja veel 1676. aastal mõlgutamast mõtteid keelekorpuse kogumisest, kui ta vaid „saaks maal ringi sõita ja selliste sõnade kohta teateid nõutada või kirjavahetuse teel neid teistelt härradelt pastoritelt uurida ja koguda“ (Eesti keelemõte 2023: 140).

Põnev ja kirklik argumenteerija oli Väike-Maarja pastor Johann Engelhard Bender, kes küllap tõsimeeli uskus end astuvat „õndsas Lutheri jälgedes“ ja kasutas enesekindlalt tollaseid levinud troope, nagu *idiotismus linguae Esthonicae* (eesti keelele omane väljend) või *genius linguae* ('keelee vaim'), ning tundis püüdliselt muret „lihtsameelse koguduse ja talupoegade“ pärast, keda muudatused keelekorralduses võiksid segadusse ajada (Eesti keelemõte 2023: 152–153). Suuresti näib ta siiski olevat vaielnud lihtsalt vaidlemise enda pärast ja kõigi vastu, sest jõuab kohati mõttekonstruktsioonideni, mille kohaselt isegi kui „uuest ette pandud kirjutamise viisist on kergem aru saada“, ei anna see veel alust midagi muuta (Eesti keelemõte 2023: 180). Sõnades astus Bender otsustavalt üles Eestimaa konsistooriumi kehtestatud traditsiooni poolt ja kõigi uuenduste vastu, ent pakkus samal ajal vanade kirikulaulutõlgete asemele uue väljaande tarvis oma tõlkeid, mis eemaldasid luterlikest tõlkepõhimõtetest veel tükk maad kaugemale, kui senine barokne riimtõlge seda oli teinud, ja oleksid talupoja või kelle tahes usutavasti palju hullemini segadusse ajanud kui kõik need uuendused kokku, mille vastu Bender sõna võttis (Eesti keelemõte 2023: 471–488).

Levinud võte tugineda vajadusele vastavalt kas talupoja keeleliste teadmiste või tema üldisele teadmatusel ja abitusele paneb muu hulgas küsima, kui palju tollased keeleväitlejad päriselt rahva hulgas keelt kogumas käisid või mil määral on niisuguste kinnituste näol tegemist ajastukohase troobiga. Ja kui käisidki ringi ja küsisid talupoegadelt, siis kuidas täpselt üks või teine pastor küsimuse sõnastas, saamaks endale meelepärast vastust. Näiteks kuidas ikkagi pani Heidrich talupoja vastama, et talle ette antud vorm „pole vale“? Või kuidas tegi Göseken kindlaks, et talupojad kahepaikseid ei tunne: kas tõesti näitas neile ette nimetamisaluseid loomi või pigem ütles ette saksa sõnu ja lasi neid tõlkida?

Vanad argumendid talupojast kui keelisel autoriteedist ning tema (ja mõningate „teiste“ võimalike keeleteadajate) teadmatusel, mida on vaja

aruka keelekorralduse abil järele aidata, tulevad esile ka arutlustes seoses uue, 1721. aastal ilmunud pietistliku käsiraamatu juurutamisega. Sedapuhku näivad talupojale ja keelekasutusele rõhuvat konservatiivid, kes püüavad vana harjunud teksti asendamise nõudest kõrvale hoida, uue versiooni toetajad aga rõhuvad käsiraamatu kasutajate harimise vajadusele. Näiteks kui viitsepraost ja Kose pastor Hermann Johann Heitzig püüdis eakat Juuru pastorit Helmich Reinhold Ludwigit veenda uue raamatu paremuses, pareeris too pealekäimist muu hulgas lausega: „Eesti keele tundmisega pole ju mõtet uhkustada, sest talupoeg on selles kõigist üle“ (Eesti keelemõte 2023: 328). Aga kui vennad Winklerid (Koeru pastor Johann Abraham Winkler ja Järva-Jaani pastor Reinhold Winkler) esitasid oma vastuseisu põhjenduseks konsistooriumile pika seletuskirja, milles muu hulgas protesteerisid uue käsiraamatu pealkirjas sisalduva väljendi *Eestimaa* vastu, väites „Näiteks küsivad mitmed, mis asi see Eesti Ma peab olema, ja kui neile seda selgitatakse, ütlevad nad, et oleks olnud parem, kui oleks trükitud Ma kele Ramat,“¹ siis pareerisid Eestimaa konsistooriumi esindajad nende kasutuspõhiseid argumente talupoja keelelist autoriteeti kahtluse alla seades sõnadega: „See, mis paljudele tundmatu, ei ole sellepärast veel kõigile tundmatu. Eesti-ma tähendust saab neile, kes seda ei mõista, selgitada .. *Ex ignorantia horum vel illorum nullum formati potest argumentum.*“² (Eesti keelemõte 2023: 341, 359)

Eestimaa konsistooriumi vastuses toodud sentents on kasutuspõhise keelearenduse kaalukaim vastuargument tänaseni. Kasutusest võib ju tõesti leida ka vaest ja abitud keelt ning on raske leida põhjendust selle paljundamiseks või selle kohendamiseks loobumiseks. Algajad keelekasutajad vajavad keelekorralduslikku tuge, nagu juba Luther väikese katekismuse eessõnanentis. Aga kui keelelised korraldused hakkavad „mõistlikke inimesi“ ahistama ega lase neil oma „kunsti näidata“, tasub hoogu maha võtta. Sobiva kesktee leidmine normimise ja kasutuspõhisuse vahel ongi keelekorralduse sisu. Kuni vaidlus selle üle käib, areneb keel omasoodu ja kestab.

¹ 1721. aasta kirikukäsiraamatu pealkiri oli „Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat“, vrd varasemate pealkirjadega 1702. aasta väljaandes „Ma Kele Koddo- nink Kirko-Ramat“, 1694. aasta väljaandes „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“.

² Ühtede või teiste teadmatuse alusel ei saa kujundada ühtki põhjendust (ld).

Viited

- Eesti keelemõte 2023 = *See kuningas sest aavust, põrgukonn ja armutaim: Eesti keelemõte 1632–1732*. Kai Tafenau, Kristiina Ross & Aivar Põldvee (koost). Tallinn: EKSA.
- EKI teatmik: Eesti õigekeelsuskäsiraamat*. Peeter Päll (peatoim), Tiina Paet & Margit Langemets (toim). Peeter Päll, Maire Raadik, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa, Lydia Risberg & Arvi Tavast (koost). Eesti Keele Instituut. <https://eki.ee/teatmik/> (07.10.2025).
- Göseken 2010 = Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress & Kai Tafenau. 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Lepajõe, Marju. 2013. *Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. Katre Kaju (koost), *Kroonikast kantaadini: Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 20). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Luther, Martin. 1529. *Der Kleine Catechismus / für die gemeyne Pfarherr vnd Prediger*. Margpurg. <https://diglib.hab.de/drucke/1164-60theol-3s/start.htm> (07.10.2025).
- Luther, Martin. 2000 [1530]. Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. Tõlkinud Kristiina Ross. *Vikerkaar* 15(2–3). 83–96.

Eripärane usu- ja kirjamees

Hans Tiismann

Jüri Viikberg

Eesti 19. sajandi kultuuri- ja haridustegelaste kõrval seisab omapärase isiksusena misjonär ning kirjamees Hans Tiismann (1829–1886). Rapla lähedalt Nõuri külast pärit ja Baseli lähedal Chrischona Rändmisjoniasutuses ettevalmistuse saanud mees oli esimene pühendunud eesti misjonär, kes töötas Palestiinas (1862–1864), Keenias (1866–1868) ja Brasiilias (1874–1884) ning vahepeal koolmeistrina Alu algkoolis (1868–1874). Elanud-töötanud neljal mandril, kõnelnud saksa, vene, araabia, inglise, suahiili, vanjika ja tõenäoliselt galla (ehk oromo) keelt, avaldas ta misjoniainelised raamatud „Petlehem“ (1865) ja „Ahwrikamaa öis“ (1882). „Petlehema“ oluliselt täiendatud uustrükk „Kuulumitooja ehk sõnumitooja Bethlehemast“ (1886) paistab erakordne nii oma eksootilise ainese kui ka eripärase sõnakasutuse poolest. Eesti kultuuri loos on autorit nähtud peaaesjalikult ränduri ja afrikanisti (Ederberg 1937; Dridzo 1973; Klaassen 1987; Hiiemaa 2000: 34–39), aga ka omaaegse keeleuuendaja rollis (Ariste 1937). Alljärgnevas on lähema vaatluse alla võetud autorile iseloomulik sõnakasutus, mis saavutas oma täiuse „Kuulumitoojas“.

Pärast nelja-aastast õpiaega Chrischona Rändmisjoniasutuses (1858–1862) määrati Tiismanni esimeseks misjonikohaks Jeruusalemm Palestiinas. Ta töötas seal õpetajana Lifta külas nn Süüria orbude majas, kus elasid-õppisid Süüria kodusõjas (1860) orbudeks jäänud lapsed. Lisaks õpetas eestlane algkoolitarkust Lifta küla araabia noormeestele. 1862. aasta jõulude aegu külastas Tiismann Petlemma ja 1865. aastal ilmunud raamatukeses „Petlehem“ (1865) pakub ta eesti lugejale oma vahetuid muljeid Piiblist tuntud ning Jeesusega seostatud paikadest. Lugejad võtsid tema 16-leheküljelise kirjatöö heasoovlikult vastu ja see ilmus veel kahes kordustrukis. Esimene eestlase Petlemma kirjeldus nägi tollases kirjakeeles, st vanas kirjaviisis, välja selline:

Se praegune Petlehem, Arabikeli Beitlahm .. on 8 wersta Jerusalemmast louna pool, Hebroni linna tee peal, kahhe mäe küru otsas saddulawisi, ja nattu ke roopamissi ühhe illusa ümberkaudse kohha peal, kus lähhedalt ümberringi ka palmipuid, öllipu metsasi, winapu ja mu kalli pu-aiad silmi sirjendawad (Tiismann 1865: 6).

Hiljem pöördus Tiismann oma Palestiina-perioodi juurde tagasi ja avaldas 1886. aastal täiendatud uustrüki pealkirjaga „Kuulumitooja ehk sõnumitooja Bethlehemast“. Peatükkide vahele oli autor sobitanud oma teemakohaseid luuletusi ja ta keelekasutus oli muutunud silmatorkavalt eripäraseks. Uustrükis kirjeldab ta Petlemma linna uues kirjaviisis ja sellises sõnastuses:

Se praegune Bethlehem, Arabia keeli „Beit-lahm“ .. on kaheksa wersta Jerusalemmast eemal, Lõunapool Hebroni linna tee peal, kahe mäe küiru turjal isturi wiisil ehk sadula wiisil loomamas, ning natuke roopamisi, ühe kauni ümberringi piiramisi, ilusaid Palmipuid, Elipuid, Wiigipuid, Apelsinipuid, Granatiõunapuid ja muid kallid puu sugusid iga waataja silma luura rohawad, ning temale üht pökkitsewad lõõpu meelegihkamisse hoowawad (Tiismann 1886: 43).

Autor kirjeldab eesti lugejale kauge Palestiina maakohti nii Piiblist tuntud isikute ja sündmuste kui ka vahetult kaasaegse elu-olu kaudu. Sealsete kohanimedega puhul järgib ta kohalikku kirjaviisi (nt *Bethlehem* pro *Petlemm*, *Nazareth* pro *Naatsaret*, *Golgatha* pro *Kolgata*)¹, aga oma kirjeldustes on ta kasutanud ohtralt talle eriomast eesti sõnavara. Mõningase ettekujutuse Tiismanni arvukatest omaloomingulistest keelenditest pakub alljärgnev „Kuulumitoojast“ põimitud näitevalimik (numbriga osutatud leheküljelt). Kõrvale on jäetud ilmsed Harjumaa murdejooned, nagu pikavokaaliline *määlestus* 'mälestus', tugevaastmelised *kottis*, *keeldes*, *lautas*, diftongilised *võerusel* 'võörusel', *püian*, *nüid* jms.

1. Võörkeeltest pärit laensõnu kasutab autor eeskätt Palestiina olustikku kirjeldades.

aba '(meeeste) villane kuub': üks lai kuub, ehk koskel, mis õige Kameeli karwust musta ja walge küit valmistud on, Arabiakeeli: „aba“ kutsutakse (55)

¹ Eestkõnes (Tiismann 1886: 4) on täpsustatud: *Rahwa õigused nõuawad seda, et kõik Wõera keeli Nimed ja Sõnad, kui meie neid laename: siis piame meie neid nende oma tähte ehk nende asemikudega, neid nõnda kirjutama, kuidas need nende oma keeldes kirjutud seiswad.*

abt 'abt': Üks Abt on Arabia keeli: ori, orjand, sulane ja teender ehk teenija (74)

amnestia 'halastus, armuand': kui Persia kuningas Kores Juda rahwale amnestia ehk armuandmist oli awalikult lubanud (30)

industria 'käsitöö, tööndus': Ning nende kõige suurem Industria ehk Sissepunni oks, nukrisuse wõsu, on Roosiwannikute muntsimine (50)

Mesiah 'Messias': ülepea Arabia keeldes ei saa ijalgi mitte Kristuse nime nimetud waid ikka Mesiah nimi. Mesiah nimi on üks Ebria keeli sõna (47)

monachus 'munk': Nüüd üks niisugune ainu ande elawane ohwer hüitakse, kui tema meeste rahwa sugust on: Greeka keeli „Monachus“ (mung) ning Eesti keeli: „Ainond“ (73)

monasterion 'klooster': ning üks .. niisugune hoone, kus sees need ainondid elawad, hüitakse Greeka keeli: „Monastèrion“, se on ka Eesti keeli: „Kihmik“ (73)

sheih 'šeik': se eswints ehk sheih (esiwääne) on Muhametlane (47)

tarbuch 'meeste peakate': Omas peas kannawad nemad üht punast Nünni, Arabiakeeli: „tarbuch“, mille ümber üks walge wiledast riidest narts saab rummu pununud (55)

2. Torkab silma, et autor on sõnade laenamisele sageli eelistanud luua uusi omi liitsõnu, kasutamata isegi tollases kirjakeeles juba levinud sõnavara (nt *eesriie, pagar* või *kee*).

auselgus 'oreool, aupaiste': Siinsamas olla .. need taewa inglid neile ilmunud, taewaliku auselgusega (83)

elmerong '(kaela)kee, helmekee': Ning õnnistus kui elmerong (53)

jõululõhn 'viiruk': Jõululõhn ehk Pühtsuits on norskuse pühitsemise rohi .. ning selle nimi on Saksa keeli „Weihrauch“ (32)

mullaeli 'petrool': Üks ainus nüüdne Mullaeli ehk Kiwieli lamp, teeks seda lauta kümme kord walgemaks (65–66)

riiplõtt 'vaheriie, eesriie': Need kirke, sõime ja uste wahe riided ehk ripplõttid, on hõbedaga ehk hõbekiududega koorunud sinisest siidist kojutud riided (66)

taignasepp 'pagar': Elipuu oksade peale, said kõiksugu puuwiljad, ja kõiksugu taignasepade kakkud riputud (18)

3. Oma kirjatööde sõnastamisel on Tiismann kasutanud meelsasti murdelist sõnavara, mis pärineb üldjuhul tema kodumurdest Harjumaalt, muudel juhtudel on ta võinud kasutada ka Wiedemanni sõnaraamatut.

- kallama (sisse)** 'pöörama (sisse)': kus meie Missionär Mülleri majasse sisse kallasime, ning omale öömaja seal wõtsime (25)
- kampima** 'kõmpima, käima': Josep kampis kõrgel sunnil, Oma reisi, õigel tunnil: Nazarethist Bethlehema (26)
- krammima** '(sisse) lõikama, vermima': Sest sage Arabialaste koolitamise läbi jähi se Mesiah nimi minule nagu murrutud meele sisse ja krammitud keelepühta (48)
- kutsima** 'juhtima': se hallika wesi .. mööda kiwi küna, maa alt roowialust mööda se ülemise tiigi sisse kutsitud saab (87)
- küüt** 'jutt, triip': üks punase ja walge triibuline laija küitudega käikseta kuub (56)
- laba¹** 'inetu, ilmetu': Ja 200 aastad hiljemini sellest .. laskis rajur elik keiser Justinian seda kirikut, et se tema meelest wäga laba nägu oli, maani äralamutata (59)
- laba²** 'lava': Aga oli ka Jumala riigi wälja laodamisele oma ihuliku kapperdami-sega suureks Jumala riigi kosumise taime labaks (75)
- latsakas** 'suur tükk, lahmakas': Pärast Krimi sõda on Wene riik seija ühe suure latsaka maad ehk põrmangud ostnud (21)
- lööör** 'lõõr, käik': [juhitaakse] maa alla künardud ühe jala paksuseid lõõrisid mööda, sinna suurde weewaranduse tiiki Jerusalema (30)
- ohutama** 'ravima, arstima': Ka ohutasid nemad haigeid ja sugardasid neid, nende töbewoodis ellaste (74)
- ristitama** 'ristima': annab meile, ka üht ise äraliku õigust lapsi ristitada, ja neid otse ristimise läbi Jesuse juure tuua (39)
- turd** '(pool)kuiv': tema laskis .. kannikesi, rohtusi ja roosikesi korjata, ning raamatu lehte wahel turraks tahkuda (14)
- tüigus** 'tüvi, tüügas': ühe tallaristi sisse sai üks sirgeks tehtud warras tüüguseks püstitatud (18)
- wesitiht** 'veekindel, vettpidav': Se tillemne tiik on .. maa pinnaga loodis ja wesitiht müüri-ga neljanurka walmis tiigindatud (88)
- õhkuma** 'hõõguma': Ning selle kirke peal oli alati Pühtsuits ehk Wiiruki ohwer õhkumas (õõgamas) (67)

4. Omaette rühma moodustavad rahvakeelest tuttavad sõnad, mis on autori tõlgenduses saanud uue tähenduse, harilikult koos seletusega (nt *sarjatud* ehk *kroonitud*).

- kirn** 'vorm' [*pro* 'koorenõu']: [pidi] eluhoonete ehituse kirn (worm) ühe kindlakantsi ehk tukwiku moodi olema (49)

muntsima 'üumber) seadma, tõlkima' [*pro* 'parandama; ilusaks tegema']: selle nimi on Saksa keeli „Weihrauch“, kellest Wiiruki nimi Eestikeelde on munt-situd, ja se tähendab jälle pühitsemissu suitsu, ning ärälühendud nimega: Pühtsuits (32)

sarjama 'kroonima' [*pro* 'tuulama; noomima']: Gottfriid toon Bouilloni wend Balduin [sai] seal .. kuningaks sarjatud ehk kroonitud (59)

umbusk 'ebausk' [*pro* 'kahtlev hoiak']: usu poolest olid nad Syria Ristiuse ja Muhamedi umbusku (12)

vorp 'varju-, pelgupaik' [*pro* 'löögijälg nahal']: Ristisõitjad on selle Kasr el buraki omale Arablaste wastu üheks warju paigaks ja kindlaks worbiks ehitanud (87)

5. Omapärase arvuka rühma moodustavad mitmesuguste liidete abil moodustatud uudissõnad, mis on kujundatud eesti oma tüvedest. Tundub, et autor on lähtunud siin pigem loomislustist, mitte otsesest tarvidusest. Enim on kasutamist leidnud (*l*)ik-, lane-, nd- ja ur-liide, naissoo puhul domineerib na-liide.

istur 'sadul': istusime meie oma truugi loomade selga isturisse (87)

karjand 'pastor, hingekarjane': Nicolaus (Nikolaus) oli .. üks Ristiuse kiriku õpetaja ehk karjand Noorwegimaal Stawangeri linnas (82)

kelderdama 'võlvima': Siin selle Kasr el buraki wärawa ees on .. tiigi hallikas, johwist sõja waenumise pärast uisa maa alla kelderdatud (87)

kirikulane 'kirikuline': kõik Wene õigeusu kirikulased ja kes sinna wirweldawad, ja kõik Jumala sulased (22)

kodanikana 'naiskodanik': Bethlehema linna kodanikanade tegemine ja näputöö on, et nemad igapäew kõik leiwajahu ühe weikse käsikiwiwesi peal jahwatawad (53)

minik 'käik': Siit läheb üks 12 jalga sügaw maa alla minik, ühte kummi alla (87)

ohutona 'ravijanna': aga käisid ka kurwasid ja wiletsaid ning waeseid, koonpäilitamas, jahutamas ja awitamas, ning olid kui ohutonad oma mitme suguse ohutamisega (75)

ristiusulane 'kristlane': Ristiusulased pidid üksnes pealt waatama, kuidas meie Isanda sündimise paik Muhametlaste tallata oli (45)

sarvond 'sarvepuhaja': kuulus wee kaew, mille wet Kuningas Dawet omas suurdes jänus ihkas juua, mida ka need kolm wahwa sõja sarwondi läbi waenuleeri temale kätte töid (29)

seitsik '(üks) seitsmendik': sellepärast ei wõi siin mitte öölda: linna nelikud, (*quartal*), waid linna seitsikud (*septembr*), nende jägude arwu järel (44)

- sisserändlane** 'sisserändaja': lase Sinu hüitooja Jõulud, ka Amerikamaa täijusesse, kõige nende seal maal sündlaste ja sisserändlaste telkide ja hoonetesse nopeste sisserännata (7–8)
- sissetoolik** 'tulus': mesilaste pidamine .. sissetoolik ja kasutegewik ööldakse olewad (54)
- sündlane** 'kohalik, pärismaalane': lase kõik Waiksemere saarede hulgad ja nende peal kõik sündlaste sugu arude südamed, Sinu Püha Jõulu rõõmuandidega .. täidetud saada (8)
- tugevik** 'kindlus(tus)': Jesuse sündimise kiriku kõrwas, on üks kõrge pattarei moodi tugewik ehk sõja kantsi moodi suur wana hoone (72)
- tiigindama** 'tiigiks kaevama': tema kaldad on maa pinnaga loodis, ja wesitiht müiriga neljanurka walmis tiigindatud (88)
- viltus** 'pahandus, õnnetus': aga ka õpetuse wahe ajal ja pühapäiwil nende kõige laste pihtaluurasid, et ühtigi wiltust neile ula aegus ei sünniks (12)

6. Autori loomislustist annavad aimu ka tema omaloomingulised tehissõnad, mille üks eesmärke näikse olnud võõr- ja laensõnade vältimine ning oma sõnade eelistamine. Seega on autori meelest eelistatum *ainona*, mitte *nunn*, parem *hjuusella*, mitte *kabel* jne.

- ainuanne** 'erak(lik)': niisugune ainuanne naisterahwas hüitakse Greeka keeli: „Hesyhástría“ (nonne) ja Eesti keeli: „Ainona“ (74)
- hjuusella** 'maja; kabel': se tempel oli inimese pea moodi tehtud, kus se kattus nagu inimese pea hjuuksed alla rippusid, kust ka se nimi hjuusella (Cabella) on siginenud (89)
- hüisõnum** 'evangeelium, rõõmusõnum': ja siis saatsime omad mõted .. Jõulu öö peale, mill Isanda ingel neile õntsa karjastele seda Hüisõnumid ehk Hüi-kuulumid ehk Rõõmukuulumid taewast maha tõi (84)
- krasulam** 'reliikvia': siglitrid, mis püha asjust ehk loomest elik inimestest määllestuseks tagasi sulanud ehk järel sulamistanud on „krasulamiks“ (reliqui) (51)
- kutrusmemm** 'pärlmutter': Elewanti luust, aga ka Elmeuulmeist, Kutrusmemmest ja Konnakarpitest ... kõiki sugu asju ... walmis nikkerdama (50)
- laadatandus** 'misjon': See oli nüüd üks jumalik mission ehk laadatandus, Jumala armastusest Paganaille (31)
- lummur** 'marmor': kiriku sees on neli rida Lummurikiwist ehk Marmorikiwist tahatud sambaid (62–63)
- nukrisus** 'toredus': Siin selle latsaka peale on Wene riik ühe õige toreda alewi ettekumawa nukrisusega ülesehitatud (21)

- oovitama** 'trööstima': Nemas jahutasid hirmu palawust .. ning oowitasid wilet-said ja waeseid nende õnnetuse sees (74)
- pihtaluurama** 'järele vaatama, valvama': üks räätssep, kes räätssepa tööd neile õpetas, aga ka õpetuse wahe ajal ja pühapäiwil nende kõige laste pihtaluurasid, et ühtigi wiltust neile ula aegus ei sünniks (12)
- pihtluurand** '(ristiusu) ülevaataja, inspektor': Roma papst Aleksander III läkitas ühe sündinud Franzlase nimega „Fulco“ (Wulco) Eestimaale, kui üheks Papstist läkitud Eesti Pihtluurandiks ehk Ristiusu ülewaatjaks Missioni töö sees (81)
- prügilett** 'mosaiik': Üks kallis Mosaik ei ole mitte üks ainus kallis kiwi, waid mitmed sugust kalli kiwi tibadest kokku liitud mitmed wärwi ruuduline Prügilett (59)
- sigliter** 'kaunistus, ehe; meene': Mina kutsun nüid neid pisuke si nikkerdud asju ülepea: sigliter (se on meele sigitud litred) (51)
- telong** 'palee': Seal Wene uudes Jerusalemas on .. keiserliku toredusega hooned ja wüerstlikud suured elukojad ja telongid (22)

Tiismanni sõnaloomes liigendamise alarühmiti on mõnevõrra tinglik, sest nii mõnegi sõna võiks paigutada nii ühte kui teise rühma, olgu liit- või tehissõnade (nt *prügilett* 'mosaiik', *hüikuulum* 'evangeelium', *ühislahmas* 'monoliitne'), olgu tuletiste või tehissõnade sekka (nt *lummur* 'marmor', *kommeldik* 'toimetis'). Leidub sõnu, mille sünni on autor ise valgustanud, nt *hjuusella* 'kabel' (*kus se kattus nagu inimese pea hjuuksed alla rippusid*), *sigliter* 'ehe; meene' (*se on meele sigitud litred*), kuid leidub mitmeid selliseid, mille tähendus ei pruugi selguda isegi kontekstist, nt *sugardama* '?hooldama' (*sugardasid neid nende tõwewoodis hellaste*), *tiputama* '?ette kirjutama' (*teiseks tiputawad need paganad meile*), *eeltapitus* '?algne tähestik või kiri' (eelneb translitereeringule). Mitme tundmatuga mõistatuseks jääb näiteks lauseosa *ja muid kallid puu sugusid iga waataja silma luura rohawad, ning temale üht põkkitsewad lõõpu meelekihkamisse hoowawad*.

Huvipakkuva lisana „Jõulukingiks“ on Tiismann paigutanud „Kuulumitooja“ lõppu kaks *juuresattust* 'õppetundi': vene ja eesti keele *wiirased toona tähest* 'alfabeedi' ning *taptakistelemsed wiirased* 'kirjavahemärgid'. Tolleks ajaks ei olnud need oskussõnad veel üheselt kindlaks kujunenud ja koolmeistri ametit pidanud Tiismann otsustas oma sõna sekka öelda. Väikese valikuna olgu siinkohal mainitud *hüijets* 'hüüumärk', *küisik* 'küsimärk', *täpp* 'punkt', *ikestäpp* ~ *ikik* 'koolon', *trips* 'koma', *poolikik* ~ *täpitrips* 'semikoolon',

kramp 'nurksulg', *lüttang* 'ümarsulg', *murduk* 'mõttekriips', *möltind kõne* 'mõttepunktid', *norpits* 'jutumärk' jmt. Enamik neist termineist näikse kuuluvat ta omaloomingusse, ent eeskugu sai võtta ka tollasest kirjasõnast. Nii leiduvad õpikus „Lühhikenne õppetus õigest kirjutamisest“ (1852) muuhulgas *poolpunkt* (;), *küssimisse märk* (?), *õhkamisse märk* (!), *kolon ehk kaks punkti* (:), *juttomärgikessed* ja *logad* ('sulud') (Koli-ramat 1852: 9, 17–19). 1862. aasta Perno Postimehes (nr 8, lk 57) on ilmunud lugejakiri „Kirja wahhetähhed ehk tippud ja kriipsud“, kus Eesti sõber O. J. Järvamaalt selgitab kirjavahe-märke: *Komma ehk talb* (,), *Semikolon ehk tippotalb* (;), *Kolon ehk kakstip* (:), *Punkt ehk tip* (.), *Küssimisse märk* (?) jts. Veel hiljemgi, 1896. aastal leiduvad Karl August Hermannini „Lauseõpetuses“ näiteks *punkt ehk täpp* (.), *õhkamismärk* (!), *jagamise- ehk jaomärk* ('sidekriips'), *wäljajäändus* ('ellipsis') ja *klamber* ('sulg'). Seega, kui (tõepoolest veidravõitu) *lüttang*, *möltind kõne* või *taptakisteleamise wiirased* välja arvata, siis on Tiismanni ettepanekud teiste autorite omadega üsna samalaadsed.

Omaette huvitava sõnarühma moodustavad Tiismannilt nime saanud õppeained, mis kuulusid Palestiinas ta õpetajaameti juurde ja mida ta mainib „Kuulumitoojas“:

Nüüd se kolmas jumalimmilik õpetaja olin mina, ning minule oli seatud se waimulik pihltuuramine pühapäriwil jutlustada ja missioni tööd Ewangeliumi wälja laotamisega teha ning koolis Biibli lugundusi ja katekismust õpetada, ning Jumala riigi tundmist ülekoguna, aga ka kirikute lugundust, maailma lugundust, taewatahte sõnumid, mulduse kirjeldust, sünnumilugundust (ehk looduse lugundust), keeldeõpetust, walmislugemist, õige kirjutist, ülespungimist, tahwle arwamist ja wiirutamist ning ka natuke mõteõpetust (Tiismann 1886: 13)².

Võib muidugi imeks panna Tiismanni eripärase keelekasutuse avaldumist ühekorruga ja ühes teoses, kui tema varasemad kirjatööd (Tiismann 1865, 1882) oma keele poolest tähelepanu ei ärata. „Kuulumitooja“ algvariandis „Petlehem“ (Tiismann 1865) võib täheldada vaid mõnd omapärast sõnakuju,

² [Tõenäoline seletus:] Nüüd see kolmas usuõpetaja olin mina ning minu peale oli pandud waimulik kohustus pühapäewit jutlustada ja teha misjonitööd ewangeeliumi sõnumit levitades ning õpetada koolis piibililugu ja katekismust ning üleüldist Jumalariigi tundmist, aga ka kirikulugu, ajalugu, astronoomiat, maateadust, loodusõpetust (ehk looduslugu), keeleõpetust, ettelugemist, õigekirja, kehalist kasvatust, arvutamist ja joonistamist ning natuke ka loogikat.

nt *wiljalik* 'viljakas' või *numarikas* 'lopsakas'. On isegi arvatud, et oma isikupärase keele arendas Tiismann välja Brasiilia-perioodil (Klaassen 1987: 105). Tõenäoliselt ei jõudnud Tiismann „Kuulumitooja“ keeleni siiski ei ootamatult ega äkki. Säilinud on tema omakäelisi tõendeid, et ta aktiivne keelehuvi avaldus juba hiljemalt Alu-perioodil. Nii nagu Lifta külakoolis, on õppeained ka Alu algkoolis saanud nime õpetajalt. Jüri Villartile väljakirjutatud lõputunnistusel tõendab Alu koolmeister, misjonär I. H. Tiismann³ (20. IV 1873), et

Jüri Willart .. on kido weärt öppinud: pühhakirja luggu, Jummalä kässu ja Jesusse ussu öppetusse lootundmist, laulusi pähhe ja laulmist, ja ka keige kolme kele peal, eesti, wenne ja saksa keli kirjutamist, luggemist, keleöppetusse murrutust, ja üllespanneid ümberpannustega ja kele reäkme murret; ning ka nattuke, sündinud luggusid, Maaluggu, loomseluggu, arwamist ja kriipsuri ning wioli mängo (Tiismann 1873: 1)⁴.

Jüri Villart õppis Alu koolis aastail 1868–1873: *kolm aastad pärris öppel ja kaks aastad tagajärrel öppel*.

Kokkuvõtteks

Hans Tiismann oli huvitava elukäiguga mitmekülgne isiksus. Esiletoodud näitestik tema sõnaloomest ja keelekasutusest ei ole küll ammendav, kuid annab vast piisava ülevaate tema seisukohtadest ning tegevusest kirjamehena. Väärrib tähelepanu, et oma esimestes teostes (1865, 1882) on ta kulgenud tollase kirjakeelega justkui rahumeelses unisoonis. Et selle pinna all otsis ta eneseteostust ka keeles, sai avalikuks alles postuumses „Kuulumitoojas“ (1886). Torkab silma, kuidas ta tollast kirjakeelt omalt poolt rikastada püüdis, välmides uusi liitsõnu ning tuletisi, samas laensõnu igati vältida püüdes.⁵

³ Tollases trükikirjas ei tehtud vahet *I* ja *J* vahel, misjonäri perekonnanime ees seisavad initialsid I. H. tähistavad ta kaht eesnime: Johannes Hans (Klaassen 1987: 6).

⁴ [Tõenäoline seletus:] *pühhakirjaluggu* 'piiblitlugu', *Jummalä kässu* ja *Jesusse ussu öppetusse lootundmine* 'katekismus', *keleöppetusse murrutus* 'grammatika', *üllespanneid ümberpannustega* 'tõlkimine', *kele reäkme murre* 'murdekeel', *sündinud lood* 'ajalugu', *maaluggu* 'geograafia ehk maateadus', *loomseluggu* 'looduslugu', *arwamine* 'arvutamine', *kriipsur* 'joonistamine'.

⁵ Kindlalt omasõnade eelistamise tõttu võib Tiismanni vaateid kõrvutada Ado Grenzsteini ning Karl August Hermanni omadega, kes olid tuntuimad purismi esindajad 19. sajandi lõpul. Et Alu algkooli lõputunnistusel on juba 1873. aastal kirjas näiteks *pühhakirjaluggu* 'piiblitlugu',

Uusi mõisteid andis ta edasi omasõnadega (*kirn* 'vorm, laad', *järeltormatus* 'translitereering'), tõlkevastetega (*jõululõhn* 'viiruk', *katrusmemm* 'pärlmutter'), tuletussufiksitena (*ainond* 'munk', *muldus* 'maapind', *sünnum* 'loodus', *sündlane* 'pärismaalane') ja isegi tehissõnadega (*hjuusella* 'palvemaja', *laadatanus* 'misjon', *sigliter* 'ehe, kaunistus'). Tehissõnade seas torkavad omakorda silma autori loodud kirjavahemärkide nimetused, nagu *hüijets* 'hüüumärk', *murduk* 'mõttekriips', *lükmik* 'ülakoma', *juurenorsitus* 'jutumärgid'. Paul Ariste on arvanud, et terve rida Tiismanni ettepanud sõnu pole sugugi halvemad Johannes Aaviku omadest, nt *ine* 'kuju, eeskuju', *kihnik* 'klooster', *kirke* 'altar', *lummur* 'marmor' või *milluma* 'võitma', ent eesti keelde vastuvõetamatud *krasulam* 'reliikvia', *kranidendus* 'usund', *küisik* 'küsimärk', *sigliter* 'ehe, kaunistuse' või *taptakistelemeise wiirased* 'kirjavahemärgid' osutavad paraku autori ebapiisavale maitse- ja kriitikameelele (Ariste 1937: 308). Et sobimatu ainek sobiva kõrval koomiline tundus, on Tiismanni nimi võinud mõnele meenutajale, näiteks Tuglasele, just selliste sõnaettepanekutega seostunuks jääda.⁶ Ometi oleks võidud kergekäelisest hetkearvamusest hoiduda, kui meenutaja asetanuks oma muljendi omaaegse keeleelu konteksti.

Tiismanni hakkasid keeleküsimused huvitama nähtavasti sedamööda, kuidas ta õppis tundma järjest uusi keeli. Teda võib pidada hilisema keeleuudenduse varaseks eelkäijaks, isegi kui tema uuenduskatsed ei leidnud laiemat tunnustust ega andnud praktilisi tulemusi. Üks põhjusi võis peituda asjaolus, et pikemalt välismaal elades puudus tal otsene kokkupuude Eesti keeleluga, ent veel suuremat rolli mängis autori enneaegne surm (1886; on arvatud, et lõunamaa kliima ta välja kurnas), isegi „Kuulumitooja“ ilmumist ta oma silmaga ei näinud. Võimalik, et läheneva elulõpu tunnetamine ajendaski teda kõiki ettepanekuid ühekorruga välja käima, sest rohkete uudissõnade tutvustamisel võinuks ta edukam olla oma ettepanekute jaokaupa, kuid üha korduvate väljapakumistega. Jääb vaid üle arvata, et pikema elutee korral oleks ta keelerikastamise katsetamisi jätkanud ja võimalik, et üritanud oma uudissõnu kirjasõnas paremini levitada.

Jummala kässu ja Jesusse ussu õppetusse lootundmine 'katekismus' või *keleõppetusse murrutus* 'grammatika', viitavad need sellele, et Tiismanni võib pidada ka omaaegse purismi varaseks eelkäijaks.

⁶ „Keegi misjonär, kelle aju näib üldse olevat eksootilistes kliimades kannatanud“ (Tuglas 1969: 21).

Õppetunnistus
Aluõppereinaist.

Türi Willart nüüd 18me aastane (sündinud 2^l Mail 1855)
süit walla Näuri perre mehe Mart Willarti poeg on
1868—1873 aastani, kolm aastad pärrisõppel ja kaks aastad
tagajärrelõppel truuwiste käinud; ja on kida wäänd,
oppinud: pühkikirjoluugu, Jummalakõrja ja Jofufo
usja õppetuse loatundmist, laulusi pühke ja laulmist
ja ka keige kolme keele peal, eesti, wenne ja saksa keeli
kirjutamist, luggemist, keelõppetuse murrutust, ja
üllspanneid ümberpannustega ja keele reätkumurre
ning ka nõtuke, sündinud lugusid, Maaluggu, loony
luggu, arwamist ja kriipsuri ning wiela mängu,
ja temmal on ommas keikis ello koikis kuis üks
õige Jummalalaps ennaft ette wäidand, ja
temmal on ka annet mingiks fada.

Sõdda teindab Alu laste õppetaja

Mst. J. H. Tüsmann

Alus 20. aprillis

1873.

Alu algkooli lõputunnistus (1873)

Viited

- Ariste, Paul. 1937. Misjonär H. I. Tiismann eesti kirjakeele uuendajana. *Eesti Kirjandus* 31(6). 302–309.
- Dridzo, Abram. 1973. Eesti afrikanistid. J. Kobištšanov, A. Dridzo, V. Mirimanov, *Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas*, 270–280. Tallinn: Valgus.
- Ederberg, Friedrich. 1937. Esimene eesti misjonär Hans Tiismann. *Eesti Kirik* 15, 15.04. 3–4.
- Hermann, Karl August. 1896. *Eesti keele Lause-õpetus: Eesti keele grammatika teine jagu*. Jurjew: K. A. Hermann.
- Hiiemaa, Karin. 2000. *Südame kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas*. Tallinn: Olion.
- Klaassen, Olaf. 1987. *Hans Tiismann (1829–1886)*. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.
- Koli-ramat 1852 = Schwartz, Johann Georg. 1852. *Lühhikenne õppetus õigest kirjutamisest* (Koli-ramat. Essimenne jaggo). Tallina kele murde järrele ümber kirjotanud Eduard Friedrich Lossius. Tartu: H. Laakmann.
- O. J. 1862. Kirja wahhetähhed ehk tippud ja kriipsud. *Perno Postimees* 8, 21.02. 57–59.
- Tiismann, Hans J. 1865. *Petlehem: Meie Önnistegia Jesusse Kristusse sündimisse paik*. Seest ja väljaspiddise Missioni heaks Msr. I. H. Tiismannast välja antud. Teine trük. Tartu: H. Laakmann.
- Tiismann, Hans J. 1873. *Õppetunnistus Allo Öppemaiast Jüri Willartile 20.04.1873*. Autograaf Jüri Viikbergi valduses.
- Tiismann, Hans J. 1882. *Ahwrikamaa öis ehk ühe Ahwrikamaa Galla neitsi Pauliine Fathme önsad elupäewad*. Tallinn: A. E. Brandt.
- Tiismann, Hans J. 1886. *Kuulumitooja ehk sõnumitooja Bethlehemast, meie Önnistegija Jesuse Kristuse sündimise paigast. Mida seest ja väljaspiddise missioni töö heaks 1864 aastal on esimist korda, ning nüüd uuest parandud ja rohkendud kommeldusega teist korda, sell 25-mal Septembril 1885 on väljaannud Missio-när J. H. Tiismann: Kommeldus I*. Tallinn: J. Loorberg.
- Tuglas, Friedebert. 1969. *Kirjandusloolisi pisivesteid* (Loomingu Raamatukogu 22). Tallinn: Perioodika.

SÕNADEL SABAS

Rong see sõitis tsuh-tsuu-tsuu

Udo Uibo

Kui Margit Langemets mind 2012. aastal keeleinstituuti täiskohaga tööle värbas, seisis tal silme ees seletava sõnaraamatu artiklitesse põgusa etümoloogia-tausta lisamine, eeskujuks ilmselt inglise ja ameerika seletavad sõnaraamatud, kus niisugune taust on antud. Olin pikka aega teinud keele- ja kirjandus-ajakirjades toimetajatööd, aga viimasel ajal olid huvid kaldunud sõnaloo uurimisele ja olin selles vallas avaldanud mitmeid artikleid. Ju need Margitile silma jäid, kui ta arvas, et mina olen õige mees selle asjaga tegelema.

Uus töö tõi kohe üllatusi.

Esimene üllatus oli, et sõnaraamatud lähtuvad homonüümia ja polüseemia piiritlemisel igiammuse traditsiooni järgi etümoloogiast, ehkki tänapäeva lingvistikaga vähegi tuttavale inimesele on sünkroonia ja diakroonia eristamine endastmõistetav, pealegi on ettekujutus mingi sõna päritolust pahatihti ebamäärane ja ähmane. Aga kui nii, siis nii, ega ma ju ise midagi paremat välja pakkuda ei osanud ning ajapikku harjusin kolleegide küsimusega: „Kas homonüümia või polüseemia?“, justkui oleksin selle ala asjatundja.

Teise üllatuse pakkusid etümoloogia metastaasid ortograafiasse. Kõige ilmekamalt avaldus see hea kolleegi nõutus küsimuses: kirjakeele materjal osutab, et sageli kirjutatakse *tšuhh-tšuhh*, aga etümoloogia järgi peaks kirjutama *tsuhh-tsuuh*. Mida teha? Küsisin sama nõutult vastu: mis etümoloogia see sihuke küll on?

Selgus, et teine hea kolleeg Tiit-Rein Viitso oli mõne aja eest arvanud – tsiteerin tema artikli annotatsiooni –, et „[e]esti keele onomatopoeetiline sõna *tsuhh-tsuuh* on laen baltisaksa keelest, kus lähtesõna *Zug* 'rong' hääldus kui [tsüχ]“ (Viitso 2007: 146). Artiklis on täiesti õigesti osutatud, et sõnaalgulise *ts-*i tõttu peab tegemist olema laensõnaga, ja möödaminnes taunivalt märgitud *tš-*algulist hääldust: „... võib esineda isikupäraseid kõikumisi. Näiteks oli üks eesti keeleteadlane 2007. a veendunud, et õige pole mitte *tsuhh-tsuuh*, vaid *tšuhh-tšuhh*. Näen sellise häälikukuju taga kas unustamist, peenutsemist

või vene *tšuhnaa* tõmmet.“ (Viitso 2007: 147) Põhjendada on püütud sedagi, kuidas saksa nimisõna muutus eesti onomatopoeetiliseks hüüdsõnaks, samuti laenu häälikulist külge: „Kui siis baltisakslane ütles *Der Zug kommt* 'rong tuleb', võis ka eestlane veenduda, et *tsuhh-tsuhh* tuleb küll. Eesti keelde laenamisel asendati sõnas [tsūχ] velaarne frikatiiv [χ] eesti larüngaalse *h*-ga, millele tagavokaali järel kaasneb mõningane velaarne kõrvalkahin. Et eesti keeles *h* ei esine pika täishääliku järel, asendati pikk täishäälik lühikesega.“ (Viitso 2007: 148)

Kena keik, nagu ütleb saarlane. Või vahest siiski mitte. Etümologiseerimisel on jäänud kahe silma vahele pisiasi, et kõlasõna *чух* on olemas ka vene keeles (vt nt Wiktionary: *чух*) ja suure idanaabri rongid teevad just nimelt *чух-чух* või *чух-чух-чух*: „Паровозик, чух-чух-чух. / Поезд мчится во весь дух,“ kui tsiteerida Gustav Ernesaksa ja Ellen Niidu lastelaulu taolist vene laulukest. Niisiis on eesti keeles tegemist lihtlabase vene laenuga, mille puhul pole vaja eeldada julget söösthüpet täistähenduslikust nimisõnast onomatopoeetiliseks hüüdsõnaks ega otsida sõnaalguse *tš*-le algupärasest seletust. Möödamines olgu mainitud, et auruveduri või aurulaevaga seotud kõlasõnad *choo, choo choo ~ choo-choo ~ choochoo* on olemas ka inglise keeles (vt nt Wiktionary: *choo-choo*). Sõnade onomatopoeetiline alge on siingi ilmne.

Sõna *rong* kasutamine praegu üldtuntud tähenduses 'raudteerööbastel liikuv sõiduk reisijate või kauba veoks' lähtub Johann Voldemar Jannsenilt. Eesti murretes tähendas *rong* varem 'üksteise järel asetsevate esemete või olendite rodu', aga ka 'kobar' (EMS: *rong*). Jannsen hakkas 19. sajandi keskel tollal uudest raudteeliiklusest kõneldes seda sõna tarvitama ka rittaseatud raudteevagunite („tõldade“) tähenduses: *Suur rong tõldasid* [s.o 'suur rida vaguneid'] *seisawad ühhe teise tagga* (Perno Postimees 05.06.1857); *Aurotõlla rong tormas teisest rikist teise* (Perno Postimees 28.01.1859). See sõnakasutus läks käibe ja moodustati liitsõna *raudteerong*, mille elliptilisel kasutamisel kinnistus sõnale *rong* tähendus 'raudteesõiduk'.

Sõna kaugem päritolu on jäänud problemaatiliseks. Kui seda saab samastada Wiedemanni sõnaraamatus esitatud Põhja-Pärnumaa ja Lõuna-Viljandi-maa sõnaga *rank* : *rangi* 'rida' (samas artiklis on *kivirank* 'rihv, rahu' ja Tartu murde *rank saijo* 'kokkuseotud nõör rōngassaiadega', vt Widemann 1893: 926), siis on see samastatav ka liivi sõnaga *rang* 'rida; kimp; raudteerong' ('raudteerong' on ilmne hilisem eesti tähenduslaen), mida on alates Lauri Kettunenist (1938: 329) kõhklemisi maininud kõik hilisemad etümoloogilised

teatmeteosed (EEW VIII: 2524; Raun 1982: 144; EES: 434). Paistab silma, et 20. sajandi murdekogudest on *a*-lise esisilbiga sõna peaaegu kadunud: väike murdesõnastik mainib Hallistest 1930. aastail registreeritud sõna *rang* 'kuivatav taelarivi' (VMS II: *rang*), mida suures murdesõnaraamatus pole arvestatud; mõlemas leidub Põlvast kirjapandud tuletis *rangma* 'nöörile lükkima'.

a-lisele eesti murdesõnale ja kõhklevalt ka selle võimalikule liivi vastele on soome etümoloogiasõnaraamat pakkunud laenuetümoloogia, pidades nende sõnade lähtekohaks saksa sõna *Rang* '(au)aste, aukraad; järk, aste' (SKES III: 731). Tundub, et tähendustega on siin üsna vabalt ümber käidud ning eesti ja liivi sõna aluseks saksa *Rang* ei sobi. Niihästi Julius Mägiste kui ka soome etümoloogiasõnaraamatu uusversioon ongi selle võimaluse kahtluse alla pannud (EEW VIII: 2524; SSA III: 446). Saksa sõna on 17. sajandil laenatud prantsuse keelest; prantsuse *rang* on frankidelt laenatud germaani päritolu sõna (EWD: 1080; Kluge 2002: 742). Kas on võimalik, et eesti ja liivi keeles on tegu sama tüve varasema, germaani laenuga alges tähenduses 'rida, rivi'? Sõna *i*-tüvi näib siiski viitavat pigem uuemale laenule.

Pakungi välja teise võimaluse. Wiedemanni *rank saijo* 'nöör rõngas-saiadega' ja Põlva *rangma* 'nöörile lükkima' viitavad mõlemad nöörile; nööri eeldab ka Halliste näite tähendus 'kuivatav taelarivi'. Nööriile või niidile osutavad ka mitmed *o*-lise esisilbiga murdenäited (kõik nopitud suurest eesti murrete sõnaraamatust): Lüganuse 'niiti' *aeti* 'pihlaka' *marju*, üks *rong sai*; Iisaku rannikumurre *Lapsed tegivad omale* 'niidi' *rolli* 'rongid, panivad' *kaela*; Saarde *kuivatud õunad* 'aetse rongsisse' *kueuma*; Laiuse *toodi poest rong paraskid*. Jne. Kõik ülejäänud võiksid olla hilisemad ja sellest tuletatud tähendused: 'nöör' > 'nöör koos sinna reastatud esemetega' > 'rida, rivi'. Vähemasti *a*-listele näidetele on sobiv lähtekoht olemas – keskalamsaksa *strank* 'nöör, köis'; vrd ka samatähenduslik saksa *Strang* (vt nt EWD: 1374; Kluge 2002: 888–889).

Kas see sobib ka *o*-lise esisilbiga *rong*-ile? *a* ja *o* vaheldumist saksa murretes ja keeleajaloos tõepoolest mõnevõrra esineb: *Brombeere* ja *Brambeere* 'pampel', *Ton* ja (nt Lutheril) *Than* 'savi', *Woge* ja *Wage* 'suur laine' jt. Kõigil neil juhtudel on tegu ajaloolise pika *ā* muutumisega *o*-ks või *ō*-ks (vt nt Dialektologie 1982–1983: 1118). Eesti *rong* ~ *rang* ~ *rank* oletatava laenualuse puhul see seletus ei sobi ning saksa keelest pole mulle vastava sõna *o*-list kuju teada. Samas pole *a* ja *o* vaheldumisele ka eesti keele pinnalt lähtuvat head seletust, selle deskriptiivseks kvalifitseerimine (vrd EEW VIII: 2524) ei selgita

õigupoolest midagi. Mõeldav oleks põhjendada $a > o$ muutust sellega, et on taotletud vältida homonüümiakonflikti sõnaga *rang(id)* 'hobuse rakmed', ent seegi mõjub üsna otsitud *ad hoc* seletusena.

Niisiis, kokkuvõtteks: murdesõna *rang* ~ *rank* lähtekohaks sobivad hästi alamsaksa *strank* ja saksa *Strang* 'nõör, köis'; seos kõlalähedase ja algselt samatähendusliku sõnaga *rong* tundub küll endastmõistetav, aga esisilbi *a* ja *o* vaheldumine jääb ikkagi mõistliku seletuseta.

Viited

- Dialektologie 1982–1983 = Besch, Werner, Ulrich Knoop, Wolfgang Putschke & Herbert Ernst Wiegand (toim). 1982–1983. *Dialektologie: ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung* (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft). Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- EES = Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik & Sven-Erik Soosaar. 2012. *Eesti etümoloogia-sõnaraamat*. Iris Metsmägi (peatoim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/> (09.10.2025).
- EEW VIII = Mägiste, Julius. 1982. *Estnisches etymologisches Wörterbuch VIII*. Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft.
- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/> (09.10.2025).
- EWD = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1995. <https://www.dwds.de/> (09.10.2025).
- Kettunen, Lauri. 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kluge, Friedrich. 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Aufgabe. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Raun, Alo. 1982. *Eesti keele etümoloogiline teatmik* (Maarjamaa taskuraamat 19). Rooma: Maarjamaa.
- SKES III = Itkonen, Erkki & Aulis J. Joki. 1962. *Suomen kielen etymologinen sanakirja III* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12(3)). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA III = Kulonen, Ulla-Maija (peatoim). 2000. *Suomen sanojen alkuperä: etymologinen sanakirja III* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- Viitso, Tiit-Rein. 2007. Tsohh-tsohh! *Emakeele Seltsi aastaraamat* 53 (2007). 146–149.
- VMS II = Pall, Valdek (toim). 1989. *Väike murdesõnastik* II. Tallinn: Valgus. <https://www.eki.ee/dict/vms/> (09.10.2025).
- Wiedemann, Ferdinand Johann. 1893. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. Zweite vermehrte Auflage. Redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiktionary. <https://en.wiktionary.org> (09.10.2025).

Nihked sõna *tore* tähenduses

Anu Pedaja-Ansen, Annika Viht

Tänapäeval kasutatakse sõna *tore* ainult positiivses tähenduses 'meeldiv, sümpaatne' (ÜK 2023: *tore*), mis on keeleajalooliselt sama päritolu kui 'kuri, ebasõbralik'. Nüüdseks lahknunud sõnad on kujunenud uurali tüvest, mis sugulaskeeltes märgib tülitsemist, kaklemist, noomimist. Negatiivne tähendus on säilinud sõnades *tõre* ja *tõrelema*, positiivse tähendusega sõna *tore* on tekkinud tähenduse nihkumise teel: 'pahane' > 'ülbe, uhke' > 'uhke, suurepärane' > 'meeldiv'. (EES: *tore*) Järgnevas iseloomustatakse sõna *tore* tähenduses toimunud nihkeid eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi (EPAK), digiteeritud eesti ajalehtede (DEA) ning Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi (EMSUKA) murdesõnavara koondkartoteegi materjali põhjal.

17.–20. sajandi allikad: *tore* riie on ilus, *tore* inimene upsakas

Esimene vana kirjakeele allikas, kus sõna on säilinud, on Johannes Guts-laffi 17. sajandi keskpaiga lõunaeesti piiblitõlge, kust leiame sõna *tõre* algses, sugulaskeeltega sarnases pahameelele viitavas tähenduses. Nii nagu soome, vepsa, lüüdi ja Aunuse karjala sõna *tora* tähendab 'kaklust', 'tüli' või 'vaidlust', kasutab Guts-laff sõna *tõre* tähenduses 'tüli' (näide 1). Guts-laffil leidub näiteid juba ka tähenduse arengu järgmisest etapist 'ülbe, uhke' (2).

- (1) N. ütZ Kõvva **tõrre** saiH, ninda eth nem. ütZ toise mant erralezit n. Barnabas wottis sedda Marcusst hennesselle, n. letz laiwa Kah erra Cyprusse mahle. (EPAK, Johannes Guts-laffi Uue Testamendi käsikiri ?1648–?1656, Ap 15:39)
- (2) Sinna awwitat sedda waise rahgwa erra, ninck Su silmat ommat neide **tõr-rede** wasto, eth Sinna nemmat allandat. (EPAK, Johannes Guts-laffi Vana Testamendi käsikiri ?1648–?1656, 2Sm 22:28)

Järgmine allikas, kus sõna esile tuleb, on paar aastakümnet hiljem Wastne Testament, kus ei kasutata seekord *o*-list sõna *tore* konflikti ega ülbe inimese

märkimiseks, vaid iseloomustatakse sellega uhkeid rõivaid ja ülevaid sõnu, kuigi kontekstist selgub enamasti, et tegemist on tühise maise hiilgusega (3). Sõna tähendus on mitmel korral positiivne 'uhke, suurepärane' (4).

- (3) Sest nemmä pajatawa tüchjä **torredid** Sõnnu / nink hählitzewa Leha Himmun Tüarakusse läbbi neid / kumma öigest olliwa erräpaggenu / nink nühd Essitussen köndwa. (EPAK, Wastne Testament 1686, 2Pt 2:18)
- (4) Sest kui teije Koggodusse sisse tullesz Mehs kullatze Sörmussega / **torredan** Reiwin / ent Waine tullesz kah teotetu Reiwin / (EPAK, Wastne Testament 1686, Jk 2:2)

Järgmises allikas, põhjaeestikeelses tervikpiiblis, on *o*-line omadussõna *tore* kasutusel taas inimeste iseloomustamiseks ja tähenduses 'ülbe, uhke', nagu oli Gutsflaffki sõna *tõre* kasutanud (5).

- (5) Waid nemmad ollid **torredad**, ja teggid hirmsad teud mo ees; agga ma saat-sin neid ärra, kui ma sedda sain näinud. (EPAK, Piibel 1739, Hs 16:50)

Tõre ja *tore* on sama sõna hääldusvariantidena antud veel 19. sajandi teisel poolelgi Wiedemanni sõnaraamatus, kus märksõna *tõre* juurest suunatakse põhimärksõna *tore* juurde. Wiedemanni sõnaseletus kinnitab esimestes piiblitõlgetes ilmnenud kasutussuundumuste kestmist: sõna *tore* ~ *tõre* tähendus on negatiivne 'uhke, upsakas, üleolev, kare, toores, ebaviisakas', ainus positiivses tähenduses näide on *toredad hõned* 'ilusad majad'. (Wiedemann 1973 [1893]: *tore*)

Samasugused kasutused – 'ilus' asi ja 'ülbe' inimene – domineerivad sõnal *tore* ka 20. sajandil kogutud murdesõnavaras, kus *tore* tähenduses 'ilus' kirjeldab peamiselt materiaalseid objekte (riietus, maja, kivi, herved, läätsed), harvem koduloomi (hobune, pörsas) ja abstraktmõisteid (laul, ilm). *Toreda* inimese kohta leiab korduvalt mainimist, et ta on uhke ega soovi teistega suhelda (6).

- (6) See uus leivapue müüja on nii **toore**, küsid midagi, siis nii toredalt ise ütleb: „Kaup on väljas, vaadake ise.“ Liisu ütles, ei taha tema kääst ostagi. (EMSUKA MS.008.034 torakas–torkma, Iisaku kihelkond, Lõpe küla)

Ärkamisaegne tähendusnihe: *tore* inimene on ilus

Inimese kohta kasutati sõna *tore* ilma negatiivse varjundita esmakordselt 1860-ndate ajakirjanduses (7). Sildkontekstiks, mis võimaldas materiaalsete objektide positiivse tähenduse inimesele üle viia, oli neid objekte kasutatav inimene. Nii kulges üleminek sõna *tore* ühelt tähenduselt teisele sujuvalt: ilusaid riideid oli *toredaks* nimetatud juba 17. sajandil, nüüd asuti ütlema, et neid kandev inimene näeb *tore* välja (7). 19. sajandi lõpukümnenditel kohtas üha rohkem sõna *tore* inimese kohta positiivses tähenduses 'ilus, suursugune' (8). Kohati tehti välimuse kaudu juba järeldusi ka oleku ja iseloomu kohta, näiteks et *tore emand* käitub viisakalt ja on taipliku silmavaatega (9).

- (7) Selle järrele tulli suur paat sure musta kahhepeakulliga, selle sees tulli keiser Prants Josep mäele ja suur karri üllemaid tagga. Walge marshalli munder selgas ja sulgkübbar peas, näitas mees **torre** kül wälja. (DEA, Eesti Postimehhe Juttutubba, 17.12.1869, lk 187)
- (8) Rüütlik, kõrge olek, Edgari peenike ja **to**re kõnewiis oliwad teda täiesti wangistanud. (DEA, Postimees, 09.08.1891, lk 1)
- (9) Aga kes see **to**re emand on, kes kuninga paremal käel kuldtroonil istub? Kena on ta nägu, wiisakas tegumood, terased silmad, helewalged käsiwarred ning sirge kael. (DEA, Sakala Lisaleht, 23.12.1878, lk 1)

Ärkamisaegne keele- ja meelenihe: uhkuse ümbermõtestamine halvast heaks

Toredus ehk uhkus ei olnud 1860-ndatest saadik enam eesti ühiskonnas ühemõtteliselt taunitav, vaid paljude jaoks loomulik. On igati loogiline, et sõna *tore* tähendus hakkas positiivseks muutuma just rahvuslikul ärkamisajal, kui asuti talusid päriseks ostma ning ise juhtima omakeelset kultuurielu. Toimunud keele- ja meelenihe (uhkuse ümbermõtestamine positiivseks) oli nii mõnegi jaoks talumatult suur. Väljendati muret, et noore põlvkonna seas levib tühine ja juurtetu *toredus* (10). Hukkamõistu vääris igasugune uhkus: nii oma töö, iseenese (11) kui ka oma rahvuse üle (näide 12 on baltisaksa aadli välja antud ajalehest).

- (10) **Torredus** tahhab norema suggo rahwa keskes ja issiärranis seal, kus õppetuse polest pöudne aeg olnud, sest iggas kohtas polle sedda ühhe tassa, wägga

wõimust wõtta. Olleme jubba mõnda korda sest kõnnelenud ja ütleme ka tänna, sedda ühhe äkkilise tule kero sarnatse ollewad, mis laasto purro ja tolmu wasto taewast kerutab ja selsammal silmapilgul on ta jälle mödas, otse nendasamma on ka **torredus** üks tule-wuhhin, mis innimest wasto taewast kerutab, kust ta wimaks mahha kukkub; ja hädda selle innimesele, kellel se õnnetus juhtub. (DEA, Perno Postimees ehk Näddalileht, 23.04.1869, lk 129)

- (11) Uhkust ja **toredust** on wäga mitmet seltsi, üks inetum kui teine. Mõni peab oma kõrgest soost, mõni oma ametist, mõni oma tegudest, mõni jälle otse iseenesest ülearu lugu. Kõik kannawad nina (s. o. pääd) kõrges ja waatawad nagu pilwist teiste pääle alla. Kuna wihane ja pahane inimene kardetaw on, on uhke ja **to**re inimene põlgduse wääriline. (DEA, Olewik 1891, nr 41, lk 834)
- (12) Läks seal se elawamast äratud waimuliikumine eesotsas ülekäte, siis wõis ka seal se **to**re „rahwuse-waim“ oma osa süüd kanda, mis meie päiwil mitme, muidu õige mõistliku inimese pead kihisema paneb. (DEA, Tallinna Sõber, 25.12.1880, lk 2)

Tähendusnihke järgmine etapp 'ilusast' 'meeldivaks'

Sõna *tore* kasutati kõigepealt märkimaks riiete, ehitiste, pidude jms uhkust, ilu, suursugusust, misjärel laienes see tähendus ka inimestele. Seejuures võis väline ilu käia käsikäes sisemisega (näited 8–9). Alates 19. sajandi lõpust leiab juba ka kasutusi, kus sõna *tore* tähendusest välise ilu ja uhkuse komponent täiesti puudub ning seda kasutatakse tähenduses 'meeldiv' (13–15).

- (13) „Sakala“ nr. 12 sees seisab üks **to**re ja naljakas kuulutus, mis mõnelegi suurt äritust teeb, iseäranis jooma meestele. (DEA, Saarlane, 14.04.1892, lk 3)
- (14) Kõik tema õpilased ja kuuljad oliwad ikka täitsa waimustatud prohw. von Oettingen'i **to**redast selgest õpetusewiisist. (DEA, Sakala, 01.07.1893, lk 3)
- (15) „See on tubli!“ kiitis kapten. „Sa oled tõesti **to**re inimene! Ma olen wäga rõõmus, et sinuga kokku sain! Wäga rõõmus ...“ (DEA, Lasteleht, 01.01.1916, lk 12)

Lõpetuseks

Sõna *tore*, millega esimestes kirjapanekutes tähistati 'ülbet, uhket' inimest, omandas 19. sajandi ühiskondlike raputuste keerises vastupidise tähenduse 'meeldiv', jäädes samas pikalt kasutusele ka alguses negatiivses tähenduses. Sõna laialdasest kasutusampluaast 20. sajandi jooksul saab parima ülevaate seletussõnaraamatust (EKSS: *tore*), mis valmis 50 aasta jooksul väga paljude inimeste koostöös ning üha suurema tekstikorpuse põhjal (Langemets 2009).

Allikad

- DEA = Digiteeritud eesti ajalehed. <https://dea.digar.ee/> (09.10.2025).
- EES = Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik & Sven-Erik Soosaar. 2012. *Eesti etimoloogia-sõnaraamat*. Iris Metsmägi (peatoim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/> (09.10.2025).
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI*. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll (toim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss> (09.10.2025).
- EMSUKA MS = *EMSUKA murdesõnavara koondkartoteek*. <https://emsuka.eki.ee/> (09.10.2025).
- EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht (koost). <https://www.eki.ee/piibel> (09.10.2025).
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÜK 2023 = Koppel, Kristina, Jelena Kallas, Madis Jürviste & Helen Kaljumäe 2023. *Eesti keele ühendkorpus 2023*. Lexical Computing Ltd. & Eesti Keele Instituut. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>

Viited

- Langemets, Margit. 2009. Saateks. *Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI*. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks & Piret Voll (toim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Loomkujundist ja Vene karust

Asta Õim

Sissejuhatuseks. Loomade mentaalsed omadused

Viimastel aastakümnetel on maailmas tehtud põhjalikke uurimusi loomade intelligentsuse, empaatilise ja suhtlemisostkuste kohta. On pakutud välja arvamusi, et inimkonna kõrval ei eksisteeri mitte loomastik, vaid loomkond, et loomad on olevused, kes on paljuski inimestega võrdväärsed või neist isegi üle (vt Newkirk & Stone 2012). Näiteks loomade olemuse, tema tarkuse, rumaluse jm kohta on aegade jooksul tehtud palju erinevaid oletusi ja järeldusi. Tänapäevaks on jõutud arusaamale, et inimese ja looma mingi ühiseks peetav omadus on antropo- ja zoosfääris täiesti erinev – inimesetarkus on teadmised ja nutikus, loomatarkus on kohanemis- ja õppimisvõime, oskus sobituda muutuvate loodus- ja eksistentsiaalsete oludega. Loomal ei pruugi olla kuigi palju teadmisi, kuid ta oskab neid erisugustes olukordades edukalt rakendada, neis kiiresti orienteeruda. Loomade nutikus ja tarkus on eeskätt liigile omane adekvaatne käitumine. Aleksei Turovski (2012) väitel tegelikkuses rumalat looma ei olegi, sest zooloogiliselt on rumal loom see, kes ei õpi nii palju, et ellu jääda.

Rahvapärimeses ja ka kujundlikus keelekasutuses on loomade vaimsete omaduste hindamise lähtealus hoopis teine: looma tarkust, nutikust või selle puudumist ei hinnata mitte selle järgi, kuidas nad käituvad neile omases keskkonnas, vaid looma hinnates lähtub inimene iseendast ja oma elupraktikast ja -kogemustest. Ning loomal arvatakse olevat samad füüsilised ja vaimsed, mentaalsed omadused ja võimed mis inimeselgi. Oluline on teada, et keelekogukonnas kujunenud ettekujutus faunaesindajast ei pruugi vastata tegelikkusele ega olla kooskõlas teadusliku zooloogilise arusaamaga.

Kui ühe või teise looma arvatavad omadused ning nende käitumisele ja kommeteile antavad hinnangud rahvatraditsioonis kinnistuvad, siis tekibki loomast konkreetses keelekogukonnas üldaktsepteeritav pilt, milline see loom on. Inimesekesksetest omadustest lähtuvalt peetakse loomi targaks, rumalaks,

heasüdamlikuks, kiskjalikuks, lihtsameelseks, salakavalaks jne. Enamasti on hinnangut kandev loom selge joonega – ta on kas hea või kuri, julge või arg, kiskja või ohutu, suur või väike, ilus või inetu jms. Ka tarkuse/rumaluse skaalal valitseb selge opositsioon – ühed loomad on targad (öökull, siil) ja teised rumalad (eesel, lammas, oinas). Harva omistatakse mõnele loomale ka mõlemad omadused, üks ja sama loom võib olla situatsioonist lähtuvalt kord tark, kord rumal (nt vares, kukk). Üldpildis kipub domineerima arusaam, et suur loom on pigem kohmakas, saamatu, rumal ning väike loom on pigem osav, kärke, tark.

Käesolevas artiklis keskendungi karu näite varal tema pärimuslikule karakteristikale ning sellele, kas ja kuidas see kajastub kujundlikus keeles, eeskätt kõnekäändudes.

Loomkujund eesti kõnekäändudes

Hakatuses meenutatagu, mis on kõnekäänd (ka: fraseologism, idioom). See on keele sõnavarasse kuuluv üksus, mille eripäraks on see, et ta koosneb rohkem kui ühest sõnast ja on idiomaatiline, kujundlik – selle tähendus ei tulene ühendit moodustavate sõnade otsetähenduste summast. Kõnekäändu kui kujundliku, metafoorse ütluse tuumaks on leksikaalne sisudominant ehk kujundi tekkes domineeriv lekseem, kujundsõna. Tavaliselt kõnekäänd aktualiseerub lauses ja täidab põhimõtteliselt samu funktsioone nagu muudki sõnad.

Kuidas tekib kujund? Metafoori olemus

Sellest aitab aru saada kognitiivne keelekäsitlus, mille järgi on inimlik mõistesüsteem struktureeritud ja määratletud suuresti metafoorselt, järelikult on metafoorselt struktureeritud ka mõistetele vastavad tegevused ja keeleüksused (vt nt Lakoff & Johnson 2011). Metafoorsed ülekanded võivad olla nii harjumuspärased, tavalised (konventsionaalsed) kui ka mitteharjumuspärased (mittekonventsionaalsed). Need ülekanded realiseeruvad kõige erinevates ontoloogilistes sfäärides. Mõistetasandil tähendab konventsionaalsus seda, et mõistemetafoor on automaatne, sundimatu ja kehtib keelekogukonnas üldiselt kui mõtlemisviis, peegeldades keelelisi ja mõistelisi teadmisi, mida kasutatakse igapäevastest kogemustest rääkides kogu aeg. Kujundlikku keelt

motiveerivad ühed ja samad inimlikus argitunnetuses olulised metafoorsed teadmised põhimõistetest, mida pidevalt kasutatakse igapäevastest kogemustest rääkides: nt inimese elust räägitakse kui teekonnast, mida läbitakse õnnestunult (*elab õnne ulu all ja magab maarja kaenlas*) või ebaõnnestunult (*elu jooksis karile*), mis on konarlik (*okkiline rada, Kolgata teekond*) või sile (*elu veereb nagu hernes*), või surmast räägitakse lahkumise, äraminemise terminites (*lahkus elust, siitilmast; läks teise ilma, kolis kabelisse*) jne. Põhilised mõistemetafoorid on mõisteliselt vältimatud. Keeletasandil on oluline, kui paljude keelendite aluseks mõistemetafoor on.

Kõnekäändudes domineeriva inimkeskse suunitluse kõrval on loomkujund paljudes keeltes väga sage nähtus. Eesti kõnekäändude üldkogumis (20 749 üksust) realiseeruvate nii konventsionaalsete kui ka mittekonventsionaalsete ülekannete ontoloogilised sfäärid on samuti ülekaalukalt seotud inimliku ja zooloogilise sfääriga. Botaaniline sfäär, aeg, astronoomia, meteoroloogia ja üleloomulikud jõud on esindatud napilt.

Loomkujundi korral kantakse zoosfääri esindajale inimkeskselt omistatud omadused inimsfääri tagasi. Metafoorne ülekanne seisneb selles, et loom tõstetakse bioloogiliselt tasandilt inimlikule tähendustasandile, st kujundi fookuses oleva looma omadused projitseeritakse inimsfääri, loomad pannakse tähendama kas inimesi või mingeid inimesega seotud faktoreid ning inimesele endale, tema tegevusele, tema meeldivatele või taunitavatele omadustele antakse hinnang looma traditsioonilise, üldmõistetavate omaduste ülekandmise teel.

Metafoorsete väljendite sisuline kvaliteet

Inimesele antava hinnangu kvaliteet (positiivsus või negatiivsus) oleneb sellest, milline on kõnekäänu idiomatilises keskmes, st tuumkujundina, esinev zoosfääri kuuluva esindaja staatus keelekogukonnas. Staatuse lähtekohaks on seesama karakteristik, mis domineerib keelekogukonna arusaamas ühest või teisest loomast, aga ka rahvapärased uskumused ja rahvajutud. Viimased on mõnikord aluseks kõnekäänu tähenduse üldisele suunale või lausa määravad kõnekäänu mõtte ja tähenduse. Loomulikus kommunikatsioonis kasutatavad metafoorsed ütlused, kõnekäänud täidavad samaaegselt mitmeid kommunikatiivseid – modaalseid, kõneaktilisi – funktsioone. Väljendi hinnang sõltub paljuski ka kontekstist, seda ajendavast situatsioonist endast. Sotsiaalselt hea

ja halb ei kajastu väljendite kvantiteedis sugugi võrdselt – keeleliselt on ootuspäraselt tihedamalt kaetud just negatiivne pool. Silmatorkavalt palju on väljendeid rumalusest, laiskusest, saamatusest, lohakusest, ihnsusest ja ahnusest, petmisest, vaesusest, raskest elust, tööügamisest, ebamoraalsusest jms. Ning nende emotsionaalne väärtushinnang on ülekaalukalt halvustav, irooniline või sarkastiline suhtumine nähtusesse. Kiituse jagamisel ollakse märgatavalt tagasihoidlikum. Positiivset suhtumist näidatakse näiteks kellessegi, kes on töökas ja tubli, tark, hea, sõnapidaja, truu.

Kujundi valik ja väljendi sõnastus

Metafoorsete väljendite sisulise kvaliteedi ja kujundi tekkemehhanismi kõrval on eesti kõnekäändude puhul märkimisväärne roll ka nende eufoonilisel vormistusel. On ootuspärane, et rahvaluule erinevates liikides (rahvalaul, vanasõnad, kõnekäändud) kasutatakse samu kujundlikke võtteid, sest selle määrab rahvaluule looja maailmatunnetus (vt selle kohta Krikmann 1997). Kõnekäändude puhul tulevad kõne alla rahva suulise loomingu kunstiliste võtete kogu arsenal – alliteratsioon ja assonants, parallelism, sise- ja lõppriim ning rütm jt. Näiteks väljendit *valetab nagu vana valge hobune ~ vana koer* on raske seostada hobuse või koera omadusega. Siin on sõnavaliku põhjuseks nähtavasti pelgalt algriimist tingitud sõnamäng (Baran 2002: 37). Või teine näide. *Põrsa*-väljendeis *rumal nagu rublane põrsas* ja *tark nagu tare põrsas* on täiendid *tare* ja *rublane* ilmselt tingitud alliteratsiooninõudest (*ta-ta* ja *ru-ru*). Lisaks võib tekkida küsimus, miks *põrsas* märgib tarkust, sest *sea-* ja *põrsa*-väljendid tähendavad enamjaolt midagi negatiivset, halvustavat. Põhjus peitub selles, et algselt on need väljendid käibinud jätkuga: *tark nagu tare põrsas, kes väljas sööb, tarre tuleb sitale* 'ironiliselt ennast targaks pidava inimese kohta'. Pejoratiivne jätk on ajapikku vajunud tagaplaanile.

Loomkujundi produktiivsus

Loomade esinemissagedust kõnekäändudes on uuritud suhteliselt vähe (vt Õim 2017), seevastu vanasõnades on seda uuritud üsna palju, on tehtud sellekohaseid sagedusstatistikaid ja edetabeleid (vt Krikmann 1999). Loomkujundite produktiivsuse hindamisaluseks on see, kui mitme eri kõnekäändu idiomaatilises keskmes mingi loomamõiste osaleb. Mõistagi on määrava

tähtsusega see, kui suure materjali pealt on statistika tehtud. Eesti kõnekäändude loomkujundi sagedus on esitatud kõnekäändude üldkogumi põhjal, milles on 20 749 erinevat kõnekäändu. Ehkki kujundsõnad jagunevad väga ebaühtlaselt nii ontoloogiliste sfääride vahel kui ka sfääride allrühmades, hakkab silma, et domineerib inimsfäär, sellele järgneb zoosfäär. 100 sagedama kujundsõna seas on 69 seotud inimesega (sisuvalitsejaks kehaosad) ja 23 zooloogia valdkonnaga (eeliskujundsõnaks erinevad koduloomad) (Õim 2017: 51–52). Need on vanim kodustatud loom *koer* (üldkogumis 260 erinevat väljendit) ja muudest tähtsaimatest koduloomadest *sig*a (171) ~ *põrsas* (49), *kass* (148), *kana* (89), *kukk* (71) ~ *kikas* (17), *lammas* (63) ~ *oinas* (44), metsloomadest *hunt* (176) ja *karu* (67); üldnimedest *lind* (54), *madu* (9) ~ *uss* (42), *kala* (38), *loom* (15) ~ *elajas* (11). Pingerea eesotsas oleva favoriitkujundsõna seas on seitse inimese kehaosasõna ja kolm loomasõna (*koer*, *hunt* ja *sig*a), mis annavad ligi kolmandiku üldkogumist.

Kuna nii vanasõna, kõnekäändu kui ka muu kujundliku keelekasutuse allikas on meil, eestlastel, suuresti igapäevane eluolu, siis on ootuspärane, et regionaalseist erinevustest hoolimata on kujundsõna suursoosikud samad. Vanasõnades on Arvo Krikmanni andmeil suursoosikud *koer*, *hobune* ja *veis*, nendele järgnevad *kana* või *kukk*, *hunt*, *sig*a, *kass*, *lammas* või *oinas*. Nimetatud kaheksa suurimat soosikut annavad ühtlasi umbes poole nn loomterminite kõigist esinemisjuhtudest vanasõnades. (Krikmann 1999: 52–57)

Karu rahvapärimuses

Karul on paljudes rahvausundites väärikas koht. Ta sümboliseerib maskuliinset dimensiooni – teda iseloomustatakse kui jõulist, julget ja ohtlikku olendit. Karu on kultus- ja tootemloom, püha loom. Just seetõttu on karu sageli vapiloomaks (nt Berliin, Madrid, Bern), maskotiks (Browni Ülikool, California Ülikool Los Angeleses, California Ülikool Berkeleys jt).

Inimese suhtumine karusse on olnud erinev, millest tulenevalt on ka tema positsioon usundilises maailmanägemises üsna vastuoluline. Eesti pärimuses võib karu ühtaegu kehastada nii vaenulikku kui ka inimsõbralikku olendit. Ühelt poolt on talle omistatud häid omadusi, teisalt jällegi negatiivseid.

Karu on positiivne olend eriti laste arusaamades, kes näevad temas turvalist ja sõbralikku tegelast, kellega mängida (mängukaru) või keda magama minnes kaissu võtta (kaisukaru). Teda on kasutatud tihti positiivse

tegelaskujuna lasteraamatutes, multifilmides, videomängudes. Ilmselt on seda ajendanud karu, eriti karupoja füüsilised parameetrid (kogukus, paks ja pehme karvkate).

Sõna *karu* semantika ei kätke vihjet kurjusele, arukuse puudumisele ega üldse mingile negatiivsele. Seevastu kujundlikus keelekasutuses on karu heade omaduste kohta vihjed vähe – positiivne on töötegemiseks vajalik füüsiline jõud: *murrab tööd nagu karu, jõudu kui karul, tugev kui karu* (vt ka EV 1669 *Hunt sööb, karu kaitseb*; EV 13413 *Vana karu – kaval aru*).

Karu-kujundituumaga väljendites on enamasti fookuses negatiivne nii mentaalses kui ka füüsilises mõttes – vähene aru (*kange karu, aga kasin aru*), kartlikkus (*kardab nagu karu kellasid*), ohtlikkus (EV 1215 *Hellitad last, siis kasvavad karu; karu kahe pojaga ees 'ületamatu takistus ees'; läheb hundi eest pakku, leiab karu eest; karu lahutas ahju 'mõistukõne lapse sünni puhul'*), ebameeldivus (*karutükk 'pöörane temp', karuteene 'halbade tagajärgedega toiming'*), puisus, nurgelisus (*kohmakas kui karu*).

Loomkujundite puhul on tavaline, et toimub üleminek ühest tähendusest teise. See on seletatav mitmesuguste kogemuslike mehhanismide kaudu ning tuleneb asjaolust, et väljendi tähendus (nagu sõnatähenduski) on oma olemuselt mõisteline, st väljendiga seotud tähendused on kõneleja semantiliselt mälus seotud mingit sellist laadi mõistelise esitusega, mis toetub meie kogemusele ja tajule. See on kooskõlas kognitiivse semantika ühe põhiväitega, et polüsemilised tähendused moodustavad motiveeritud võrgustiku. Nii ka karu häälitusmärgi verb *mõmisema* on omandanud vastavast *karu*-väljendist *mõmiseb kui karu* tuleneva tähenduse 'madala ebaselge häälega rääkima': *Mõmises heakskiitvalt vastuseks*.

Vene karu

Erinevalt eestlastest mõtestavad venelased karu igati positiivse tegelasena. Venelased on läbi ajaloo, alates paganlikest aegadest, karudest lugu pidanud – karu on loomade kuningas, metsade peremees, ta on tark ja rahulik, kuid ohtlik. Karu esindab jõudu ja võimsust. Tema jõudu samastatakse vapruse, julguse ja võimuga, millega kaasneb heasüdamlikkus, ausus, kannatlikkus ja lihtsus. Vene karust on saanud arhetüüp, venelaste kollektiivsest alateadvusest lähtuv püsistruktuur, universaalne kujund – isikustatud Venemaa, Vene riigi ja selle ülemvalitseja sümbol ja eristumärk.

Sellest arusaamast on valdavalt kantud mis tahes karulood. Näiteks populaarne vene multifilmisari „Maša ja karu“ (vn „Маша и медведь“, 2009, täna-seks on see jõudnud rohkem kui 120 riigi televaatajateni). Selle süžee idee põhineb samanimelisel vene rahvajutul, milles vigureid täis tüdruk nimega Maša toimetab endast kordi suurema karu seltskonnas. Ehkki karu hoiab ja aitab tüdrukut igati, on lõpmata heatahtlik, kannatlik ja usaldav, saab ta ühtelugu ebameeldivuste osaliseks. Selles ei ole kuigi raske ära tunda Venemaa ideoloogilist vaatenurka – karu on tegelikult Venemaa meeldiva poole, pehme jõu esindaja, nagu see venelaste kognitiivses mälus on.

Venemaal oli 2000. aastate algupoolel Vene karu fenomen ajaloolaste ja keeleteadlaste aktuaalne uurimisteema, millesse kaasati ka teiste maade teadlasi (vt Rjabov & Lazari 2011; Vassilits 2014), avaldati artikleid ja kogumikke, korraldati konverentse. Nähtavasti põhjustas selle üldine poliitiline situatsioon ja ohu tunnetamine Venemaa ees.

Vene ajaloolase Deniss Hrustaljovi (2011:140 jj) andmetel esineb Vene karu esmakordselt Vene riigi sümbolina juba 16. sajandil Rootsi kirjamehe ja katoliikliku vaimuliku Olaus Magnuse koostatud Põhja-Euroopa maakaardi atlas „Carta marina“ (1539).

Väljaspool Venemaad on aga Vene karul juba üle 300 aasta negatiivne tõlgendus. Vene riigi käitumismuster on andnud põhjust karule omast suurt jõudu samastada agressiivsuse ja kurjade jõududega (nt 1737. aastal Inglismaal esineb Vene karu toore ja jõhkra elukana karikatuuridel, mis pilavad Vene riiki). Täna-seks on sellest kujunenud kinnistunud arusaam, sotsiaalne stereotüüp.

Tuleme nüüd *karu*-metafoori juurde ja vaatame, kuidas see on keeleliselt kujunenud. Selle tähendust motiveerivad kaks väga üldise loomuga mõiste-metafoori. Esiteks INIMENE ON LOOM: karu on suur ja kohmakas ning eestlaste arusaamas mitte eriti taibukas inimene. Fraasis *Vene karu* on keelendatud füüsiline ja ka vaimne suutlikkus, loomis- ja tegutsemisvõimelisus, otsetähendus *Vene* osutab neutraalselt inimese, tavaliselt mehe, päritolumaale: *Vene karu näitas jõudu – seitsmest meistritiitlist jäi Venemaale koguni viis; Vene karu tuuseldas Riias Eesti pokkerimängijaid.*

Teise mõistemetafoori OHT ON FÜÜSILINE JÕUD puhul on karu jõu kehas-tus ja seda mõtestatakse kurjusena, mis on meile kujundina hästi tuntud. Agressiivse, kurja, ohtliku mõtlemise ja kehalise rammu nimetamine on eesti igapäevakeeles tavaline: *toore, jõhkra jõuga võib asja hoopis ära rikkuda;*

sundis jõuga kuuletuma. Ohtude hulka kuuluvad muuhulgas vaenlased, kelleks me peame oma kogemustele toetudes suurt lähinaabrit. Nimisõna laiend *Vene* rõhutab agressiivse, ohtliku jõu suurust. Nähtavasti tuleb nimelt sellest otsida fraasi populaarsuse põhjusi. *Vene karu* tähistab meie jaoks Venemaad kui plutokraatlikku riiki, selle poliitilisi ja majandusliidreid, võimureid, võimumehi: *Vene karu lubas topelttollid kaotada*; [President] *Ilves Vene karu kaisus* (vt Õim 2019: 240 jj).

Kokkuvõtteks

Eesti kõnekäändude ontoloogias domineerib inimliku sfääri kõrval zooloogiline sfäär – märkimisväärne hulk kõnekäände rajaneb loomamõisteid katvatel lekseemidel. Loomkujundi allikaiks on olnud eestlaste argieluga seonduv: kodu- ja metsloomad, kellega tal on tulnud tihedamalt kokku puutuda. Muistsed inimesed olid looduslähedased, nad märkasid looduses asetleidvaid korduvaid mustreid ja omistasid neile, nende tegevustele ja käitumisjoontele mingi tähenduse. Vahel on samale loomale omistatud diametraalselt vastandlike omadusi ning neid tähistavad metafoorsed keelendid on vastandliku sisuga. See võib tuleneda mh asjaolust, et argiarusaam ja mütooloogiline arusaam mingist loomast ei ole päris sama või on lausa vastandlik või siis on looma mentaliteet ja staatus ajapikku muutunud.

Viited

- Baran, Anneli. 2002. Valetab kui vana valge hobune: Loomkujundist kõnekäändudes valge hobuse näitel. *Oma Keel* 2. 36–41.
- EV = Anne Hussar, Arvo Krikmann, Erna Normann, Veéra Pino, Ingrid Sarv & Rein Saukas (koost). 1980–1988. *Eesti vanasõnad* I–IV. Arvo Krikmann, Ingrid Sarv (toim). Tallinn: Eesti Raamat. www.folklore.ee/ri/date/robotid/leht1.html (23.12.2018).
- FES = Anneli Baran, Anne Hussar, Asta Õim & Katre Õim (koost). 1998–2005. *Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <http://www.folklore.ee/justkui/> (09.10.2025).
- Hrustal'jov 2011 = Хрусталеv, Денис Григорьевич. 2011. Происхождение „русского медведя“. *Новое литературное обозрение* 1. 137–152. <https://magazines.gorky.media/nlo/2011/1/proishozhdenie-russkogo-medvedya.html> (09.10.2025).

- Krikmann, Arvo. 1997. Retoorilise, modaalse, loogilise ja süntaktilise plaani seostest eesti vanasõnades. *Keel ja Kirjandus* 4. 232–244; 6. 384–393.
- Krikmann, Arvo. 1999. Vanasõnad loomade identiteedist (Tüpoloogilisi memuaare). *Mäetagused* 12. 52–86. <https://doi.org/10.7592/MT1999.12.elukad>
- Lakoff, George & Mark Johnson. 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame* (Gigantum humeris). Tõlkinud Ene Vainik. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Newkirk, Ingrid & Gene Stone. 2012. *Loomkond*. Tõlkinud Elina Adamson. Tallinn: Tänapäev.
- Rjabov & Lazari 2011 = Лазари, Анджей де & Олег Рябов (ред). 2011. „Русский медведь“: История, семиотика, политика. Москва: НЛО.
- Turovski, Aleksei. 2012. Loomadest, armastusega. Tallinn: Varrak.
- Vassilits 2014 = Василич. 2014. Русофобия: Откуда взялся „Русский медведь“? *STENA.ee*, 12.05. <https://www.stena.ee/blog/rusofobiya-otkuda-vzyalsya-russkij-medved> (09.10.2025).
- Õim, Asta. 2017. Kujundsõnast eesti fraseoloogias. *Mäetagused* 69. 39–58. <https://doi.org/10.7592/MT2017.69.oim>
- Õim, Asta & Katre Õim. 2019. *Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks* (Emakeele Seltsi toimetised 76). Tallinn: EKSA.

Tõlkija grammatikaeelistused

Ühest sekundaartarindist 1950-ndate ilukirjanduses

Petar Kehayov, Maarja-Liisa Pilvik,
Helle Metslang¹

Meie jaoks on endastmõistetav, et sama keele eri rääkijate vahel esineb leksikaalseid erinevusi. Grammatikaga on natuke teistmoodi: ollakse harjunud mõtestama keelekasutajate vahelisi grammatilisi erinevusi kasutades hinnanguid „õige“ ja „vale“, „parem“ ja „halvem“ – seetõttu tekitab võõristust väide, et kõnelejad eelistavad samal ajal (ja ilma silmnähtava põhjuseta) erinevaid grammatilisi konstruktsioone sama tähenduse väljendamiseks. Keeleteadlased on aga taolisest kõikuvusest teadlikud ja viimastel aastatel on grammatika varieerumise teema kerkinud esile ka keelekorralduslikus debatis (nt Risberg & Lindström 2023), mille rõhk on muidu olnud sõnavaral ja milles on sõna sekka öelnud ka meie juubilar Margit Langemets.

Käesolevas artiklis näitame, et ka elukutselised kirjutajad võivad järjekindlalt eelistada ühte või teist grammatilist konstruktsiooni sama tähenduse edasiandmisel. Et näide oleks veenev, kasutame materjali, milles taoline „motiveerimata“ varieerumine on kõige vähem oodatav: uurime Maksim Gorki 1950-ndatel ilmunud tõlkeid eesti keelde. Tõlkijateks on kaks nimekat eesti kirjanikku ja me võrdleme nende kirjakeele kasutust. Lähtume eeldusest, et totalitaarse ühiskonna kultuskirjaniku tekstide tõlkeid loeti ja toimetati põhjalikult enne ilmumist. See peaks omakorda tasandama tõlkijate keeles esinevaid struktuurilisi erinevusi ja nihutama tõlkeid tolle aja ilukirjanduskeele mingi ideaalse standardi suunas.

Uurimisobjektiks on vaba öeldistäite-, aja- või seisundimäärusena toimiv minevikuline konverbitarind, mis väljendab alistava lause sündmusele

¹ Uurimus on osalt valminud Eesti Teadusagentuuri projektide „Idast läände: eesti keele ja lõuna-läänemeresoome keelte tüpoloogiline muutumine uurali taustal“ (PRG2184), „Sügavale uputatud osalauetset soomeugri keeltes“ (STP2) ja „Eesti keele morfosüntaktiline varieerumine“ (EKKD-TA2) toel.

eelnevat sündmust (Erelt 2017a: 289, 295–296; EG 2023: 951, 955–958, 964). Tegemist on väga spetsiifilise grammatilise kontekstiga, millele aga vormistusvahendite rikkuse poolest võrdset annab eesti keele grammatikas otsida. Järgmistel tarinditel näites (1) on antud kontekstis ligikaudselt sama tähendus (vt EG 2023: 964).

- (1) a. Mängust tüdinuna jooksis ta tupp.
- b. Olles mängust tüdinud, jooksis ta tupp.
- c. Mängust tüdinud, jooksis ta tupp.
- d. Mängust tüdinult jooksis ta tupp.
- e. Kui oli mängust tüdinud, jooksis ta tupp.

Olevas käändes kesksõnaline tarind (1a), minevikuline konverbitarind (1b–1c), kesksõna *lt*-adverbistus (1d) ja finiidne ajalause (1e) kuuluvad kõik ka tänapäeval kirjakeelde, mis tähendab, et eesti keeles kirjutajal on antud kontekstis valida viie konstruktsiooni vahel.

Oma uurimuses keskendume lauses (1c) esinevale konstruktsioonile, mida soovitas kirjakeelde kunagi Oskar Loorits (1923: 149–150) ning mida Mati Erelt (2017b: 807) on nimetanud konverbiliseks *nud-/tud*-tarindiks. Võrdleme kahe eesti kirjaniku tõlkeid Maksim Gorki tekstidest eeldades, et vajadus temporaalse tähendusega (sekundaar)tarindite järele on erinevates proosatekstides sama. Nullhüpotees on, et samal ajal kirjakeele kaanonisse kuuluvates tekstides peaks antud funktsiooni väljendamiseks kasutatavate paralleelvormide suhteline sagedus olema enam-vähem sama. Me lükkame nullhüpoteesi ümber, näidates et üks tõlkijatest kasutab konstruktsiooni (1c) kordades rohkem kui teine, laiendades seda ka marginaalsematele, võib-olla isegi uudsetele kontekstidele.

Me ei uuri, kuidas näidetes (1a–1e) esitatud tarindid kahe tõlkija tekstides jaotuvad, vaid keskendume ainult *nud-/tud*-tarindile (1c) ja osutame kasutussageduse najal, et üks tõlkijatest eelistab seda teisest selgelt rohkem. Seeläbi näitame, et kirjanikel ja tõlkijatel on eelistusi mitte ainult sõnavaras, vaid ka grammatikas, loobudes ühtlasi spekulatsioonist, kas tegemist on teadliku või ebateadliku eelistusega. Artikli teine eesmärk on panustada antud konstruktsiooni ja laiemalt määrusliku lauselühendi uurimisse eesti keele grammatikas.

Andmed ja meetod

Materjali kogusime käsitsi kahest 1950-ndatel aastatel ilmunud raamatust: Peet Vallaku tõlgitud Maksim Gorki romaani „Klim Samgini elu“ esimene osa (KSEe) ja Gorki „Jutustused“ (GJTe), täpsemalt need jutustused, mida on tõlkinud Friedebert Tuglas. Valisime 200 trükilehekülge KSEe-st (leheküljed 52–251) ja kogusime sellest valimist kõik konverbilise *nud-/tud*-tarindi näited. Gorki „Jutustustest“ valisime „Makar Tšudra“, „Jemeljan Piljai“, „Soola kärutamas“, „Vanaisa Arhip ja Ljonka“, „Hädavares Pavel“ ja „Vanaeit Izergil“, kokku 210 lehekülge, ja kogusime sealt samuti kõik tarindi näited.

KSEe tekstivalimis on umbkaudselt 57 000 sõna, GJTe valimis umbes 61 000 sõna.² Nendest tekstivalimitest kogutud näidete seast vaatlesime kahe põhiparameetri esinemust: i) *nud-/tud*-tarindi positsiooni finitise põhilause suhtes: põhilause ees (2), selle järel (3), selle keskel (ehk põhilause aluse ja öeldise vahel (4)); ii) *nud-/tud*-tarindi verbi aspekti (perfektiivne või imperfektiivne).

- (2) **Süüdanud** paberossi, lisas ta: „Tark. Noh, nägemiseni ..“ (KSEe: 62)³
- (3) Temale vastuseks liigutas tütarlaps pisut kulme ja läks ruttu minema, **võtnud** Klimil käe alt **kinni**. (KSEe: 56)
- (4) Ta vaatas veel kaua peremehe suhu, kui see, **juba lõplikult veendunud** **võimetuses oma mõtet sõnastada**, laialt käega löi ja vait jäi .. (GJTe: 41)

Kuna keelendite lineaarne struktuur kipub peegeldama ajakulgu (ehk süntaks järgib kronoloogiat) ja *nud-/tud*-tarindi sündmuse aeg eelneb põhilause ajale, siis oli meie ootus, et tarind kaldub esinema põhilause ees. Kuna tarind väljendab eelnevust ehk relatiivset minevikku, siis võis oodata, et me leiame selles rohkem perfektiivseid verbe, millega väljendatud tegevus on lõppenud enne, kui põhilauses väljendatud tegevus või seisund algab. Uurisime ka võimalikke seoseid muutujate i) ja ii) vahel: kas asend põhilause suhtes seab mingeid piiranguid sellele, millise aspektiga verbi saab *nud-/tud*-määruses kasutada? Seoste statistilist olulisust hindasime hii-ruut-testi või Fisheri täpse testiga, seose tugevust Craméri *V* statistiku abil. Seost loeme oluliseks,

² Tekstimahu hindasime nõnda, et lugesime paaril järgneval leheküljel esinevad sõnad kokku, jagasime saadud arvu lehekülgede arvuga, et saada ühe lehe keskmine sõnade arv, ja korrutasime selle 200-ga KSEe puhul ja 210-ga GJTe puhul.

³ Number osutab lause numbrile antud tekstivalimis.

kui testi p -väärtus on $< 0,05$, ning keskmiselt tugevaks, kui Craméri V väärtus on $> 0,2$.

Nende muutujate kõrval hoidsime silma peal ka mõnel muul komplekslause omadusel. Näiteks kas *nud-/tud*-tarind võib esineda rohkem kui ühe korra samas lauses ja kas seda rinnastatakse muu sekundaartarindiga. Tegime tähelepanekuid ka tarindi elliptilisuse, eelkõige *nud-/tud*-kesksõna argumentide väljajätmise võimaluse kohta, soovides teada saada, kui palju infot saab tarindist välja jätta, et teade saaks siiski ammendavalt edastatud.

Konverbiline *nud-/tud*-tarind Maksim Gorki 1950-ndate tõlgetes

Tabel 1 esitab *nud-/tud*-tarindi sageduse erinevates positsioonides põhilause suhtes: põhilause ees, põhilause sees ja põhilause järel.

Tabel 1. Konverbilise *nud-/tud*-tarindi asend põhilause suhtes
($\chi^2(N = 297, df = 2) = 8,62, p = 0,01, V = 0,17$)

Tõlkija	Sõnade ligikaudne arv valimis	<i>nud-/tud</i> -tarindi asend põhilause suhtes			Kokku
		põhilause ees	põhilause aluse ja öeldise vahel	põhilause järel	
Vallak (KSEe)	57 000	149 (60,8%)	46 (18,8%)	50 (20,4%)	245 (100%)
Tuglas (GJTe)	61 000	36 (69,2%)	14 (26,9%)	2 (3,9%)	52 (100%)
Kokku	118 000	185 (62,3%)	60 (20,2%)	53 (17,5%)	297 (100%)

Võttes arvesse seda, et KSEe valim on GJTe valimist 6–7% suurem, võime nende sageduste põhjal järeldada, et Vallak kasutab konverbilist *nud-/tud*-tarindit viis korda rohkem kui Tuglas.

Mõlemas tõlkes esineb tarind ülekaalukalt eesasendis. Kui Vallaku tõlkes on asend põhilause keskel ja asend põhilause järel umbes sama sagedased, siis Tuglase tõlke puhul torkab silma, et järelasendil on ainult kaks esinemist ning just järelasendi esinemissageduse erinevus tingib ka statistiliselt olulise erinevuse kahe tõlkija vahel.

Verbiaspekti muutujal on kaks väärtust: perfektiivne ja imperfektiivne. Enne, kui asume nende jaotuse juurde andmestikus, vajame paari näidet aspekti kohta. Lausetes (2–4) eespool väljendab *nud*-tarind piiritletud

situatsiooni (ehk teelist sündmust) ja nendes esinevad verbid – *süütama, kinni võtma ja veenduma* – on perfektiivsed. Kuna konverbilises *nud-/tud*-tarindis väljendatud sündmus (või situatsioon) on ammendunud selleks ajaks, kui põhilauses väljendatud situatsioon aset leiab, siis on ootuspärane, et selles tarindis esineb perfektiivseid verbe (vt EG 2023: 518). Kuid lausetes (5–7) tuleb välja, et see ei ole alati nii: *tundma, lebama* ja *silitama* on imperfektiivsed verbid, mis antud juhul esinevad piiritletud situatsioonides. Lauses (6) on situatsiooni piir märgitud adverbiaaliga *neli ööd-päeva*, lausetes (5) ja (7) on aga piiritletus vormistatud implitsiitselt; kontekstist tuleb välja, et *nud*-tarindi situatsioon saavutab oma piiri enne, kui põhilause sündmus aset leiab: näiteks silitamine eelneb ütlemisele lauses (7).

- (5) **Tundnud**, nagu oleks teda põletatud, kisendas Klim: „Valetad! Ema ei võinud ..“ (KSEe: 125)
- (6) **Lebanud** Klimi toas neli ööd-päeva, hakkas Makarov viiendal paluma, et ta viidaks koju. (KSEe: 146)
- (7) Nehhaje, **silitanud** tema käelaba oma ebaloomulikult kuuma käega, ütles tänulikult, poolkuuldavalt: „Kui sügavalt te tunnete!“ (KSEe: 216)

Muud imperfektiivsed verbid, mis esinevad andmestikus *nud-/tud*-tarindis, on *hoidma, istuma, jooma, jutustama, kuulama, kõnelema, lobisema, mõtlema, naerma, ootama, otsima, jõllitama, vaatama, vaatlema* ja *vaikima*.

Näitelause (5) tõstatab küsimuse, kas lauselühendis väljendatud situatsioon on alati ammendunud enne, kui põhilause situatsioon algab: kindlasti kestab põletamise tunne ka kisendamise ajal, olgugi et kisendamine on selle tunde tagajärg. Selline *nud-/tud*-tarindi kasutus, mis tundub veider (tänapäeval kasutatakse ilmselt *des*-vormi) näitab, et konverbilise tarindi situatsioon ei pea rangelt võttes põhilause situatsioonile eelnema. Tabel 2 kuvab perfektiivsete ja imperfektiivsete verbide jaotuse kahes valimis.

Tabel 2. Konverbilise *nud-/tud*-tarindi verbi aspekt
($\chi^2(N = 297, df = 1) = 0,05, p = 0,82, V = 0,01$)

Tõlkija	Sõnade ligikaudne arv valimis	<i>nud-/tud</i> -konverbi aspekt		Kokku
		perfektiivne	imperfektiivne	
Vallak (KSEe)	57 000	211 (86,1%)	34 (13,9%)	245 (100%)
Tuglas (GJTe)	61 000	46 (88,5%)	6 (11,5%)	52 (100%)
Kokku	118 000	257 (86,5%)	40 (13,5%)	297 (100%)

Tabelist 2 nähtub, et mõlema tõlkija puhul esineb perfektiivseid verbe oluliselt enam kui imperfektiivseid ning olulisi erinevusi tõlkijate vahel ei ole. Seega soosib tarindi eelnevust väljendav tähendus ka piiritletud ning prototüüpset kindla lõpp-punktiga tegevusi väljendavaid verbe.

Saamaks teada, kas tarindi asend põhilause suhtes määrab mingil moel ära ka selle, milliseid verbe tarindis kasutada saab, on tabelis 3 kuvatud verbi (*nud-/tud*-vormi) perfektiivsus/imperfektiivsus vastavalt tarindi asendile põhilause suhtes.

Tabel 3. Konverbilise *nud-/tud*-tarindi asend põhilause suhtes ja selle verbi aspekt

Tõlkija	<i>nud-/tud</i> -tarindi asend põhilause suhtes	<i>nud-/tud</i> -konverbi aspekt		Kokku
		perfektiivne	imperfektiivne	
Vallak (KSEe)	põhilause ees	119 (79,9%)	30 (20,1%)	149 (100%)
	põhilause aluse ja öeldise vahel	43 (93,5%)	3 (6,5%)	46 (100%)
	põhilause järel	49 (98%)	1 (2%)	50 (100%)
	$X^2(N = 245, df = 2) = 12,9, p = 0,002, V = 0,23$			
Tuglas (GJTe)	põhilause ees	32 (88,9%)	4 (11,1%)	36 (100%)
	põhilause aluse ja öeldise vahel	12 (85,7%)	2 (14,3%)	14 (100%)
	põhilause järel	2 (100%)	0 (0%)	2 (100%)
	Fisheri $p = 1, V = 0,08$			

Imperfektiivse verbiga konverbitarind esineb niisiis nii põhilause ees (5–6) kui ka selle sees (7). Asend põhilause järel paistab imperfektiivse aspekti puhul olevat väga haruldane: andmestikus on ainult üks selline näide (8), kus, nagu lauses (5), ei tundu, et *nud*-vormiga osaluses väljendatud tegevus (jutustamine) oleks lõppenud enne, kui põhilause tegevus (tunnustamise akt) aset leiab; *nud*-vorm on siin kergesti asendatav samaaegsust väljendava *des*-vormiga.

(8) „Näib, et ma toiminis taktitult,“ tunnustas Klim, mõeldes Dronovile, kuid jutustanud Lidiast ja Makarovist. (KSEe: 120)

Tabeli 3 jaotusest (eeskätt Vallaku tõlkest, kus imperfektiivseid verbe on absoluutsageduse põhjal rohkem) võime järeldada, et imperfektiivse verbiga konverbiline tarind kipub tugevalt eelistama eesasendit ja on tõrges muude positsioonide, eriti järelasendi suhtes.

Võib niisiis täheldada, et Vallak, kes eelistab seda tarindit oma tekstis, käib sellega ka mõnevõrra vabamalt ja paindlikumalt ringi kui Tuglas. Tabelist 1 tuleb välja, et *nud-/tud*-tarind on tema jaoks sobiv vahend temporaalse määruse vormistamiseks igas positsioonis; näiteks järelasendis on Vallakul 50, Tuglasel aga ainult kaks esinemisjuhtu. Suuremat paindlikkust võib Vallaku puhul täheldada ka aspekti suhtes. Tabelist 3 järeldub, et Vallaku tõlkes on üks viiendik (30 juhtu 149-st) põhilause ees esinevatest *nud-/tud*-vormidest imperfektiivsed, samas kui Tuglase tekstis 36-st selle positsiooni esinemistest ainult neli on imperfektiivsed.

Mõni lause Vallaku tõlkes tundub tänapäeva keeletundele väga elliptiline. Kaasaja keeleteoimetaja parandaks ilmselt „õigeks“ lauseid nagu (9) ja (10), kasutades *olema*-verbiga konverbi (*olles öelnud ...*, *olles sünnitanud ...*), *olema*-verbi *nud*-vormiga liitvormi (*olnud öelnud ...*, *olnud sünnitanud ...*) või finiiitset ajalauset (*kui oli öelnud ...*, *kui oli sünnitanud ...*).

(9) „Harilik,“ vastas Lidia, tõsis ja läks minema, **öelnud**: „Lähen Alina juurde ..“ (KSEe: 111)

(10) Jõi sellepärast, et ema suri, **sünnitanud** surnu lapse. (KSEe: 240)

Vallak rinnastab *nud*-tarindiga tihti *des*-tarindi: tema tekstis on üheksa sellist juhtu, kuid Tuglase tekstis ei ole ühtegi. Sellistel juhtudel on *nud*-tarindiga väljendatud tegevus resultatiivne (saavutanud oma piiri), *des*-tarindiga väljendatud tegevus on seevastu piiritlemata; vrd näiteid (11) ja (12), milles sekundaartarindite järjekord on vastupidine.

(11) „Bravo, mu tütar!“ hüüatas Varavka, **istudes** läntsakil tugitoolis ja **torganud** sigari habemesse. (KSEe: 95)

(12) Ta peatas korraga keset tuba, **ristanud** käed rinnale ja **kuulatades** keskendatult, kuidas temas valmib rõõmustav oletus: ..“ (KSEe: 232)

Veel üks seik, mis viitab *nud-/tud*-tarindi süntagmaatilisele paindlikkusele Vallaku keeles, on selle kahekordne esinemine samas lauses. Näites (13) esineb üks *nud*-tarind põhilause alguses ja teine lõpus; seejuures sisaldab lause ka üht *des*-tarindit. Näites (14) aga laiendavad kaks *nud*-tarindit kahte rinnastatud finiiitset predikaati põhilauses. Selliseid näiteid Tuglase tõlgetes ei olnud.

(13) **Visanud** raske raamatu koikule, liigutas ta aknast välja vaadates kulme, **heitnud** käe üle pea oma lameda kukla alla. (KSEe: 110–111)

- (14) Varavkale järele vaadanud, ohkas ema ja päris siis, silunud lõhnava sõr-mega poja kulme: „Millest te kõnelesite?“ (KSEe: 118–119)

Pilguheit originaaltekstile

Heidame lõpuks põgusa pilgu ka venekeelsetele originaaltekstidele ja vene keele konverbidetele. Kui eesti grammatikas liigituvad konverbitarindid aja kategooriast lähtuvalt minevikulisteks (*nud-* ja *tud-*tarindid ning liitvormilised tarindid, milles on ka abiverbivorm *olles*) ning olevikulisteks (*des-* ja *mata-*tarindid) (EG 2023: 949–955), siis vene grammatikas liigituvad konverbid verbi aspektist tulenevalt. Eristatakse perfektiiivseid (tunnus enamasti *-v*, refleksiivsetel verbidel *-vši*, näiteks *napisav* 'kirjutanud', *vernuvšis* 'tagasi tulnud') ja imperfektiivseid konverbe (tunnus enamasti *-a* või *-ja*: *igraja* 'mängides', *slyša* 'kuuldes'), vastavalt eristuvad ka perfektiiivsed ja imperfektiivsed konverbitarindid (Šeljakin 2002: 179–180). Samas põimuvad aja- ja aspektitähendused mõlema keele konverbidetes. Nagu eespool nägime, seostub eesti minevikulise konverbitarindi puhul ajalise eelnevusega sageli, kuigi mitte alati tegevuse lõpetatus ja perfektiiivsus. Kui aga tarindis on olemas ka osis *olles* (*olles saabunud*), siis on ajatähendus kahekihiline, lisandub vaatehetke seisundi tähendus nagu perfektii korral (vt Metslang 1993: 26–27), vrd nt (9), (10), (19). Eesti *des-* ja *mata-*tarindil on aga lisaks samaaegsusele ka kasutatud eelnevuse või järgnevuse ajaraamistajana (EG 2023: 955). Vene perfektiiivset konverbi kasutatakse ajalise eelnevuse, imperfektiivset järgnevuse korral (Krave 2010b: 7).

Eesti minevikulise konverbitarindi lähim vaste vene keele süsteemis oleks niisiis perfektiiivse aspekti konverb ja vastupidi, vene keelest eesti keelde tõlkides oleks eesti *nud/tud-*tarind otsesem vaste vene perfektiiivsele konverbitarindile. Nimetame seda kahe keele vastete paari otsesteks vasteteks.

Kuivõrd seostuvad tõlkijate valikud originaaltekstiga, seda vaatame kahe 10-leheküljelise tekstikatke näitel: Vallaku tõlke (KSEe) lk 70–79 ja originaalteksti „Žizn' Klima Samgina“ (KSEv) lk 70–79 ning Tuglase tõlke (GJT) lk 94–99, 101–104 (jutustusest „Hädavares Pavel“) ja selle originaalteksti (GJTv) lk 217–223, 225–227 (jutustusest „Goremyka Pavel“).⁴

⁴ Gorki teoste 16-köitelise eestikeelse väljaande aluseks on NSVL TA Gorki-nimelise maailmakirjanduse instituudi 30-köiteline väljaanne, seetõttu võib viimases ilmunud tekste esimese originaalideks pidada ilmumise ajalistest nihetest hoolimata.

Tabel 4 näitab, mis tarinditest vaadeldud tekstikatkete konverbilised *nud-/tud-*tarindid on tõlgitud.

Tabel 4. Konverbiliste *nud-/tud-*tarindite lähtetarindid venekeelses originaaltekstikatkendis

Venekeelse originaalteksti tarind	KSEe (Vallak)	GJTe (Tuglas)
Perfektiiivne konverbitarind	22	3
Imperfektiiivne konverbitarind	0	3
Perfektiiivne partitsiip	0	4
Kokku <i>nud-/tud-</i> konverbitarindeid tõlkes	22	10

Nagu eeltoodud üldpilt (tabel 1), näitavad ka valitud katkendid, et Vallaku tõlkes on uuritavaid konverbe tunduvalt rohkem. Seejuures ilmneb aga, et kõik Vallaku konverbitarindid selles katkendis on otsesed tõlkevasted (15), Tuglasel aga on *nud-/tud-*tarind vasteks ka imperfektiiivsetele konverbitarinditele (16) ja hoopis täiendina toimivatele perfektiiivsetele partitsiipitarinditele (17).

- (15) Zadumčivo skloniv golovu, ona pošla proč, vtiskivaja kablukami v zemlju žoltye list'ja. (KSEv: 76)
Kallutanud mõtlilikult pea, läks ta edasi, litsudes kontsadega kollaseid lehti maasse. (KSEe: 76)
- (16) **Sklonjas'** nad nim, on načinal ščekotat' emu perom v nosu. (GJTv: 220)
Kummardanud selle kohale, hakkas ta teda ninast sulega kõditama. (GJTe: 97)
- (17) .. i často, **ubajukannyj** nemolčnym šorohom voln o bereg, zasypal. (GJTv: 227)
 .. ning uinus tihtipeale, **äiutatud** lainete lakkamatust sulinast vastu kallast. (GJTe: 104)

Küll aga vastab mõlema tõlkija puhul konverbitarindi paigutus põhilause suhtes täielikult originaaltekstile. Vallaku tõlkekatkendis on 12 konverbitarindit põhilause ees, seitse aluse ja öeldise vahel ning kolm põhilause järel; Tuglase kuuest originaali konverbitarindist lähtuvast vastest paiknevad viis põhilause ees, üks aluse ja öeldise vahel. Täpselt sama on kõigil neil juhtudel järjestus ka venekeelses originaaltekstis.

Kas siis võibki väita, et Vallak piirdub otseste tõlkevastetega ja Tuglas varieerib enam? Sätime vaatesuuna korraks originaalist lähtuvaks ja vaatame, mis vasted on kummalgi tõlkijal leitud vene perfektiiivsele konverbitarindile (tabel 5).

Tabel 5. Vene perfektiiivse konverbitarindi vasted eestikeelses tõlkekatkendis

Eestikeelse tõlketeksti tarind	KSEe (Vallak)	GJTe (Tuglas)
Määruslik <i>nud-/tud</i> -tarind	22	3
<i>olles</i> + <i>nud-tud</i> -tarind	0	1
Olevikuline konverbitarind (<i>des-</i> , <i>mata-</i>)	7	2
Muu	3	7
Kokku perfektiiivseid konverbitarindeid originaaltekstis	32	13

Tabelist 5 nähtub, et Vallaku tõlgitud tekstis ongi rohkem ainet *nud-/tud*-tarindite jaoks – perfektiiivseid konverbitarindeid on originaaltekstis 32, Tuglase tekstikatke originaaltekstis vaid 13. Mõlemal esineb ka muid tõlkevasteid: ajalis-aspektilise nihkega *des-* ja *mata-*tarindeid; restruktureeringu korral minevikuvormis predikaate (näide 18). Viimaseid on täheldatud perfektiiivse konverbiga lausete vastetena ka vene-norra tõlgetes (Krave 2010a). Näide (18) ilmestab ka konverbitarindite tihedust Gorcki tekstis: venekeelses originaallauses on kokku neli konverbi. Esimese, perfektiiivse (*ogljenušis'*) on Vallak tõlkinud rinnastuva predikaadiga *vaatas tagasi*, teise, imperfektiiivse (*opirajas'*) *des*-vormiga; rinnastatud perfektiiivsetest konverbidest *vzdernuv* ja *prikusiv* on esimene tõlgitud *nud*-konverbiga *püsti ajanud*, teine aga *des*-konverbiga *närides* (samalaadselt näitega (12)).

- (18) No v dverjah stolovoj, ogljenušis', uvidal, čto Boris, opirajas' rukami o kraj stola, vzdernuv golovu i prikusiv gubu, smotrit na nego ispuganno. (KSEv: 76)
- Kuid söögitoa ukسل *vaatas ta tagasi* ja nägi, et Boris, toetudes kätega laua äärelle, pea püsti ajanud ja närides huult, vaatab ehmatanult temale. (KSEe: 77)

Ühel korral esines Tuglase tõlkekatkendis vene perfektiiivse konverbi vastena ka eesti minevikulise konverbi liitvorm (20).

- (19) Rebjata ostavalis' by vo vremja vsego etogo odni i mogli by vpolne svobodno umeret' s goloda, predvaritel'no razorvav sebe krikami legkie. .. (GJTv: 221)

Lapsed olid kogu selle aja omapead ja oleksid võinud täiesti vabalt nälga surra, olles endal enne seda kopsud lõhki karjunud .. (GJTe: 98)

Niisiis on varieerumist tõlkevormide valikus mõlemal tõlkijal, kuid Tuglasel on eri vormide jaotus ühtlasem, Vallak aga on järjekindlamalt kasutanud otse-vasteid – eelistanud vastavust vene perfektiiitse ja eesti minevikulise konverbi vahel. Samas aga leidub just Vallakul varieerumist sama lause piires.

Järeldusi

Uurisime ühe konverbilise *nud-/tud*-tarindi sagedust 1950-ndate Maksim Gorki tõlgetes, eeldades, et toimetatud kirjakeele grammatikas ei tohiks esineda suurt autoritevahelist varieeruvust. Eeldus ei osutunud õigeks: Peet Vallak kasutab seda tarindit viis korda rohkem kui Friedebert Tuglas. Vallak kasutab *nud-/tud*-tarindit ka tunduvalt paindlikumalt, nt esineb tal tarind üsna tihti põhilause järel, ent Tuglasel on järelasendis esinemisi ainult kaks. Samas on mõlemal erinevusel juuri originaaltekstis. Tekstikatketel võrdlus näitas, et Tuglase tõlke originaaltekstis oligi konverbitarindeid vähem, kuid ta on neistki rohkem kui pooled tõlkinud mitte eesti konverbitarinditega, vaid muude vormivahenditega. Lähte- ja sihtkeele suhete ning kaanonite analüüs ajaloolise sotsiolingvistika kontekstis oleks aga juba järgmise uurimuse teema.

Kesksõnaline vorm selles tarindis võib olla moodustatud nii perfektiiivsest kui ka imperfektiiivsest verbist. Perfektiiivsed verbid on sagedasemad, kuna kontekst eeldab, et konverbilises tarindis väljendatud piiritletud situatsioon lõpeb enne, kui põhilauses väljendatud situatsioon algab. Samuti on *nud-/tud*-konverbi otsene vaste vene keeles perfektiiivne konverb. Siiski on märkimisväärne osa uuritud konverbitarindist imperfektiiivsete verbidega, erinevdes originaalset. Avastasime, et *nud-/tud*-konverbilises tarindis väljendatud situatsioon ja põhilause situatsioon võivad ajaliselt isegi kattuda; teisisõnu, tarindis väljendatud sündmus/seisund ei pruugi olla ammendunud enne, kui põhilause situatsioon algab. Mis puudutab tarindi asendi ja selle verbi aspekti suhet, siis paistab, et kui verb on imperfektiiivne, siis välditakse järelasendit.

Tõendiks sellest, et Vallak kasutab tarindit paindlikumalt ja loovamalt, on ka vabadus, millega ta jätab argumente ja laiendeid lauselühendist ära.

Näitamaks sündmuste ajasuhteid, varieerib ta keeruka komplekslause verbivorme, seda vahel ka erinevalt originaaltekstist: rinnastab *nud-/tud*-tarindit *des*-tarindiga, kasutab *nud-/tud*-tarindit kaks korda ühes ja samas lauses, tõstab mõne originaalteksti konverbi vaste rinnastatud predikaadiks.

Asetades neid tähelepanekuid laiemasse konteksti, näitas uurimus, et isegi väga normeeritud ja toimetatud ilukirjanduskeeles on erinevate grammatiliste konstruktsioonide esinemistõenäosus väga erinev. Eesti kirjanikel ja tõlkijatel on järelikult omad eelistused mitte ainult sõnavaras, vaid ka grammatikas.

Tahaksime kutsuda keeleteadlasi taolisi uurimusi rohkem läbi viima. Eestis on tehtud palju kvantitatiivseid korpuspõhiseid grammatika varieerumise uurimusi, kuid väga vähe selliseid, mis põhinevad sama kirjaniku või samade kirjanike suurtel tekstikogumitel ning mis võrdlevad kirjanike struktuurivalikuid ja uurivad nende eelistuste taustu. Elukutselise kirjutaja keelevelikuid võib seletada murdelise omapäraga, keelekorralduslike tõekspidamistega (ja ideoloogiaga laiemas mõttes), originaalsuse püüuga jne. Sedalaadi uurimuste tähelepanekud valgustavad tajutava (või aktsepteeritava) keelevarieerumise piire vaadeldaval ajastul. Siin esitatud tagasihoidlik uurimus teeb sammu visandatud uurimissuuna teel.

Viited

- EG 2023 = Metslang, Helle, Mati Erelt, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis & Ann Veismann. 2023. *Eesti grammatika*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus. <https://doi.org/10.12697/EG>
- Erelt, Mati. 2017a. Öeldistäitemäärus. Mati Erelt & Helle Metslang (toim), *Eesti keele süntaks* (Eesti keele varamu III), 289–299. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Erelt, Mati. 2017b. Sekundaartarindiga laused. Mati Erelt & Helle Metslang (toim), *Eesti keele süntaks* (Eesti keele varamu III), 756–840. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- GJTe = Gorki, Maksim. 1955. *Jutustusi 1892–1896* (Maksim Gorki teosed kuuteistkümnes köites. 1 köide). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- GJTv = Gor'kij, Maksim. 1949. *Povesti, rasskazy, stihi. 1892–1894.* (M. Gor'kij. Sobranie sočinenij v tridcati tomah, tom 1.) Akademija nauk SSSR, Institut mirovoj literatury im. A. M. Gor'kogo. Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudožestvennoj literatury. Moskva.

- Krave, Maria Filouchkina. 2010a. Converbs in translation: The role of Aktionsart in the interpretation and translation of Russian converb constructions into English and Norwegian. *Oslo Studies in Language* 2(1). 155–180. <https://doi.org/10.5617/osla.114>
- Krave, Maria Filouchkina. 2010b. Russian converbs: Temporal interpretation and information structure. *Bergen Language and Linguistics Studies* 1 (1). <http://dx.doi.org/10.15845/bells.v1i1.72>
- KSEe = Gorki, Maksim. 1950. *Klim Samgini elu (nelikümmend aastat)*. *Jutustus. I raamat*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- KSEv = Gor'kij, Maksim. 1952. *Žizn' Klima Samgina* (M. Gor'kij. Sobranie sočinenij v tridcati tomah, tom 19). Akademija nauk SSSR, Institut mirovoj literatury im. A. M. Gor'kogo. Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudožestvennoj literatury. Moskva.
- Loorits, Oskar. 1923. *Eesti keele grammatika*. Tartu: Odamees.
- Metslang, Helle. 1993. Viron aika: Muoto, merkitys, ikonisuus. Valma Yli-Vakkuri (toim), *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici 1. Tutkimuksia syntaksin ja pragmasyntaksin alalta* (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 43), 24–40. Turku.
- Risberg, Lydia & Liina Lindström. 2023. Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbireksiooni näitel (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). *Keel ja Kirjandus* 66(3). 304–327. <https://doi.org/10.54013/kk783a3>
- Šeljakin, Mihail A. 2002. *Russkij jazyk: Spravočnik*. Koolibri.

Hääldusest tingitud mõistete muutumine

Silvi Tenjes

„Miks küll su mõistus vedas alt,
viis meelt sa said ju jumalalt, ..“

Parzival

Artikkel käsitleb tähenduse kujunemist ja muutumist, vaadates seda mõne mõiste kaudu. Mitme artiklis vaatluse all oleva sõna teekond meie juurde lähtub Vahemere-äärsetest hääldus- ja tähendusmuutustest läbi germaani mõjude – nii häälduses kui ka tähenduses. Keeleajalugu on näidanud, et sellel teel on palju mõjutusi saadud nn indoeuroopa algkeele kaudu. Põhjalikumalt peatutakse hääldusega seotud tähendusmuutustel.

Indo-euroopa „algkeel“ ja William Jonesi panus

Miks sõna üldse muutuda võib? Keeleteadus tunneb palju põhjusi. Kõige sagedamini muutuvad mingid kindlad sõnavormid ja tähendus teiseneb. See annab efemeerset ja põnevat uurimismaterjali. Näiteks Grimmi seadus ehk esimene (germaani) häälikunihe arvatakse traditsiooniliselt koosnevat kolmesugustest klusiilimuutustest. Kalevi Wiik väidab, et Grimmi seaduse muutustes näeme võib olla soomeugri substraati. (Wiik 2005: 158–162)

Grimmi seaduses kokku võetud seaduspärasused julgustasid teadlasi otsima sarnaseid süsteemsusi ka teistes indoeuroopa keeltes. Selle töö tulemusel suutsid õpetlased lahendada veel ühe ülesande palju suurema enesekindlusega: nad rekonstrueerisid võrdlevalt protoindoeuroopa algkeele¹.

¹ Ühise algkeele idee oli saanud mõjutust Darwini liikide tekkimise ja põlvnemise ideest. Paljud varasemad, hilisrenessansi aja ideed paigutasid sellele kohale heebrea keele, mida hakati intensiivselt uurima, kuna vastavalt piibli jutustusele Noast ja veeuputusest peeti seda vanimaks keeleks (Ivić 1969).

William Jonesi kuulus sanskriti keele „avastamine“ 1786. aastal tõi kaasa tohutu muutuse õpetlaste mõtlemises keelte sugulusest. Jonesi ettekanne sanskriti keele kohta inspireeris ulatuslikke indoeuroopa keelte võrdlevaid uuringuid. Jonesi kuulsa avalduse – ühise algkeele – keskmes oli kolm klassikalist keelt – kreeka, ladina ja sanskriti keel. Kreeka keele taasavastamise tõttu Lääne-Euroopas lisati see ladina keele kõrvale keelena, mida peavad õppima kõik, kes soovivad haridust omandada. Ja Jones, Ida-India Kompanii Briti haldussüsteemi kohtunik, oli kindlasti haritud mees. Ta lisas Indias kohtunikuna töötamise ajal sanskriti keele kahe teise klassikalise keele juurde. See, mis pani nii tema kui ka teised britid seda tegema, oli paljude sündmuste ja otsustuste kokkulangemine, millel polnud keele või keeleteadusega üldse seoseid.

18. sajandil hakkas Suurbritannia rajama oma India koloniaalimpeeriumit ning asutas Ida-India Kompanii kaubanduseesmärkide täitmiseks tänapäeva Kalkuta (Kolkata)² läheduses. Britid kontrollisid algusest peale poliitiliselt oma valitsetavat territooriumi, võttes kasutusele Suurmogulite impeeriumi haldussüsteemi, mis kunagi oli hõlmanud suurema osa Indiast. Mogulid olid muslimid ja nagu kõik traditsioonilised islamistid, uskusid nad, et islami seadusi kohaldatakse ainult muslimite suhtes ja et mittemuslimeid peavad reguleerima nende oma seadused. Indias, kus enamik mittemuslimeid olid hindud, tähendas see juriidiliste vaidluste lahendamist hinduistlike seadustega, mis olid vastu võetud sanskriti keeles. Kui britid võtsid üle mogulite haldussüsteemi, võtsid nad üle ka eraldi õigussüsteemide mustrid. Britid soovisid neid seadusi tõhusalt hallata, seetõttu pidasid nad vajalikuks omandada esmaseid teadmisi keeltes, milles seadused olid vastu võetud – araabia keel muslimite ja sanskriti keel hindude seaduste jaoks. Lisaks pidid Jones ja tema kaasadministraatorid õppima ka pärsia keelt, kuna see oli mogulite halduskeel.

Sanskriti ja pärsia keele õppimist polnud Jonesi arvates vaja mitte ainult administratiivsetel põhjustel, vaid – tuginedes oma klassikalisele haridusele – ta võrdles kolme omandatud traditsioonilise keele (kreeka, ladina ja sanskriti) struktuure ning jõudis järeldusele, et nende sarnasused näitavad põlvnemist ühisest algkeelest. Enamgi veel, ta soovitas, et sellele keeleperekonnale tuleks lisada mõni kaasaegne keel: pärsia, keldi ja „gooti“ keel. Viimasega mõtles ta tõenäoliselt germaani keelt, mis hõlmab nii inglise, saksa kui ka gooti keelt. Pärast seda on võrdlevad keeleteadlased kahtlemata tõestanud, et pärsia, keldi

² Kohanime variandid on leitavad kohanimeandmebaasist (KNAB).

ja germaani keel on kreeka, ladina ja sanskriti sugulased, nagu ka paljud teised keeled, millest mõni avastati või dešifreeriti palju hiljem. (Hock & Joseph 1996)

Baskimaa, Pürenee poolsaare loodeosa ja tänapäeva Prantsusmaa edeliosa ei ole kindlasti olnud indoeuroopa keelte piirkond. See on elav ja püsiv tunnistus tõsiasi, et Euroopa oli asustatud inimeste poolt juba ammu enne indoeuroopa keelte kõnelejaid. (Hock & Joseph 1996) Need seisukohad võivad kinnitada Wiiki (2005: 159–162) hüpoteesi soome-ugri substraadist, sh Grimmi seaduse muutustes.

Hääldusest tingitud mõistete muutumine

Teatavasti pole nn indoeuroopa keelt kunagi kirjutatud. Sõnu, mida nimetatakse indoeuroopa tüvedeks või mis on indoeuroopa päritolu, on vaid *kõneldud*. Ajastule omaselt olid kõnelejad kirjaoskamatud murrete kõnelejad. Inimene kipub hääldama nii, kuidas ta on kodus kuulnud-õppinud ja kuidas tal on mugavam. Kellegi murdesse (keelde) sattunud (võõras) sõna võib hääldaja suus häälikuid „ära kaotada“, eriti kiires kõnes. Sellisest aspektist on sümpaatne Voltaire'i pisut arrogantne märkus, et „etümoloogias täishäälikuid arvesse ei võeta ja konsonante võetakse väga vähe“. (Shipley 1984: xix) Kõikide muutuste arvestamine pole keeleteadlastel võimalikki.

Hääldusest tingitud tähendusmuutused pakuvad sõnadele ja fraasidele terve plejaadi uusi võimalusi. Sageli võib esmaseks mõjuriks olla see, et hääldatud sõnast ei saadud aru või saadi aru omamoodi. Sellest sünnivad uued (inimlikud) tähendusvarjundid.

kardinaalne

Häälduse ümberasetumine sõnas võib kaasa tuua tähendusmuutuse, mis omakorda toob kaasa sõnakuju muutuse ning polüseemia. Sõna *cardinal* on tähenduste paljususe hea näide. Tegemist ei ole indoeuroopa tüvega. Kui roomlased ehitasid maju, mõtlesid nad välja hingedel pööratava ukse, mida nad tähistasid sõnaga *cardo*, *cardinis*, et viidata ukse *hingele*³ (Shipley 1984), st hingesolekule (uks ju liigub!). Sellest sündis idee, tunnetus, et ükskõik millise

³ Küllap me teame, et uksehing on inglise keeles *hinge*!

muu asja hinged olid 'tuomas, sisemuses olevad käivitajad': südameveresooned ('kardio-, kardinaalne' = 'südame-' < kr *kardia* 'süda'), mis hakkavad tsirkuleerima juba embrüol; kompassi neli *kardinaal*punkti ehk ilmakaarte nelja põhisuuna löikumispunktid vaatepiiriga (< ld *cardinālis* 'peamine'⁴); „põhipatud“⁵ („seitse surmapattu“) – uhkus, himurus, kadedus, viha, õgardlus, ihnsus, laiskus –, mis sulevad meid „põrgutulle ukse(hinge) kriiksudes“, vastupidiselt seitsmele põhivoorusele – õiglus, tarkus, mõõdukus ja meelekindlus (tugevus) ning usulised voorused usk, lootus, (ligimese)armastus –, mille olemasolu „kiigutab lahti paradiisi ukse“. (Shipley 1984: xx) Samast sõnast on saadud Euroopa keeltesse ka muid variante, nt *kardinalide*⁶ katoliiku kolleegium, kelle liikmed valivad ühe oma „kardinaalarvust“⁷, peamiste, võimsate hulgast – paavsti. Kardinali rüü värvi järgi on nimetatud ka uksehingedest juba väga kaugele jäävaid asju ja olendeid: naiste kell 18. sajandil, lind⁸, lill⁹, kala¹⁰. Siin on uue sõna tähendus tekkinud konkreetse silmatorkava omaduse – punase värvi – tõttu ning läinud harunedes oma elu elama.

grammatika

Ühe tähelepanuväärsema muutuse on läbi teinud sõna *grammatika*. Kesk-aegne vorm *gramarye* oli kirjaoskamatu rahva tavateadvuses seotud nõiduse ja alkeemiaga, kuid tähendas esmalt 'hääldust', ka 'kenasti, õigesti hääldama' (Shipley 1984: xx). *Grammatika* tuleb kreeka keelest ja tähendab sõna-sõnalt 'see, mis kuulub kirjutamise juurde' (Pei 1963: 100). Klassikalises antiigis tähendas grammatika (ingl *grammar*) nii keele kui ka kirjanduse õppimist. Ladinakeelne *grammatica* ja tema tuletised teistes keeltes laienesid ja hõlmasid õppimist üldisemalt. Kuna kogu õppimine toimus keeles, mida kirjaoskamatu rahvas ei kõnelenud ja millest aru ei saanud, siis usuti, et maagia ja

⁴ Kardinaal e põhjarv sõna lingvistikas.

⁵ Linnar Priimägi (2019: 15) nimetab neid *peapattudeks*.

⁶ Kardinal – roomakatoliiku paavsti valimiskogu liikme nimetus.

⁷ Sõnamäng: kardinaalarv – matemaatikas 'hulga võimsus', kardinaalne – 'peamine, pea-, tähtsaim; põhjalik'.

⁸ Kardinal – vintlaste sugukonda kuuluv sarlakpunase sulestikuga värvuline (ld *Cardinalis cardinalis*) Põhja- ja Kesk-Ameerikas (VSL).

⁹ Kardinal-lill – sarlakpunane lobeelia.

¹⁰ Kardinalahvenlased – ahvenlaste seltsi kuuluv väheldaste ja värvikate kalade sugukond troopilistes vetes (VSL).

astroloogia kuuluvad kõige laiemas mahus *gramarye*, st *grammatica* mõiste alla. Seepärast peetigi keskajal, kui kirjaoskus oli väga madal, kirjaoskajaid nõidadeks ja alkeemiaga tegelejateks (mis võis tähendada sedasama). Õpetlase puhul jäi ikkagi kahtlus, et ta võib olla seotud mustade jõududega (käsitlus doktor Faustusest jms). Sedalaadi seos *grammatika* ja maagia vahel viis paratamatult sarnase tähenduse sisenemisele teistessegi keeltesse. 18. sajandi Šotimaal teisenes sõna *grammatica* vorm kohaliku häälduse mõjul *glamer*'iks või *glamour*'iks (ee 'glamuur'), tähendades 'maagilist lausumist' või 'nõidust', 'võlu'. Edasi laienes sõna *glamour* inglise keelde, muutudes 'eksklusiivseks, saladuslikult põnevaks', sageli 'illuooriselt atraktiivseks, ligitõmbavaks, mis ergutas kujutlusvõimet ja äratas huvi kellegi ebakonventsionaalse, ootamatu, värvikireva või eksootilise maitse vastu'. Tänapäeval on mõiste veelgi muutunud, tähendades 'peibutavat', 'võluvast', 'ahvatlevat' või 'võluvast isiklikku kütkestavust'. (M-W 1976: 89–90; Partridge 1977: 264)

kretiin

Alpides, nagu teisteski mägi piirkondades, ei saanud elanikud alati joodirikast toitu. Joodipuudus emal võis põhjustada vaimse ja füüsilise väärarenguga laste sündi, täiskasvanuna kääbuskasvuga idioote. Sellised kääbused olid kunagi üsna levinud prantsusekeelse Šveitsi Alpide nõlvadel. Neid kutsuti kohaliku murdepruugi järgi *cretins*. Sõna kasutati lahkuse näitamiseks. *Cretin* (pr *chrétien* – ee 'kristlik') oli oma päritolult lihtsalt *Christian* (ingl; ee 'kristlane'). Termin tuli kasutusele selleks, et eristada inimolendeid teistest loomadest, kuna kristliku hinge omamist peeti millekski selliseks, mis andis inimesele ülemvõimu muu loodu üle. Just *cretin*'i kasutamine õnnetute vaimupuudega inimeste kohta rõhutas nende inimlikku loomust. Prantsuse keele murdesõna soovis näidata, et ka sellised nõrgamõistuslikud on vaatamata kõigele siiski inimesed. Kahjuks selline sümpaatne konnotatsioon haihtus sõna ingliskeelses kasutuses ning selle päritolu jäi hämaraks. (M-W 1976: 46) Teistpidi sama tuletusrea esitab ka keelemuutuste uurija Andrew Sihler (2000: 104): hilisladina *christianus* 'kristlane' > pr *crétin* 'kretiin', 'idioot', tänapäeva inglise *cretin* (ee 'kretiin', 'idioot'). Just sellisel kujul – *kretiin* – on sõna ka eesti keeles juurdunud, tähendades: 1. kretinismist tingitud kehalise ja vaimse alaarenguga isikut; 2. nürimeelset inimest, idiooti, juhmartit (EKSS).

kannibal

Kui Kolumbus purjetas Lääne-Indiasse, jõudis ta teatavasti hoopis teisele kontinendile. Kui ta oli jõudnud praeguse Kuuba ja Haiti piirkonda, kohtus ta maale minnes kohalike elanikega, kes nimetasid end vastavalt *caniba* (Kuubal) ja *carib* (Haitil). Sõnad on kariibi keele murdevariandid põhitähendusega 'julged inimesed', 'vaprad inimesed'. Kolumbus aga uskus, et ta pole enam kuigi kaugel Hiinast ning arvas, et tegemist on „suure khaani rahvaga“, mida kinnitas lausunud sõna *caniba*. Nimelt portugallased ja hispaanlased uskusid 15. sajandil, et „suure khaani rahvas“ on inimsööjad. Nii tuli *cannibal* (< *canib*; ee 'kannibal') Euroopa keeltesse tähendusega „inimolend, kes sööb inimliha“. Vorm *carib* on sõna *carribbean* (ee 'kariiblane') tüvi, Kariibi ja ka Kariibi inimeste ning nende keele nimi. (M-W 1976: 34)

gringo

Kui see on üldteada, et vanaaja kreeklased ja roomlased nimetasid väljaspool Aleksander Suure impeeriumit elavaid rahvaid *barbariteks*¹¹, kes kõnelevad keelt, millest õige inimene aru ei saa, siis vähem on teada, et kreeklasi endid tabas hiljem sama saatus. Keskajal käibis ladinakeelne kõnekäänd *Graecum est, non potest legi* (ee 'see on kreeka keel, seda ei oska lugeda'). Kuid see vaid eelnes populaarsele väljendile, mis siit välja kasvas: *see on kui kreeka keel*¹². Hispaania keeles oli see väljend *hablar ne griego* (sõna-sõnalt *rääkima kreeka keeles*), mis tähendas 'arusaamatult rääkima'. *Griego* muutus varsti *gringo*'ks. On teada, et juba 18. sajandil kutsuti Málaga *gringodeks* neid võõramaalasi, kel oli teatud spetsiifiline aktsent, mis eristas neid hõlpsasti hispaanlastest. Madridis kutsuti neid välismaalasi sama nimega samal põhjusel, kuid peamiselt oli tegemist iirlastega. *Gringo* leidis oma tee inglise keelde ja 60 aastat hiljem kasutati seda mõistet vabalt Mehhikos, viidates angloameeriklastele. (M-W 1976: 96–97) Siin on näha ajaloos esinev seaduspärasus, et kui langevad impeeriumid, langeb ka impeeriumi dominantkeel.

¹¹ 1. harimatu, kasvatamatu v. toores, jöhker, metsik inimene; 2. vanaaja kreeklastele ja roomlastele halvustav nimetus võõramaalaste kohta (EKSS).

¹² Eesti kultuuriruumis on samas tähenduses käibel *see on kui hiina keel*.

Arutlev kokkuvõte

Enamus eespool nimetatud keeli või keeleperekondi rääkivatest inimestest olid segarahvusest. Prantslased, kes on esitlenud end homogeense ühiskonnana, on tegelikult gallialaste, roomlaste, erinevate variatsioonidega germaanlaste ja paljude teiste järeltulijad – ja ükski neist koostisosadest ei olnud homogeenne juba algusest peale, vaatamata rahvuslikele fantaasidele. (Sihler 2000) Kreeklased ja keldid olid segatud rahvas ajaloo koidikul (ja nad teadsid seda). Mõned on teoretiseerinud, et Rooma müüt sabiini naiste vägistamise kohta oli osaliselt katse võtta arvesse radikaalset mitmekesisust Roomas. (Vähem värvikad kaasaegsed teooriad viitavad sellele, et piirkonnas, millest sai Rooma linnriik, olid ladinlaste, sabiinide ja tõenäoliselt ka etruskide asulad, nii et arenev linn oli algusest peale etniline amalgaam, sulam.) Kõik osutab sellele, et indoeuroopa keeli rääkisid nii erinevad rahvad, et on mõtetu mõelda „proto-indoeuroopa rahvast“, kuid veel vähem loota kindlaks teha, mis see oli. (Sihler 2000: 184)

Keel on nii võimas tunnetuslik tööriist seepärast, et võimaldab *sisu samasust* hoolimata seda puudutavate olemusvormide võimalikust paljususest (Gallese 2003). Ajas varem toimunud tähendusmuutused näitavad, et inimene on üpriski ise loonud ja ka muutnud tähendusi, mida ta on tekitanud oma tegevusega: sõides, vallutades, allutades, valesti kuuldes, vähestele teadmistele tuginedes, kehaliselt *kohal olles* (ingl *presence* – Gallese 2018). Sündmusi ja nähtumusi hinnatakse ajaloos tagantjärele, kuid tähendust loov võime avaldub neis ikkagi inimese tegevuse kaudu.

Mitmes üldtuntud mõistes nähtub, et sõna tähendus võib muutuda vastandamise, valesti hääldamise, kuulmise või mõistmise tõttu. Keeleteaduses on leitud, et paljude põhjuste hulgas esmane on hääldusest tingitud mõju ja häälikumuutused, mis võivad sõna tähendust kardinaalselt muuta. Tähendusmuutuste juures „töötavad“ ka analoogia ja assotsiatsioon ning muutustel on muljetavaldav ajalooline aegrida, kus sõnad ja väljendid varieeruvad ja muutuvad isegi tähenduselt vastupidisteks oma konnotatsioonides. Näeme, et mõisted juurduvad inimeste taju- ja tegevussüsteemides.

Esitatud näited vihjavad sellele, et etümoloogilisele aegreale ei või alati kindel olla. Teadmiste täpsustudes lisanduvad uued variandid ja pilt võib minna keerulisemaks, kui tahetakse teada, kes kellelt laenas, või lihtsamaks, kui asetada kild mosaiiki. Näiteks arv *nelikümmend* tähistas muistses

Lähis-Idas määramatut, ebamäärast väärtust, nt 'nelikümmend kroonlehte' Kreekas (roosi kohta), Ali Baba ja nelikümmend röövlit või nelikümmend päeva ning nelikümmend ööd piiblis (Pei 1963: 203–204). Kui midagi oli tähenduses 'ebamäärane hulk', ei olnud selles rohkuse jõudu ja täpsuse ilu, kui keeltes loendamissüsteem juba olemas oli. Kuigi numbrist 40 polnuks ajaloo kulgedes vaja nii täpselt kinni hoida, oli paljususe täpsus juba inimeste tajusüsteemides kehastunud. Ali Babal polnud jõugus mitte nelikümmend meest, vaid *palju* mehi.

Rahvaste rändamine, millega kaasneb kultuuri ja keele muutus, peegeldub mõistete tähendusmuutustes, teisalt näitab inimese enese tunnetuslike mehhanismide üldist arengut. Mõistelised struktuurid ei kujune maailma lihtsa tunnetamise tulemusena, vaid need omandatakse vastava kultuuri kontekstis teiste inimestega suheldes. Muutusi keeltes näeme läbi sotsiokultuuriliste muutuste, aga ka keelesüsteemi enda sisemiste võimaluste tõttu.

Viited

- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat* I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks & Piret Voll (toim). Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss> (25.08.2018).
- Gallese, Vittorio. 2018. The power of images: A view from the brain-body. – *Phenomenology and Mind* 14, 70–79.
- Gallese, Vittorio. 2003. A neuroscientific grasp of concepts: From control to representation. – *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 358. 1231–1240. <https://doi.org/10.1098/rstb.2003.1315>
- Hock, Hans Henrich & Brian D. Joseph. 1996. *Language history, language change, and language relationship: An introduction to historical and comparative linguistics* (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 93). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Ivić, Milka. 1969. *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- KNAB = *Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas*. <http://www.eki.ee/knab/knab.htm> (12.01.2011).
- M-W 1976 = *Merriam-Webster book of word histories*. 1976. New York: Pocket Books.
- Parzival = Eschenbach, Wolfram von. 1989. *Parzival*. Tlk Rein Sepp. Tallinn: Eesti Raamat.
- Partridge, Eric. 1977. *Origins: A short etymological dictionary of modern English*. London & Henley: Routledge & Kegan Paul.

- Pei, Mario. 1963. *The story of language* (A Mentor Book). USA: Mass Market.
- Priimägi, Linnar. 2019. Invidia – poliitiline peapatt. *Postimees*, 29.10.
- Shipley, Joseph T. 1984. *The origins of English words: A discursive dictionary of Indo-European roots*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Sihler, Andrew L. 2000. *Language history: An introduction* (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV: Current Issues in Linguistic Theory 191). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- VSL = Vääri, Eduard, Richard Kleis & Johannes Silvet (koost). 2012. *Võõrsõnade leksikon*. Tiina Paet (peatoim). Tiina Paet, Tuuli Rehemaa, Katrin Kuusik, Argo Mund, Kaspar Kolk & Ülle Viks (toim). 8., põhjalikult ümber töötatud tr. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vsl/> (10.09.2018).
- Wiik, Kalevi. 2005. *Eurooplaste juured*. Tõlkinud Iris Metsmägi. Tartu: Ilmamaa.

kõige ebam müügimees

A case of clipping in colloquial Estonian (and Finnish)¹

Rogier Blokland

One of our honoree's interests is corpus linguistics, and in the present, modest article I'd like to approach a slightly unclear issue in Estonian morphology, (also) whilst attempting to use corpora, something even the most casual reader will notice I am totally unfamiliar with. In particular I'd like to take a closer look at the development of the prefix *eba-* into an adjective; a relatively unusual derivational procedure in Estonian or any other Uralic language.

In general, prefixes are uncommon in the Uralic languages; Uralic morphology is in general suffixal, not prefixal. In Estonian and generally in Finnic, *eba-* (and its cognates) are among the very few; others in Uralic include the prefixes *supi-* and *täpö-/täbö-* in Finnish, Karelian, Lude, which indicate a great degree, such as, e.g., Fin. *supisuomalainen* 'Finnish through and through', Livvi Kar. *täpöitäws*² 'chock-full' (Makarov 1990: 399; see SSA III: 356 for more Finnic examples) and the superlative prefix *leg-* (and the absolute superlative *legesleg-*) in Hungarian. More common are the prefixes that have been borrowed from surrounding languages; a very much non-exhaustive list of examples includes Russ. *коe-* in Veps (*kojo-ken* 'somebody'), Russ. *ни-* in Karelian (*ni-ken* 'nobody'), Lude (*nimidä* 'nothing'), Veps (*ni-ken* 'nobody') and Vote (*niken* 'nobody') (cf. Alvre 2002: 163), North Germanic *o-* 'non-, un-' in, e.g., South Saami (cf. *ovsjiehteles* 'unbecoming'; Blokland & Inaba 2015: 390), Ume Saami *uvmurriede* 'unpleasant' (Barruk 2018: 157) and dialectal Finnish (*uuruokko* 'unorder'; Cannelin 1930: 243), Tatar *tagi* 'another; again' in Erzya (*tago-meže* 'somebody') and Moksha Mordvin (*tag-kijä* 'somebody') (Bartens

¹ Thanks to Nobufumi Inaba, Petar Kehayov, Geda Paulsen and Helen Plado for very useful discussions. As the present article is in English the Estonian examples were (pointlessly) translated into English.

² In Finnish these are written together, but in Karelian not always (e.g., North Kar. *täpö täyši* 'chock-full'; Fedotova & Bojko 2009: 308).

1999: 117), Tatar *teläsä* 'ever' in Udmurt (*tilasa-kiṭin* 'wherever'; Kel'makov & Saarinen 1994: 121), and Fin. *epä-* in Lule Saami (*iehpejáhkko* 'superstition'; cf. also Hansegård 1967: 197). Not unknown either are loan translations (e.g., Livonian *äbjövā* 'bad' < Latv. *nelabs* NEG.good 'id.'; Blokland 2022: 39).

Finnic **epä-*

The morphemes of **epä* are of Finnic (and even of Uralic origin) and it is generally assumed it originally was the active present participle of the verb of negation³ (UEW: 68–70⁴; SSA I: 106–107); in all Finnic languages there are also various verbal and nominal derivations with various negative meanings (e.g., Fin. *evätä* 'refuse, deny', Ingr. *epästüä* 'be mistaken' (Nirvi 1971: 27) and Est. *ebard* 'freak') that need not be listed here in detail. It is obvious that in many cases such derivations in *ePA-* are the result of language contact; thus, e.g., in Estonian many such words are borrowed from Finnish (e.g., *ebaselgus* 'uncertainty' < Fin. *epäselvyys* 'id.'; Mägiste 1931: 132, 152), and in, e.g., Vote, loan translations from Russian (e.g., *eptuttava* 'unknown' < Russ. *незнакомый* 'id.'; VKS: 215) or in Livonian from Latvian (e.g., *äbjövā* 'bad' < Latv. *nelabs* 'id.').

For Finnish it is assumed derivations in *epä-* are calques of Swedish words with the prefixes *o-* 'un-', *miss-* 'mis-' and/or also German (*un-*, *mis-*) and Latin (*in-*); which language has been the model has not yet been ascertained specifically for each word (cf. Hakulinen 1955: 313; Savijärvi 1977: 26–27). For Estonian it can also be assumed that the use of *eba-* are often calques from German and other languages; Ahrens (1853: 150) assumes Est. *eba-* is a borrowing from Fin. *epä-*, although it occurs already in the late 17th century (*Ebba Juñala Teenrit / Noijat ehk sodda rystade lausajat / peawat sodda Wähe sees mitte sallitama erranis hingelt erra huckatama* 'Idol worshippers, witches and plunderers cannot be allowed in the army and must be put to death'; MK 1697: 3).

³ This is no longer obvious to speakers today.

⁴ UEW: 69 assumes that **e* was originally not a verb but rather a negative particle that later became a verb.

Estonian *eba-* and *eba*

The Estonian prefix *eba-* 'non-, un-' is generally used as a negative prefix, as in, e.g., *ebaaus* 'dishonest', *ebanormaalne* 'abnormal', etc., where it simply negates the quality in the positive member, i.e., *aus* 'honest', *normaalne* 'normal'. Additionally, it can, especially when referring to specific objects or phenomena, also have meanings such as 'incorrect', 'fake', 'pseudo-', often with a pejorative sense (cf. EKG I: 550); e.g., *ebajumal* 'idol', *ebausk* 'superstition'.

However, over the last 20 years or so *eba-* has also been used in (some styles of) colloquial Estonian as an (independent) adjective *eba* with the meaning 'odd; bad; worthless', etc.; the exact meaning often depends on the context, but it always seems pejorative. To my knowledge it has been noted as such only in two printed sources (see below). During a discussion I had many years ago about this adjectival use of *eba* with Petar Kehayov (p.c. 24.11.2010), he mentioned that Külli Habicht had also already mentioned it in her lectures on Estonian morphology, so people have been thinking about this word already for more than 20 years.

The first examples in printed sources occur in a dictionary of Estonian slang from 2003 and in the *Eesti keele varamu* volume on word formation (English translations have been added):

- (1) ***eba*** indekl. adj. *imelik; harjumatu; ebamugav vms.*
ebalt adv. *imelikult; harjumatult; ebamugavalt vms.* [←*EBA]
'eba indecl. adj. *strange; unusual; uncomfortable etc.*
ebalt adv. *strangely; unusually; uncomfortably etc.* [←*EBA]'
(Vainola & Kaplinski 2003: 42)
- (2) *Tuleb siiski tõdeda, et tänase Eesti põhihädad tulenevad nüüdisaja ebadest: praeguse rahvuse matslusest, kultuuritusest, lollusest ja ahnusestki.*
'It must nevertheless be acknowledged that the main problems of present-day Estonia stem from the ills of modern times: from the current boorishness of the nation, lack of culture, stupidity, and even greed.'
(Kasik 2015: 106)
- (3) *Käitumine on nii silmakirjalikult eba, et lõpuks salastatakse asju iseenda, mitte vaenlase eest.*
'Behaviour is so hypocritically wrong that, in the end, things are kept secret not from the enemy, but from oneself.'
(Kasik 2015: 106)

In addition, there are many more examples from the internet⁵; here only a choice of the most instructive for decoding the meaning of *eba* has been made.

As an adjective (*eba*)

- (4) *kõige ebam müügimees on saare talutehnika müügimees see kellel prillid ninaotsa peal ja ninaots püsti, kes kokkupuutund küll see teab, nime mai mäleta, pea pole prügikast*
‘The most **useless** salesman is the Saare Talutehnika salesman, the one with his glasses on the tip of his nose, and his nose in the air, if you’ve met him you’ll know who I mean, don’t remember his name, my brain is not a dustbin.’
(<http://www.rodnas.ee/foorum/viewtopic.php?f=16&t=228&start=15>, 03.03.2011)
- (5) *sinine on kõige ebam värv autole ja lahtisest ei saa mingit muljet kaks tuld on ees muud midagi*
‘Blue is the most **useless** colour and the cabriolet just doesn’t tell me anything, it has two headlights, that’s it.’
(<http://forte.delfi.ee/news/auto/video-3-miljoniline-porsche-speedster-911-on-retroerutav.d?id=33288875&com=1>, 03.03.2011)
- (6) *Nüüd aga – mitte just kõige ebam kutt, kes nii kiindunult kirjakesi saatis, kohtinguid ootas, oma maiustusi jagas.*
‘Well – not exactly the least charming guy, who so enthusiastically sent little notes, waited for dates, and shared his sweets.’
(<http://poogen.ee/?SubID=8&ArID=51664>, 03.03.2011)
- (7) *Ehkki hallitu[s]allergia võib põhju[s]tada ninakinni[s]u[s]t, ninaverejook[s]u, naha kuivami[s]t või ketendami[s]t ja aevatami[s]t, peavad mõned i[s]ikud hallitu[s]allergiat tekkinud [s]ügelut kõige ebam*
‘Though mould allergy may cause a blocked nose, nosebleeds, dry skin or flaking and sneezing, some people consider itchiness caused by mould allergy the **worst**.’
(<https://et.kenkosokushin.com/how-to-stop-itching-from-mold-allergies-5129573-8290>, 12.04.2021)
- (8) *Võta pool liitrit piima ja siis lase keema pane see kappi ja uks kinni see korjab kohe ebam lõhna endasse.*
‘Take half a litre of milk and let it boil, put in the cupboard, close the door, and it will immediately absorb the **bad** smell.’
(<https://foorum.naistekas.delfi.ee/read.php?12,2360254>, 12.04.2021)

⁵ No changes have been to the orthography or punctuation of examples from the internet.

As an adverb (**ebalt**)

- (9) *Sõita on masinatega imelik (tjuuner autod enamvähem) kuna ei tundu absull nagu auto üle siukest mõnusat kontrolli oleks vaid ikka täiega ujuvad **ebalt** nigu rsk kummid oleks tühjad.*
'Driving cars (tuned cars mostly) feels weird because it in no way feels like you have control over the car at all – they just float around **weirdly**, like the effing tires are flat.'
(<https://foorum.hinnavaatlus.ee/viewtopic.php?p=3150460&highlight=muusika>, 03.03.2011)
- (10) *käigu vahetid kyll suht sitad(sitemaid polegi) olid Shimano SIS Mina sellise elukaga kyll ei sõidax(paar kuud kannatax sõita siis hakkaxid need käigud juba **ebalt** käima)*
'The gear shifters are pretty shit (there's no shittier ones), they were Shimano SIS. I wouldn't cycle with a thing like that (a couple of months you could then they'd already shift **badly**).'
(<https://foorum.audiclub.ee/viewthread.php?fid=2&tid=1837&action=printable>, 03.03.2011)
- (11) *sain ankeedi ja täitsin. ma arvan et ankeedi tegija ise suitsetaja eeldatavasti ei ole milegipärast. Sest osad küsimused olid natuke... kuidas ma ütlen? **Ebalt** tehtud ja sõnastautd. Aga muidu nitsevoov*
'I got the questionnaire and filled it out. I have a feeling the person who made it probably isn't a smoker themselves for some reason. Because some of the questions were a bit... how should I put it? **Awkwardly** made and worded. But otherwise, not bad.'
(<https://foorum.naistekas.delfi.ee/read.php?9,1121737,1122112,quote=1>, 03.03.2011)
- (12) *Kui ma esimest korda pärast "Käábikut" seda Mordoriga kaarti (btw: Mordori mäed on seal kuidagi **ebalt** kandilised, selgelt mitte-loodusliku päritoluga) nägin, siis oli tõesti huvitav,...*
'When I first saw that map with Mordor after reading *The Hobbit*, it was honestly really interesting... (btw, the mountains around Mordor look **weirdly** boxy, clearly not natural in origin.)'
(<http://baas.ulme.ee/?autor=40&teos=189&arvustaja=780>, 18.09.2023)
- (13) *Sel lihtsal põhjusel, et praegusel ajastul on raha planeedilt Maa otsa lõppemas. Seega jaguneb ta **ebalt**. Ebavõrdselt, -ausalt, -õiglaselt.*

'For the simple reason that at the present time the world is running out of money. So it's divided **unevenly**. Unequally, dishonestly, unfairly.'
(<https://parnu.postimees.ee/2590644/kati-saara-vatmann-vaesus-teeb-kadedaks-ja-kurjaks>, 18.09.2023)

The word is now also found in EKI Combined Dictionary, under *eba*:

- (14) 1 **eba** *KÕNEKEELNE millegi poolest sobimatu, kohatu, mitte hea, meeldiv ega õige; tobe, nõme*
'eba INFORMAL inappropriate in some way, improper, not good, nice or right; dumb, annoying'
Ebad *tossud.*
'Lame sneakers.'
Kulda ja hõbedat koos kanda näeb veidi eba välja.
'Wearing gold and silver together looks a bit weird.'
Välguga pildistamine jättis ruumist eba mulje.
'Taking pictures with a flash gave the room a weird vibe.'
1.1 **eba** *KÕNEKEELNE mitte päris, mitte ehtne*
'eba INFORMAL not real, not original'
Kõikvõimalike psühhosomaatiliste vaevuste puhul pole erilist vahet, kas ravi on päris või eba
'When it comes to all kinds of psychosomatic issues, it doesn't really matter whether the treatment is real or fake.'
(<https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/eba/1/est>, 10.10.2025)

It also occurs in the Estonian Reference Corpus⁶ (ERC, Est. *Eesti keele koond-korpus*), in just over 10 examples, of which here two:

- (15) *Aga aastate jooksul on ta rahva vara ebam raisanud kui 10 Galijani kokku*
'But over the years, he has squandered the public's property like 10 Galijanis combined.'
(16) *Googeldasin obv ka aga pildi järgi need €3.85 randmetoega matid, mis siin netipoodides vist domineerivad, tunduvad natuke ebad olema.*
'I obviously googled it too, but based on the photo, those €3.85 wrist-support mats that seem to be the most common ones in the online stores look a bit crappy.'

⁶ <https://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/index.php?lang=en>

The adjective *eba* also occurs in Estonian dialects⁷:

- (17) *eba*¹. *eputis* 'show-off': *temä on `niisuke eba ka, `kierab `siia `sinne* (VNg)
'he is such a show-off, turns this way and that'
(EMS I: 542)

This is probably related to *eputis* and thus unrelated to *eba*-.

- (18) *eba*².
1. *ebausk* 'superstition': *mis jumalast on, ei ole äba* (Ris) 'what is from God is not superstition'; *seal on `jälle ea jagu vana eba sees* (Kei) 'there is quite a lot of that old superstition in that'
2. *vale, väär, mittloomulik* 'wrong, false, unnatural': *eba aásad põle loomulikud* (Kos) 'wrong things are not natural'; *nyü² ol'лива² eeba jutü²* (Räp) 'they were untrue stories'
(EMS I: 542)

The dialect examples are problematic: as Jüri Viikberg (2020: 175) points out, in dialectology whether words (such as compounds, prefixed words, etc.) should be written together or not does play an important role. The element *eba* in the examples in *eba*² 2. can therefore also be considered a prefix; in Võro especially here also **eeba*² in the plural would be expected if it were indeed separate (although in speech this might not be heard), and even in compounds the first part of a word often agrees in case and number with the second element (cf. Võro *sükävkülm* deep.NOM.freezer.NOM 'deep freezer' > *sükävähékülmä* deep. ILL.freezer.ILL 'into the deep freezer'; cf. standard Estonian *sügavkülm* deep.NOM.freezer.NOM 'deep freezer' > *sügavkülmä* deep.NOM.freezer.ILL 'into the deep freezer'; Koreinik & Plado 2022: 318). *Eba*- is also uncommon in South Estonian⁸, so the example from Räpina might be unrelated.

The examples from the published sources, the internet, the ERC, and EMS are indicative of a number of things. First, most of the examples seem to be from the time period between the (late) 1990s and the 2010s; it is not recorded in print before the 2003 slang dictionary, but as Estonian does not have a long history of such dictionaries, this does not necessarily say much; the first dictionary of Estonian slang does not note it, though it does have the derivation *ebakas* 'stupid person' (Loog 1991: 22). At present the word does not seem to

⁷ Not all examples from EMS are given; see EMS I: 34–35 for the dialect abbreviations.

⁸ As was pointed out to me by Mariko FASTER (p.c., 18.05.2025).

be much in use anymore, but I have not carried out a survey among speakers today. Second, Vainola & Kaplinski (2003: 42) claim that *eba* is indeclinable, but the examples from the internet show that this is not so; their reinterpretation as adjectives allows case inflection as well as comparative and superlative forms. Third, the dialect examples with the meaning 'wrong, false, unnatural' are from areas partly far away from each other (Kose and Kadrina in the Central dialect area and Rápina in the Võro language area), so they are likely separate developments, to some extent it is unsure what their morphological status is, and they are anyway very likely also unrelated to the colloquial forms.

Finnish *epä-*

It was mentioned above that cognates of Estonian *eba-* occur in all Finnic languages, but in addition to Estonian, the negative prefix *epä-* has also partially lost its prefix status in Finnish.⁹ There its occurrence as *epä*, and also as the adverb *epästi*, is much lower: four instances from 2015–2017 are found in the subcorpus SUOMI24 2001–2017 using the corpus query system KORP¹⁰ (the seven other instances KORP shows, not shown here, are the result of incorrect segmentation):

- (19) *Olen epästi tietoinen tiedosti puutteinen.*
'I'm vaguely aware, knowingly flawed.'
- (20) *Onnistuen surkean epästi.*
'Succeeding in a miserably vague way.'
- (21) *Ateisteille kaikki on epästi selvää, varsinkin viikonloput ja koko kesäloma.*
'For atheists, everything is vaguely clear – especially weekends and the whole summer holiday.'
- (22) *Ku esim pelataan jotai , ja voitan , se on ihan ookoo , mut yhtäkkii , hirvee itkupotku raivari , se huutaa Toi pelas epästi , se huijas ja sen äiti uskookaiken , siis .*
'Like when we're playing something and I win, it's all good at first, but then suddenly there's a full-on meltdown – screaming, 'He played unfairly, he cheated!' – and their mom believes every word, like seriously.'

⁹ There is one instance of *epämpi* in an online collection of Karelian tales (*Eikä antan epämpi vanhua kesseliä pohatalla vel'elläh*; <http://opastajat.net/luvekkua/trad/konkka/konkka.html>), but this is typo for *enämpi*; cf. the original *Eikä antan enämpi vanhua kesseliä pohatalla vellelläh* (cf. Konkka 1963: 301; Onegina 2010: 351).

¹⁰ <https://www.kielipankki.fi/korp>

On the internet other instances can be found:

- (23) *Onko epästi toimiva täydellisempi kuin mikään muu?*
'Is something that works badly more perfect than anything else?'
(<http://sfnet.fi/group.php?newsgroup=sfnet.keskustelu.filosofia&sid=&id=5129&headers=2>, 03.03.2011)
- (24) *Sun kommenttiloora on toiminut vähän epästi.*
'Your comment string worked kind of badly.'
(<http://kaura.blogspot.com/2006/03/normaali-ja-epnormaali-minminjuttu.html>, 03.03.2011)
- (25) *Joo, sen piti olla kuivakasta mutta havaittavaa hjuumoria, mutta onnistui selkeän epästi, koska meni lukijalta lipan ohi.*
'Yeah, it should have been dryish but perceivable humour, but it clearly didn't work, because it went right by the reader.'
(<http://www.f1-forum.fi/vb/showthread.php?t=21040&page=228>, 03.03.2011)

Interestingly there are a number of blog entries that explain what *epä* means:

- (26) *Saattaa vääntää naamansa aivan väärinpäin kun elämä on "epää" (siskolta opittu termi, ennen sanottiin epistä tai epäreilua, nyt on epää)*
'They might twist their face into a full-on scowl when life is 'epää' (a term I picked up from my sister – we used to say 'epistä (annoying)' or 'epäreilua (unfair)', but now it's just 'epää').'
(<https://www.optimismiajaenergia.fi/2022/03/18/kivuttomuutta-ja-6-vuotias-aarre/>, 15.05.2025)
- (27) *Eniten Karhuntassua suututtaa, kun joku on "epää", eli epäreilua. Valitettavasti Karhuntassun elämässä on paljon "epää".*
'What annoys Karhuntassu the most is when something is 'epää (unfair)' – that is, unfair. Unfortunately, there's a lot of 'unfairness' in Karhuntassu's life.'
(<https://lapsenmaailma.fi/blogit/kiikkuva-kirjapylly/kirjoja-uhmaikaiselle/>, 15.05.2025)

Due to its rare occurrence in colloquial Finnish its independent status has yet, as far as I know, not been described in the literature; e.g., ISK, which mentions that it also specifically aims to describe 'everyday colloquial speech' (ISK: 18), has no mention of **epä* as opposed to *epä-* (ISK: 192, 1545), nor does it, to my knowledge, occur in other grammars or dictionaries. The examples show that it does not only mean 'unfair', but can also have the general meaning 'bad'.

Discussion and conclusions

In general, lexicalization (in a diachronic sense) is considered to refer to the 'adoption into the lexicon' or 'falling outside the productive rules of grammar' (Brinton & Traugott 2005: 20–21). This would seem to apply to the case of the negative prefix *eba-*, which can be used in colloquial Estonian as an independent word with the vague meaning 'not good'. Following Laurie Bauer's (1983: 45–48) pathway NONCE FORMATION > INSTITUTIONALIZATION (i.e., acceptance by other speakers) > LEXICALIZATION (outside the application of productive rules), we could say that Estonian *eba* was somewhere halfway on this pathway, but with Fin. *epä* lagging behind, both never really having made it to LEXICALIZATION. Such cases of reanalysis of prefixes (or prefix-oids) are not uncommon in other languages, with often unclear status on the Bauer pathway; Geert Booij (2010: 60–61) mentions cases from Dutch (*reuze* 'extremely'), Swedish and German. In Dutch the prefix *reuze-* 'giant', 'huge' (< *reus* 'giant') as in, e.g., *reuzeinteressant* 'giant.interesting' 'extremely interesting' can be used adjectivally (*dit is reuze* 'this is great'; note that this is not the noun *reus* 'giant' from which the prefix is derived). Similarly, in Swedish *jätte* 'giant', 'huge' as in *jättebra* 'giant.good' 'excellent, great' can also (occasionally) be used elliptically: *Är du trött – Jätte!* 'Are you tired? – Very!' (Ascoop & Leuschner 2006: 246).

The most interesting aspect of *eba* is perhaps its derivational status, as its actual status as a prefix is, in actuality, not as clear as it might seem. Many prefixes in Estonian also exist as independent lexical stems and therefore Estonian grammarians have had a hard time deciding whether *eba-* is to be considered a particle (Tauli 1973: 196; *abisõna* in Estonian (Tauli 1972: 124)), a prefix (EKG I: 545, 549–551), or the first element of a compound (Kasik 2015: 41, 61, 96, 105–107, 248). The description of *eba-* is undoubtedly most comprehensive in Reet Kasik's volume, where she refers to it in a variety of ways: *afiks või liitsõnaosa* 'affix or compound part' (61, 79), *kinnistivi või prefiksilaadne sõnaosa* 'bound stem or prefix-type word part' (96), *pigem tüvi-morfeem kui afiks* 'rather a stem morpheme than an affix' (105), *prefiksilaadne eesosa* 'prefix-type front part' (248). The problem ultimately derives from the nouniness of *eba-*: *eba-* has a number of completely acceptable derivations (*ebak* 'mutant', *ebalema* 'to waver', *ebard* 'monster', *ebastama* 'to falsify, to fake' (all from Vare 2012: 156), *ebakas* 'stupid person' (Loog 1991: 22)), but 'real'

prefixes tend not be the source for derivations. Forms that Kasik also considers stem morphemes (such as *eks* 'ex' < e.g., *eks-sõber* 'ex-boyfriend') are seen as clippings (i.e., shortened forms of words through removal of syllables from either end of the word). Typical 'postclippings' in, e.g., English, include *burger* (< *hamburger*) and *hood* (< *neighbourhood*), and typical 'foreclippings' include *bi* (< *bisexual*) and *ex* (< *ex-husband*, *ex-wife*) (see Brinton & Traugott 2005: 60). Similar to *ex*, which has no specific word from which it derives, is the postclipping *ism* 'doctrine' (also occurring in Estonian; cf. Ariste 1969), where there is also no one single word like *socialism* or *fascism* from which it derives. These seem to be slightly different cases than the postclippings, also because *burger*, *hood* and *bi* have as their only motivation shortening, whilst *ex* and *ism* are not abbreviated forms of any one specific word, but rather hypernyms of hyponyms covering all kinds of *exes* and *isms*. (cf. also Norde 2009: 113).

So where does *eba* fit in? If we follow Laurel Brinton & Elizabeth Traugott's (2005: 96–97) definition of lexicalization, for which, amongst others, they assume historical and gradual change (a typical Estonian example would be *aitäh* 'thank you' from *aita jumal* 'God help me'), we cannot classify the development of *eba* from *eba-* as lexicalization in the narrow sense, but rather as word formation, in agreement with Kasik. In the broad sense, however, as espoused by, e.g., Muriel Norde (2009: 9–11), who considers lexicalization to cover all changes that result in new lexemes with the exception of regular word formation, the change of *eba-* to *eba* would be an instance of lexicalization, irrespective of what we consider *eba-* to be, a stem morpheme or a prefix. Consequently, according to Norde (2009: 120) this would also be a case of degrammaticalization, as *eba* has gained in autonomy both with respect to its morphology (it now being free morpheme) and in semantics (its meaning now being wider than merely NEG); Norde calls this a case of 'debonding' ('... a composite change whereby a bound morpheme in a specific linguistic context becomes a free morpheme'; 2009: 186). Our classification of *eba* is therefore dependent to some extent on what definition of lexicalization we prefer to adopt.

Be that as it may, some questions still remain. The development as such of *eba-* into *eba* was practically to be expected: *epa-* has two syllables, thus easily segmentable, and has the meaning NEGATION, and words with negative polarity are often more susceptible to being co-opted for use in slang. Why, however, is it no longer in use, if that is indeed the case? The explanation probably

resides in the nature of slang as well, with its permanent quest for newer and better words that the majority population does not use. We also do not have an answer of why exactly the same development occurred in Finnish, though it has not advanced as far along on the Bauer pathway; probably the same thirst for new colloquial lexicon led to the same result.

Finally, as mentioned above, *eba/epä* is generally considered to go back to an active present participle **epä*; this would then mean that during its lifetime this element changed from participle to compound element to adjective: **epä* > *eba-* > *eba*. Much of the research on slang and colloquial language tends to focus on the lexicon, but such varieties of a language are also a rich source of phonetic, phonological, morphological and syntactic curiosities.

Literature

- Ahrens, Eduard. 1853. *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*. Reval: Kluge & Ströhm.
- Ariste, Paul. 1969. Kas ism võib olla sõna? *Emakeele Seltsi aastaraamat* 14–15 (1968–1969). 79–86.
- Ascoop, Kristin & Torsten Leuschner. 2006. “Affixoidhungrig? Skitbra!” Comparing affixoids in German and Swedish. *STUF – Language Typology and Universals* 59(3). 241–252. <https://doi.org/10.1524/stuf.2006.59.3.241>
- Barruk, Henrik. 2018. *Báhkuogirjje. Ubmejesámien-dáruon – Dáruon-ubmejesámien. Ordbok. Umesamisk-svensk – Svensk-umesamisk*. Umeå: Kanaanstiftelsen.
- Bartens, Raija. 1999. *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 232). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bauer, Laurie. 1983. *English word-formation* (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165846>
- Blokland, Rogier. 2022. Notes on an obsolete tensed negative pronoun construction in Livonian. *ESUKA-JEFUL* 13(1). 37–64. <https://doi.org/10.12697/jeful.2022.13.1.02>
- Blokland, Rogier & Nobufumi Inaba. 2015. Negation in South Saami. Matti Miestamo, Anne Tamm & Beáta Wagner-Nagy (eds), *Negation in Uralic languages* (Typological Studies in Language 108), 377–398. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.108.14blo>
- Booij, Geert. 2010. *Construction morphology* (Oxford Linguistics). Oxford: Oxford University Press.

- Brinton, Laurel J. & Elizabeth Closs Traugott. 2005. *Lexicalization and language change* (Research Surveys in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615962>
- Cannelin, Knut. 1930. Kielteisyyden ilmaiseminen suomen kielessä. *Virittäjä* 34. 238–244.
- EKG I = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael & Silvi Vare. 1995. *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Mati Erelt, Tiiu Erelt, Henn Saari & Ülle Viks (toim). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EMS I = *Eesti murrete sõnaraamat I (A–J)*. 1994. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Fedotova, Vieno P. & Tat'jana P. Bojko 2009. *Slovar' sobstvenno-karel'skikh govorov Karelii. Karjalan varšinaismurtehien šanakirja*. Petrozavodsk: Učpreždenie Rossijskoj akademii nauk Institut jazyka, literatury i istorii Karel'skogo naučnogo centra RAN.
- Hakulinen, Lauri. 1955. Suomen kielen käännöslainoista. *Virittäjä* 59. 305–318.
- Hansegård, Nils Erik. 1967. *Recent Finnish loanwords in Jukkasjärvi Lappish* (Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 3). Uppsala: Uppsala universitet.
- ISK = Hakulinen, Auli, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja-Riitta Heinonen & Irja Alho. 2004. *Iso suomen kielioppi* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 950). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kasik, Reet. 2015. *Sõnamoodustus* (Eesti keele varamu I). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kel'makov, Valentin & Sirkka Saarinen. 1994. *Udmurtin murteet* (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 47). Turku & Iževsk: Turun yliopisto.
- Konkka, Unelma S. 1963. *Karel'skie narodnye skazki*. Moskva & Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Koreinik, Kadri & Helen Plado. 2022. Linguistic and extra-linguistic arguments in graphization debates: An unsettled standard of Southern Estonian. Jeremy Bradley (ed), *Tonavan Laakso: Eine Festschrift für Johanna Laakso* (Central European Uralic Studies 2), 309–336. Wien: Praesens Verlag.
- Loog, Mai. 1988. *Merkityksen muutoksia Tallinnan koululaisten suomalaismallisessa sanastossa* (Preprint KKI-58). Itämerensuomalaisten kielten symposiumi-88 (Turku, 30.08–02.09.88). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Loog, Mai. 1991. *Esimene eesti slängi sõnaraamat*. Tallinn.

- Makarov, Georgij N. 1990. *Slovar' karel'skogo jazyka (livvikovskij dialekt)*. Petrozavodsk: Karelija.
- MK = [Anon.]. 1697. *Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduuset*. [s.l.]: [s.n.].
- Mägiste, Julius. 1931. Soome keele osa eesti kirjakeele arendamisel. *Tervitus lahe tagant: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura'le tema sajaastaseks juubelipäevaks Eesti Kirjanduse Seltsilt*, 116–171. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Nirvi, Ruben Erik. 1971. *Inkeröismurteiden sanakirja* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 18). Helsinki. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Norde, Muriel. 2009. *Degrammaticalization* (Oxford Linguistics). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199207923.001.0001>
- Onegina, N. F. (ed). 2010. *Karel'skie narodnye skazki: Repertuar Marii Ivanovny Mikheevoj*. Petrozavodsk: Karel'skij naučnyj centr RAN.
- Savijärvi, Ilkka. 1977. *Itämerensuomalaisten kielten kieltoverbi I: Suomi* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 333). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SSA I = Itkonen, Erkki (ed). 1992. *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja I* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Tauli, Valter. 1972. *Eesti grammatika I: Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus*. Uppsala: Soome-Ugri Keelte Instituut.
- Tauli, Valter. 1973. *Standard Estonian grammar I: Phonology, morphology, word-formation* (Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 8). Uppsala: Uppsala University.
- UEW = Rédei, Károly (ed). 1988. *Uralisches etymologisches Wörterbuch I: Uralische und finno-ugrische Schicht*. Budapest: Akadémia kiadó.
- Vainola, Kätlin & Lemmit Kaplinski. 2003. *Eesti slängi sõnaraamat*. Tallinn: Aule.
- Vare, Silvi. 2012. *Eesti keele sõnapered I (A–M)*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Viikberg, Jüri. 2020. *Eesti murrete grammatika* (Eesti keele varamu VIII). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Millal saab nimest sõna?

Tiina Laansalu, Peeter Päll

Küsimusele „mis on nimi“ on peaaegu sama keeruline vastata kui küsimusele „mis on õnn“. Ent sõnaraamatus, mille üks eesmärke on sõnu seletada, tuleb mõlemaid defineerida. Õnn on EKI ühendsõnastiku (ÜS 2025) kohaselt rõõm ja sügav rahulolu oma olukorraga, õnnelik olek; see, mis õnnelikuks teeb; saatuse hea tahe; juhusest või nagu mingist välisest jõust olenev kordaminek, vedamine; esineb õnnesoovides ja ütlustes. Nõustugem, et on paras pähkel. Aga üsna tabav on viimane seletus: esineb õnnesoovides ja ütlustes (*Palju õnne sünnipäevaks! Õnn kaasa! Õnne ja jõudu!*). Seda võiks teisiti öeldes mõista nii, et ega ta midagi erilist tähendagi, aga lihtsalt esineb teatud väljendites.

Mis on nimi ühendsõnastiku seisukohalt? See on sõna või sõnaühend, mis eristab üht konkreetset olendit, kohta vm asja teiste omasarnaste seast (nt *Laura, Tartu, Kiek in de Kök, Pärnu laht*); mingi asja, nähtuse vm liiki osutav nimetus (*suvikõrvits, teise nimega tsukiini*). Lisaks kasutatakse sõna *nimi* tuntud isiku, ka üldse tuntuse või maine kohta (*kaotas oma hea nime*) ja teose pealkirja kohta (*mis selle filmi nimi oli*). Eraldi seletab sõnastik veel sõna tähendust, kui see on vormis *nimel, nimele* või *nimelt* (*korter on poja nimel*) või kaassõnaühendites.

Võrrelgem seda „Eesti keele õigekirja põhireeglites“ antuga (reegel 23). Nimi on keelend, mille peamised tunnused on järgmised: 1) nimi on kinistatud objektile nime panekuga; 2) nime eesmärk on eristada üht objekti teiste samasuguste hulgast; 3) nimi on tinglik silt, mille keeleline sisu ei tarvitse tuleneda tema aluseks olevate sõnade tähendusest (enamasti nimi „ei tähenda seda, mida tähendab“); 4) nimega võivad kaasnedagi eriõigused (seaduse kaitse).

Ühine neile kahele seletuskatsele on see, et nimi eristab üht objekti teiste samasuguste hulgast. Ent kuidas ta seda täpsemalt teeb? Kui meil on mitu järve, siis paneme neile nimed, näiteks Suurjärv, Pikkjärv ja Kõverjärv. Esimene järv on suurem kui teised kaks, teine järv on pikliku kujuga ja kolmas

natuke kõver. Kuid miks me ei kirjuta nende kohta suur järv, pikk järv ja kõver järv? Siin tuleb meile appi põhireegli seletuse punkt 1: nimi on kinnistatud objektile nime panekuga, teisisõnu on aset leidnud toiming, mida nime-tatakse ka ristimiseks: keegi kusagil on mingis vormis määranud *selle järve nimeks saagu* ... See on väga pragmaatiline toiming, sest tegelikkuses ei ole võib-olla nende järvede kirjeldused kuigi kindlad: pikk järv võib ühtlasi olla kõveram järv kui see, mis algselt nimetati kõveraks järveks. Kui me vaatame neid nimetusi ja kaardil kolme konkreetset järve, siis ei pruugi me aru saada, milline järv on suur, milline pikk või kõver. Nimepaneku akti sisu on selles, et me kinnistame Suurjärve, Pikkjärve ja Kõverjärve nende järvede nimedena, luues seose objekti ja selle nime vahel (mida näiteks võib tuvastada kaardi abil) ning sel juhul ei ole tähtis, et Kõverjärv ei ole kõige kõveram järv või kas Suurjärv ikka on suurim järv (vrd põhireegli seletuse punkt 3). Kohtadel on nimed ja sellest nende eristamiseks piisab.

Nime vastand on *mittenimi*. Paraku on selline kohmakas mitte-eestipärane termin möödapääsmatu, sest *nimetus* (mis tahes objekti tähistav keelend) hõlmab endas ka *nime* ja *sõna* on umbes samade piirangutega. Teaduslik termin mittenime kohta on **apellatiiv** ehk **üldnimi**. Kui kasutada terminit *üldnimi*, siis selle paariliseks sobib **pärisnimi**, mis on üks nime sünonüüme. Allpool on siiski sageli vastandatud nime ja nimetust, mõistes viimase all mittenime, sest see on väga levinud ega põhjusta liiga palju arusaamatusi.

Nimetus kirjeldab objekti, nimi viitab sellele. Täpsemalt väljendudes nimetus märgib objekti sõna abil, mille tähendus on defineeritud: *järv* on suurem veega täitunud maismaanõgu, mis ei ole otseses ühenduses merega. Nimi seevastu viitab objektile suvalise häälikujada abil ja see ei ole defineeritav: Suurjärvele ega Kõverjärvele ei saa anda definitsiooni, mis käiks kõigi Eestis olevate Suurjärvede või Kõverjärvede kohta.

Keerulisemaks läheb just neil juhtudel, kui nimetus on kirjeldav. Kesklinn on linna keskosa, seega justkui nimetus ehk üldnimi. Ent Tallinnas on Kesklinn linnaosa nimi ja selles tähenduses hõlmab ta ka näiteks Aegna saart. Kohamääratlused igapäevakeeles, nagu jõeäärne heinamaa, tagumine põld, mäealune jne võivad samahästi olla ka nimed, st Jõeäärne heinamaa, Tagumine põld ja Mäealune. Lähtuda saab asjaolust, kas millalgi-kusagil on see nimeks pandud või mitte.

Nimel on veel üks oluline tunnus: nimi on seotud võimuga, nimepanek näitab võimu nimetatava objekti üle. Ühiskonnas on enamasti kindlad

arusaamad selle kohta, kellel on õigus mingit nime panna ja millised nimed peavad olema. Lapsevanemad panevad nime oma lapsele (mõnes kultuuris võib seda teha ka keegi teine, nt vanavanem), ettevõtja paneb nime oma ärile, maaomanik oma kinnistule jne. Riigivalitsejad panevad nimesid riigi tähtsatele kohtadele, nt linnadele, lahtedele ja haldusüksustele. Sageli on ette kirjutatud, milline see nimi peab olema. Erinevalt tavasõnadest on nimede panek reguleeritud mingite õigusaktidega, nt Eestis on olemas nimeseadus (mis käsitleb isikunimesid) ja kohanimeseadus, ärinimede nõuded on äriseadustikus. Nimel on autor, st keegi, kes selle nime välja mõtles ja seda rakendas. Ka tavasõnadel on mõnikord autor(id), ent enamasti me neid ei tunne, sest see ei tähenda võimu sõnaga nimetatud objektide üle.

Äris on nimi miski, mida saab omada, osta ja müüa. Samas ka kaitsta, sest seda nime ei saa keegi teine kasutada peale seadusliku omaniku. Tootenime puhul on oluline, et see oleks tunnistatud kaubamärginimeks, sest ainult sel juhul saab teda kaitsta. Üldnimeks muutunud tootenimesid võivad kõik kasutada.

Millal saab sõnast nimi, on lihtne vastata, sest suur osa nimesid pärinebki sõnadest, st apellatiividest, nt Mustamäe (*must, mägi*), Tammetaguse (*tamm, tagune*), Ülejõe (*üle, jõgi*). Järgnevalt on aga juttu sellest, millal saab nimest sõna.

Pärisnime muutumist üldnimeks ehk tavasõnaks on eesti keeleteaduses kutsutud üldnimestumiseks (ingl *appellativisation, depropriation, deonymisation*, tootenimede puhul ka *genericization*; Reszegi 2018: 25; Sarhema 2019: 245; viimase kohta Ainiala, Saarelma & Sjöblom 2012: 249). Üldnimestumise põhjuseks võib olla metafoorsus ja metonüümia (Sarhema 2019: 249). Nimest mittenimeks muutuda ehk üldnimestuda võivad kõiksugu nimed: näiteks isikunimed, kohanimed ja tootenimed.

Üldnimestumise vormiline tunnus nii eesti keeles kui ka paljudes teistes keeltes (vt Harvalik 2007) on, et sõna hakatakse kirjutama väikese tähega.¹ Samas – kui isikunime kasutatakse teatud isikutüübi iseloomustamiseks ülekantud tähenduses, kirjutatakse see eesti keeles jätkuvalt suure algustähega (*Soomes töötavad Kalevipojad; meie aja Andresed ja Pearud; klassitais Eins-teine*), see käib ka näiteks kohanimede kohta (*olgu nende Pariisidega, kuidas on, meie oma Nuustakud on igati põnevad ja avastamist väärt*). Nii ei ole ka

¹ Tuleb siiski meeles pidada, et eri keeltes on erisugused algustähe reeglid ning mõnes keeles (nt araabia, gruusia, heebrea, hiina, jaapani) puudub algustähe eristamise võimalus sootuks.

ortograafias nime ja mittenime vahel selget piiri, vaid pigem sujuv ülemineku-
kuala.

On täheldatud, et isikunimed üldnimestuvad sagedamini kui kohanimed (Sarhema 2019: 251). Tihti on üldnimestunud pärisnimede puhul tegu rahvusvaheliste sõnadega – sõnadega, mis on tuntud paljudes maailma keeltes või vähemalt ühe kultuuriareali keeltes (vt EKK 2020: 534).

Ott Arder on kirjutanud tuntud laulusõnad: *Kord elas leiutaja Watt, kes teadis, mis on kilovatt. On kõigil hästi teada, et žileti leiutas Gillette ...* Lisaks vatile ja žiletile on isikunimedest lähtunud veel näiteks järgmised sõnad:²

- amper** < prantsuse füüsik André-Marie Ampère (1775–1836)
- begoonia** < Santo Domingo kuberner Michel de Bégon (1638–1710)
- boikott** < inglise kapten Charles Boycott (1832–1897)
- borreliaos** < prantsuse bioloog Amédée Borrel (1867–1936)
- (detsi)bell** < šoti teadlane Alexander Bell (1847–1922)
- diisel** < saksa insener Rudolf Diesel (1858–1913)
- frits** < saksa mehenimi Fritz
- giljotiin** < prantsuse arst Joseph-Ignace Guillotin (1738–1814)
- herts** < saksa füüsik Heinrich Rudolf Hertz (1857–1894)
- hosta** < austria botaanik Nicholas Thomas Host (1761–1834)
- lobeelia** < flaami botaanik Mathias de l'Obel (1538–1616)
- mats** < alamsaksa mehenimi Matts/Matz
- morse** < USA leiutaja Samuel Morse (1791–1872)
- pilates** < saksa päritolu USA treener Joseph Pilates (1883–1967)
- röntgen** < saksa füüsik Wilhelm Conrad Röntgen (1845–1923)
- siluett** < Prantsuse rahandusminister Étienne de Silhouette (1709–1767)
- vekkima** < Saksa ettevõtte Weck & Co töö 1894. aastal kasutusele steriilsete puu- ja juurvilja- ning lihakonservide valmistamise menetluse, firmanimi lähtub selle ühe omaniku Johann Carl Wecki (1841–1914) nimest

Kohanimedest on lähtunud:

- bikiinid** < Bikini, atoll Vaikses ookeanis
- kardigan** < Cardigan, Walesi kohanimi (Briti väejuhi James Thomas Brudenelli, Cardigani 7. krahvi järgi)
- konjak** < Cognac, piirkond Prantsusmaal
- mahra** < kohanime Mahra järgi, kus 1858. aastal toimusid talurahva rahutused

² Artiklis esitatud näited pärinevad eri allikatest (ÜS 2025, ETYM ja VSL).

soodom < Soodom, linnanimi piiblis
spaa < Spa, Belgia kuurortlinn
suislepp < Suislepa, Eesti kohanimi
šampanja/šampus < Champagne, piirkond Prantsusmaal
teksased < Texas, USA osariik (kohanimeosa tootenimes *Texas Jeans*)
vaksal < Vauxhall, Londoni linnaosa
viiner < Viin, Austria pealinn (saksa *Wiener Würstchen* 'Viini vorstike')

Keel on elus organism, mis ei püsi kunagi paigal. Uued sõnad tekivad, vanad kaovad, tähendused nihkuvad – kõik see rõõmustab keeleinimest, kuid võib ajada ärevaks juristi, eriti juhul, kui tootenimed hakkavad oma elu elama üldnimedena. Tootenimi on tavaliselt sõna või sõnaühend, millega tähistatakse konkreetse ettevõtte toodet või teenust, ka kaubamärk³. Kui aga nimi muutub nii tuntuks, et inimesed hakkavad seda kasutama kõigi sama liiki toodete kohta, ongi tegemist üldnimestumisega. Näiteks kui keegi ütleb „võtsin matkale termose kaasa“ ja ei pea seejuures silmas tingimata ettevõtte Thermos GmbH toodetud jooginõu, on nimi kaotanud oma algse kitsenduse. Eesti keeles kohtame seda üsna sageli. On sõnu, mis on meie keelde tulnud juba üldnimena, ja on sõnu, mis on nime ja mitternime piiri ületanud eesti tegelikus keelekasutuses (olgu märgitud, et sõnaraamatud ei pruugi kõiki neid kajastada). Näiteid:

boltima 'mobiilirakenduse kaudu süüa tellima' < Bolt
botas 'spordi- ja vabaajajalats' < Botas
buff 'torusall' < Buff
eterniit 'tule- ja veekindel ehitusmaterjal' < Eternit
freoon 'teatud gaas' < Freon
frisbi 'lendav taldrik (viskemäng)' < Frisbee
föön 'aparaat juuste kuivatamiseks' < Föhn
grammofon 'vinüülplaatide mängimise seade' < Gramophone
jeep/džiip 'maastikuauto' < Jeep
jojo 'teatud mänguasi' < Yo-Yo
guugeldama 'otsimootori abil internetist infot otsima' < Google
kets 'teatud jalats' < Keds
küprok 'kipsplaat' < Gyproc

³ Kaubamärginimi (ka brändinimi) on erisusi ja kuvandit loov nimi (turunduses), nt *Coca-Cola*, *Tommy Hilfiger*, *Molo*. (OOS)

lego 'mänguklots' < Lego
leukoplast 'kleepplaaster' < Leukoplast
lükra 'veniv sünteeksiud või -riie' < Lycra
nailon 'sünteeksiud(aine)' < Nylon
oss 'rullnokk' < autovelgede bränd Oz Racing
pampers 'mähe' < Pampers
pingpong 'lauatennis' < Ping-Pong
plastiliin 'vormitav mass' < Plastilina
pleksiklaas 'teatud klaasiliik, termoplast' < Plexiglas
rula 'väike kitsas nelja rattaga laud, millega sõidetakse ja trikke tehakse' < Rula,
 liitsõnast *rull-laud* moodustatud tootenimi
spämm 'rämpspost' < Spam (teatud konserv)
tamiil 'tehisjõhv' < Saksa firma D.A.M. tootenimest Damiyl
teflon 'aine, mida kasutatakse kööginõude sisepindadel' < Teflon
termos 'topeltseinaga anum joogi või toidu kuumana hoidmiseks' < Thermos
tetrapakk 'teatud joogipakend' < Rootsi firma Tetra Pak

Neid kõiki ühendab see, et brändi nimi on muutunud kõigi samalaadsete asjade sünonüümiks. Miks nii juhtub? Selleks on mitu põhjust. Kõigepealt muidugi turu valitseja efekt – kui üks toode on turul peaaegu monopoliseisus, kinnistub selle nimi terve kategooria tähistajana. Samuti võib rolli mängida keeleline mugavus: lühike, lihtne ja meelde jääv nimi saab kergesti üldnimeks. Teinekord on põhjuseks aga uudsus. Kui uus toode jõuab turule ja toob kaasa uue mõiste, pole keeles sellele veel oma sõna ning bränd täidab tühimiku. Muidugi toetab üldnimestumist ka reklaami jõud.

Alguses võib brändi lai levik olla tootja unistus. See tähendab, et esiteks tundus kasvab, kuna brändinimi on igapäevases keelekasutuses, ning teiseks võib see kaasa tuua suurenenud müügi ja tulu, eriti alguses, kui inimesed veel eeldavad, et sõna tähendab just tema toodet. Samas võib üldnimestumine muutuda kaubamärgiomaniku jaoks õudusunenäoks – kui nimi muutub liiga üldiseks, võib see kaotada oma kaubamärgi kaitse. See on juhtunud mitme tuntud brändiga:

aspiriin – Ameerika firmale Bayer AG kuulunud kaubamärk (ASPIRIN®), nüüd sünonüüm atsetüülsalitsüülhappele
eskalaator – kunagi Otis Elevator Company kaubamärk (ESCALATOR®), nüüd aga iseliikuva trepi üldnimetus

tsellofaan – algsest DuPonti toode (CELLOPHANE®), praeguseks igasuguse läbi-
paistva tselluloosikile nimetus

Kui nimi kaotab õigusliku kaitse, võib igaüks seda vabalt kasutada, sealhulgas konkurendid. Lisaks kaob brändi eksklusiivne kuvand ja sellega võib kaasneda turuosa vähenemine.

Keeleteadlasele on üldnimestumine põnev ja loomulik protsess – keele areng, mis näitab, kuidas ühiskond uusi asju omaks võtab. Juristi jaoks on see aga risk, mida püütakse igati vältida: pressiteadetes ja reklaamides rõhutatakse brändi staatust, korrigeeritakse ajakirjanike ja tarbijate sõnakasutust ning esitatakse kaebusi lubamatu kasutuse pärast. Ollakse kiivad valvama, et suurtäheline ei muutuks väiketähelises, ei üldsõnastuks, et ei kaoks n-ö mandaat selle üle. Ometi on paljud tootjad pidanud tunnistama, et kui rahvas on sõna enda omaks teinud, pole seda enam lihtne tagasi võtta.

Tootenimede üldnimestumine on näide sellest, kuidas keelele omased nähtused võivad vastuollu minna osa ühiskonna huvidega. Brändinimed on keeles justkui etiketid, mis seovad sõna kindla tootja või kaubaga, kuid mis võivad oma algse omaniku küljest irduda ja hakata elama täiesti iseseisvat elu. Keele seisukohast ei ole see probleem, vaid osa loomulikust arengust, huvitav ja viljakas protsess, mis väärrib uurimist. Tootjate jaoks tähendab see aga, et keele isepäised hoovused võivad teha kaubamärginime maailmakuulsaks, aga lõpuks muuta selle sõnana kõigile vabalt kasutatavaks.

Nagu näitab ajalugu, ei suuda isegi kõige tugevamad brändid alati oma nime keele eest kaitsta, sest keel kuulub kõigile, kes seda räägivad. Ja kui inimesed kord otsustavad, et *föön* on iga juuksepuhur (eesti keeles pole siin isegi head sünonüümi võtta) või *buff* igasugune veniv torujas sall, siis on seda väga raske muuta. Keel lihtsalt teeb oma tööd. Nii on üldnimestumine kahe teraga mõök: see näitab, et bränd on edukas, kuid võib selle ka kukutada.

Nagu öeldud, ilmneb üldnimestumine kõigi nimede puhul, ka isikunimedes. Võtame näiteks Margiti. Meile kõigile tuntud Margit on pärisnimi. Mida edukam on Margit oma tegemistes, seda suurem on oht, et Margit muutub üldnimeks (margitiks). See ilmneb kas või ütluses „oleks meil rohkem margiteid“. Ja kuigi meil on vaja ka margiteid väikese tähega, on meie õnn, et meil on Margit suure tähega.

Ning siit saime uue õnne definitsiooni.

Viited

- Ainiala, Terhi, Minna Saarelma & Paula Sjöblom. 2012. *Names in focus: An introduction to Finnish onomastics* (Studia Fennica. Linguistica 17). Helsinki: Finnish Literature Society.
- Crystal, David. 2006. *The Cambridge encyclopedia of the English language* (2. edn). Cambridge: Cambridge University Press.
- EKK 2020 = Erelt, Mati, Tiiu Erelt & Kristiina Ross 2020. *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ETYM = *Online etymology dictionary*. <https://www.etymonline.com/> (31.08.2025).
- Harvalík, Milan. 2012. Appellativisation and propriation: The gateways between the appellative and propriation spheres of language. Oliviu Felecan (ed), *Name and naming: Synchronic and diachronic perspectives*, 10–17. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Langemets, Margit. 2023. Kaubamärgid. Peeter Päll (peatoim), Tiina Paet & Margit Langemets (toim). Peeter Päll, Maire Raadik, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa, Lydia Risberg & Arvi Tavast (koost), *EKI teatmik: Eesti õigekeelsuskäsiraamat*. Eesti Keele Instituut. <https://eki.ee/teatmik/kaubamargid/> (31.08.2025).
- OOS = *Onomastika oskussõnastik*. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2025. <https://sonaveeb.ee/ds/oos> (20.10.2025).
- Päll, Peeter & Maire Raadik. 2025. Eesti keele õigekirja põhireeglid. Peeter Päll (peatoim), Tiina Paet & Margit Langemets (toim). Peeter Päll, Maire Raadik, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa, Lydia Risberg & Arvi Tavast (koost), *EKI teatmik: Eesti õigekeelsuskäsiraamat*. Eesti Keele Instituut. <https://eki.ee/teatmik/eesti-keele-oigekirja-pohireeglid/> (31.08.2025).
- Reszegi, Katalin. 2018. On the proper-name-to-appellative transformation. *Rivista Italiana di Onomastica* 24(1). 25–46.
- Sarhemaa, Maria. 2019. Appellatiivistumine kielenilmiönä. *Folia Uralica Debreceniensia* 26. 245–258.
- VSL = Vääri, Eduard, Richard Kleis & Johannes Silvet (koost). 2012. *Võõrsõnade leksikon*. Tiina Paet (peatoim). Tiina Paet, Tuuli Rehemaa, Katrin Kuusik, Argo Mund, Kaspar Kolk & Ülle Viks (toim). 8., põhjalikult ümber töötatud tr. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- ÜS 2025 = *EKI ühendsõnastik 2025*. Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee/> (31.08.2025).